[illegible]

Юліян Бачинський

Україна irredenta

ТРЕТЕ ВИДАНЄ

з передмовою В. ДОРОШЕНКА і додатком: Листуванє Ю. БАЧИНСЬКОГО з М. ДРАГОМАНОВОМ з приводу „України irredent-и“.

БЕРЛІН 1924
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Printed in Germany

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А581154
Високошановному і дорогому Товаришу
Д. Олесові
Врача, 20 лют. 1933
Юліян Бачинський

Юліян Бачинський

Україна irredenta

ТРЕТЄ ВИДАНЄ

з передмовою В. ДОРОШЕНКА і додатком: Листуванє Ю. БАЧИНСЬКОГО з М. ДРАГОМАНОВОМ з приводу „України irredent-и".

24444437

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

БЕРЛІН 1924
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
Printed in Germany

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Т3(4УКР)58-01
Т3(4УКР321)-01

Copyright by J. Bachynsky 1924.
All rights reserved.

Друкарня К. Г. Редера, с. з о. п. в Ляйпціґу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Присвячую
Товаришам — молодіжи українській

Ю. Бачинський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Значіння „України irredent-и“ в історії розвитку української національної свідомости.

«Політична самостійність України — це conditio sine qua non її економічного й культурного розвитку, умова взагалі — можливости її існування» — ось теза, що її боронить брошура Ю. Бачинського. І отця сама теза й робить цю брошуру для нас такою близькою й цікавою ще й тепер, не вважаючи на те, що від часу, як вона появила ся, минуло сливе 30 літ.

30 літ — поважний шмат часу не тільки в життю одиниці, а й цілого народу. А для нас, Українців, останні 30 літ мають особливо велику вагу. Аджеж саме протягом їх зросло й виступило на арену життя модерне українство і в Галичині й на Великій Україні.

Замість туманного народовства в одній й подібного до нього українофільства в другій з щораз більшою силою проявляєть ся активний політичний рух, що не засклеплюєть ся вже в своїх льокальних межах, а навпаки, хоче їх розсунути, вийти поза них, ставляючи своєю метою державну самостійність цілої української території.

Ідея «всеукраїнства» — це продукт саме згаданого часу, твір нової української інтеліґенції,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

яка в щораз більшім числі почала з'являти ся по обох боках історичної прірви.

Тепер ця ідея для нас ясна й очевидна. Проллята за неї кров міцно вбила її в нашу тямку. Нам уже не треба доводити потреби й «права» на власну державу — це все зробило ся справою самозрозумілою. Алеж колись було не так. Адже ж 25—30 літ тому справа української державности щойно ставила ся на порядок дневний, дебатувала ся. Хто з нас не памятає, як доводило ся боронити навіть право на істнування самої української мови, літератури, тощо, послуговуючи ся не політичними (де вже там!), а педаґоґічними доводами від Ушинського, барона Корфа, тощо. Поза автономію й федерацію українська політична думка ще не виходила ні в 80 рр. ні в початку 90 рр. Згадаймо хочаб областническу проґраму Драгоманова, яка була реґрессом навіть у порівнянню з проґрамою Кирило-Методіївського брацтва, або автономічну проґраму петербурзького гуртка «українських соціялістів-федералістів» (1883—88 р., опублікована в 108 томі «Записок Наук. Тов-а ім. Шевченка» у Львові); навіть «Тарасівці» з покійним Іваном Липою на чолі не виходили в своїм «Profession de foi» поза автономію й федерацію (див. львівську «Правду» за квітень 1893 р.).

Федералістами були тоді й такі видатні представники молодого покоління, як Трохим Зіньківський або Борис Грінченко. Ось що читаємо в рефераті Зіньківського «Мо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лода Україна, її становище і шлях», писанім в 1890 році: «Звичайно думають, що націоналізм усякий у Росії мусить вести державу російську до роскладу, до руїни. Мусимо виразно і рішуче засвідчити, що ми не вороги російської держави, — себто: ми не думаємо, що на те, щоб наша народність вільно жила й розвивалась, нам треба було відірватись від Росії і заснувати окрему державу. Правда, самостійність державна найкраща і найпевніша запорука національного життя, але така задача виходила б із порядку річей реальних і була б ніщо, як тільки дитяча мрія. Національне ж життя народу можна погодити з чужою державою, і російська держава у Київі може стояти поруч з українським національним життям» (Див. «Писання», кн. II, стор. 108—109).

Вкінці Зіньківський ще раз зазначає, що «Українці своїми громадськими змаганнями — федералісти й автономісти чистої води і радо підпиратимуть федералістичну партію (російську В. Д.), а також нарізні народи в їх демократично-федеративних змаганнях (ibid. ст. 118). Тих самих поглядів тримав ся тоді й приятель та однодумець Зіньківського Б. Грінченко.

«Українські націонали-народолюбці, — писав він у однім з своїх «Листів з Наддніпрянської України» — заздалегідь зрікають ся усяких заходів коло політичної самостійности української». При сьогочасному становищі — пояснює він — це просто дитячі іграшки, які можуть тільки по-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

шкодити українській справі («Буковина», 1893 р. ч. 12). В иншім листі Грінченко писав: «Протестуючи проти однімання в прінціпі у нас права на політичну самостійність, ми дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльности цю думку, можемо сподівати ся яких реальних наслідків тієї діяльности. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії українська народність, позістаємо яко члени російської держави» («Буковина», 1892 р. ч. 43; пор. моє «Життя і Слово», Львів, 1918, ст. 133—134).

Навіть у пізніших дезидератах російських Українців знайдемо все можливе, включно до того, «щоб слуг не брати инакше як з народу рідного українського», тільки не домагання самостійности (Див. напр. брошуру: «Гадки про потреби Українців», Чернівці, 1898 р. До речі, ця брошура не в одному повторяє чи розвиває думки Грінченка або Profession de foi).

Так було на Великій Україні аж до 1900 р., коли справу самостійної України вперше виразно поставила Р. У. П.

Той факт, що дехто з київських громадян 80 рр. від часу до часу висловлював принагідно сепаратистичні думки, бажаючи в сподіванню російсько-німецької війни, щоб Україну забрав австрійський цісарь (В. Антонович, О. Кониський), справи не міняє. Від цих зітхань до боротьби за власну державність було ще дуже

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

далеко, особливо людям, які бажали «примирити з собою уряд» (М. Костомарів) або в найкращім разі «переспати лихо» (П. Житецький).

Так само було і в Австрії, де лише про свято існував ідеал національної (не державної!) єдности всіх українських земель, а в практичнім життю кожна українська провінція — Галичина й Буковина, не згадуючи вже про Закарпаття, не бачила світа поза своєю парафією. «Народня програма» народовців (т. зв. «Народної Ради») з р. 1892-го обмежуєть ся на початку лише загальниковою декларацією: «Ми, Русини галицькі, часть народу руcько-українського... що... ніколи не зрік ся і не зрікаєть ся прав самостійного народу»... etc. І нічого понад це!

Аж радикальна партія на своїм 4-м зїзді у Львові 29 грудня 1895 р. заявила у своїй програмі, що «здійснення усіх її ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійности руcько-українського народу і повнім необмеженім праві його рішати самому в усіх справах, що його дотикають».

Як бачимо, сливе буквальне повторення наведеної вгорі тези Ю. Бачинського. І це не припадково, бо на становище радикальної партії у цій справі вплинула саме «Україна irredenta», яка появила ся перед зїздом і гаряче доводила конечність та історичну неминучість самостійности України. (Ю. Бачинський належав тоді до радикалів, українська соціял-демократія повстала пізніше.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— X —

Отверте й виразне піднесення постуляту самостійности України й спроба — перша взагалі — уаргументування цього постуляту становить безперечну заслугу Ю. Бачинського й робить його брошуру історичною в українській політичній літературі. Варто навести тут оцінку покій. Ів. Франка, котрий з приводу брошури Ю. Бачинського написав у своїм «Життю і Слові» довгу статтю. Відмітивши «безсумнівний талант» автора, «бистроту його обсерваціі», Франко писав про «Україну irredent-у» таке: «Для мене вона важна як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомости... Будь що будь є це перша на галицько-руськім грунті спроба сінтези певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може прогрішу ся против матеріялістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само, як і потреби життя матеріяльного, родять великі історичні події. А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійности України, то справа ця вийде на порядок дневний політичного життя Европи і не зійде з нього, поки не осущить ся» (Ж. і Сл., т. V. ст. 482).

«В історії еволюції української національної свідомости — кінчить Франко — брошура Ю. Бачинського певно займе видне місце» (ibid. ст. 483).

І дійсно, від р. 1895-го постулят самостійности здобуває в Галичині що раз більше признання.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Його приймає за свій молода галицько-українська соціялдемократія й Микола Ганкевич складає в її імени відповідну заяву на зїзді австрійської соц.-демократії в Берні в р. 1899, що ухвалив відому національну програму.

В кінці цієї заяви горовить ся: «Українські соціял-демократи змагають до національної волі своєї нації, щоби з'єднаний і освободжений український нарід станув у ряді народів, як рівноправний член».

Розшифровувала цю заяву вступна стаття першого числа «Волі» — орґану новозаложеної української соціял-демократичної партії в Австрії.

«На те — читаємо в ній — щоби міжнародня єдність пролетаріяту розвивала ся вповні, треба, щоби кождий народ був паном у своїй хаті. Згідно з заявою українського делегата на зїзд у Берні у 1899 р., ми змагаємо до того, щоби цілий український народ виборов собі національну волю та політичну самостійність; наша ціль: вільна держава українського люду, українська республика» (Диви: М. Ганкевич, З перед двайцяти літ. Календар «Вперед» на рік 1920, ст. 82. Тут же й текст заяви на Берненськім зїзді).

За державне обєднання всіх українських земель висловила ся у своїй першій програмі з р. 1899 й друга партія, що теж вийшла з лона радикальної, — національно-демократична, але ще досить туманно: «Остаточною метою наших

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

народніх змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ... зєднався з часом в одноцільний національний орґанізм». (Диви «Діло» 1899 р. ч. 281; пор. брошуру З. Скварка: «Програми народно-демократичної і радикальної партії». Коломия, 1913 р., де передруковані обидві програми).

Молодіж, очевидно, вся була перенята самостійницькими думками і в невдовзі голосно про це заявила. 14 липня 1900 р. відбуло ся друге віче української академічної молодіжі, присвячене виключно справі самостійности України. Резолюція про самостійність запропонована одним із референтів, Л. Цегельським (другим був покійний Е. Косевич), принята одноголосно серед загального ентузіязму.

Вона звучала:

«Українська молодіж усіх австрійських вищих шкіл, зібрана на вічу у Львові дня 14-го липня 1900 р.,

зважившн, що тільки самостійна національна держава є одинокою формою, в якій можливий правильний розвій народу в сучасности і на будуче,

зважившн, що брак державної самостійности в українського народу відбиваєть ся тяжко на його економічнім і культурнім стані та спинює всякий його розвій, а вкінці,

зважившн, що тільки в самостійній, власній державі знайде українська нація повну свободу розвою, признає і заявляє:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1. Що здвигнення самостійної української держави в етноґрафічних границях є непремінним і доконечним,

2. Що — затим — всі змагання і всі сили української нації належить справити в напрямі здвигнення власного українського державного орґанізму». (Справоздання з віча уміщено в ч. 8-м «Молодої України», орґану академічної молодіжі, випущене воно й окремою відбиткою. В нім подано докладний опис віча й обидва реферати. Резолюції див. тамже на стор. 308, або стор. 18 відбитки).

Це віче значно розворушило молодіж і в великій мірі причинило ся до поширення самостійницьких настроїв.

Безпосередньою причиною віча була постава «Буковини», котра з нечуваним цинізмом викпила ідею самостійної української держави, обявивши її фантасмаґорією.

До речі, гарячими відповідями-протестами на нікчемні виступи чорножовтої «Буковини» відгукнули ся й «Молода Україна» й офіціоз національно-демократичної партії «Діло». В першій помістив довшу статтю Евген Косевич, в другім — Роман Стефанович; стаття котрого вийшла й окремою брошурою під заголовком: «Самостійна Україна».

Очевидно не міг не відгукнути ся на злободневне питання, розворушене полемікою, й такий живий та чутливий публіцист, як Іван Франко. В 10-й книзі «Літературно-Наукового

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вістника» тогож таки 1900 р. помістив він як звичайно блискучу статтю, присвячену справі самостійности України під заголовком: «Поза межами можливого». Франко каже тут, що «все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сантименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути — каже він далі — що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародніх союзів для осягнення вищих міжнародніх цілей. Але це може стати ся аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів» (стор. 8—9).

Франко теж стоїть на тому, що ідеал національної самостійности не тільки вміщує в собі ідеали соціяльної рівности й політичної волі, але один тільки може дати їм поле до повного розвитку (стор. 7), отже повторяє иншими словами тезу, піднесену Ю. Бачинським ще 1895 р.

Не хоче тільки Франко згодити ся, що розвиток продукційних відносин висуне справу самостійности України на порядок дневний. І тут, не називаючи по імени, покійний полемізував властиво з Ю. Бачинським, що це саме підносив у своїй «Україні irredent-і».

Та кличучи «серцем почувати свій ідеал, розу-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мом уяснювати собі його, вживати всіх сил і засобів, щоби наближувати ся до нього», покійний був тої думки, що «ідеал національної самостійности в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого» (стор. 9).

Коли отже для Франка, що сам співав колись про майбутню волю й незалежність рідного краю, самостійна Україна була поки що мрією, то очевидно про «реальних», тверезих «політиків» і того сказати не можна: навіть ідеали їх не виходили поза австрійські кордони. Соборницькі гасла, які вони часом підносили, самі вони не брали поважно. Та все-ж таки протягом девятисотих років самостійницька ідея пустила глибоке коріння серед широких кругів галицько-українського громадянства, а надто серед молодіжи, особливо соціялістичної і, коли вибила слушна година, ця молодіж, не задумуючи ся, кинула ся у кривавий бій за здобуття укоханої мрії.

Так само й на російській Україні ідея самостійности здобувала собі в цім часі поволі ширше коло адептів, виходячи з підземелля, з тісних конспіративних гуртків на світ божий.

Та назверх виглядало наче-б то навідворіт: горували ідеї автономії й федералізму. Тимчасом воно так і мало бути. Поки не пережили ся ілюзії що до можливости уладнати національне життя у вільній, демократичній Росії, самостій-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ницькі ґасла не могли набути ширшої популярности. Але життя раніше чи пізніше, хоч би навіть не було війни й розпаду російської імперії, мусїло-б поставити на порядок дневний справу самостійности. Очевидно — автономія з федерацією була б тільки етапом до цієї самостійности.

Поки що, в розпалі революції — ідеали самостійности наче б то меркли. Велику вагу мали саме згадані вище ілюзії, підсичувані давніми федералістичними традиціями та впливами російськими («єдиний революційний фронт» то що).

Маючи це на увазі, приглянемо ся тепер еволюції ідеї самостійної України від виступу РУП. Ми вже згадували, що цю ідею виставила РУП. у своїй першій брошурі «Самостійна Україна» (1-ше видання у Львові 1900 р., 2-ге у Вецлярі 1917 р. накладом «Союзу визволення України». Автором її був Микола Міхновський, колишній Тарасівець). Брошура ця закликала до рішучої боротьби за привернення української держави на підставі Переяславської умови з 1654 р. з розширенням ґарантій цієї умови на цілу теперішню територію українського народу в Росії. Ця боротьба виставляла ся як найближча мета партії, а ідеалом партії мала бути «одна єдина, нероздільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Україна має бути республикою вільною від чужинецького панування. Клич брошури: «Україна для Українців».

Пізніше партія рішучо відмовила ся від своєї

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

першої брошури, ставши на виразно соціялістичний ґрунт, але ідеалу самостійности не зрекла ся, лише убрала його в соціялістичну одежу.

В першім орґані Р. У. П. читаємо, що ідеалом її «є вільна самостійна Україна з широко розвиненим соціялістичним-державним устроєм» (див. «Гасло» 1902 р., ч. 2, вступна), «самостійна непідлегла українська республика робучих мас» (ibid., ч. 12, вступна). Пізніше читаємо, що Р. У. П. постановила «своїм завданням прямувати до відбудування соціяльно-демократичної України шляхом соціяльно-політичної революції» (ibid. 1903 р. ч. 1 «Від партії»). Але незабаром «Гасло» містить «Нарис програми», опрацьований київською орґанізацією партії, де вже нема жадної згадки про самостійність, а говорить ся про заміну царату федеративною республикою, де кожній нації, отже й Україні, булаб забезпечена повна автономія з окремим соймом (ibid. 1903, ч. 4). Згодом цей проєкт став з деякими змінами офіціяльною програмою Р. У. П. та її наслідниці У. С.-Д. Р. П.

Взагалі тепер справа самостійности України викликає вже в партії великі спори й непорозуміння. Р. У. П. поділяєть ся на прихильників і ворогів самостійництва. «Самостійники» виступили під прапором автономії, а їх противники відкидали навіть автономію й задовольняли ся просто краєвим самоврядуванням (знамените «областничество») на взір Драгоманівської програми. В обороні областничества ви-

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ступав у 1905 р. в партійнім орґані «Праця» Дм. Антонович, поборював його М. Порш, котрий дуже багато заслужив ся уґрунтованням автономії України й самостійної орґанізації українського парляменту.

Сторонники єдиного роволюційного фронту й злиття з Р. С.-Д. Р. П. незабаром вийшли з партії і утворили знану «Спілку».

Для спільчан самостійність України була вже справою — «буржуазно-радикальною», яка, мовляв, причиняєть ся лише до «затемріння клясової свідомости українського пролєтаріяту».

Крім Р. У. П. за самостійністю України була ще й «Українська Соціялістична Партія», яку заснував у 1900 р. покійний Богдан Ярошевський і яка трохи згодом злила ся з РУП. В своїм нарисі програми У. С. П. стояла за «демократичну українську республику».

Натомісць старий український соціял-демократичний гурток Стешенка увесь час стояв на ґрунті федерації. (Докладніше про все це див. у моїй брошурі «Революційна Українська Партія», Львів, 1921, стор. 19—24, 29, 36—39.)

Федералістами були й буржуазні демократи («Українська Демократична Партія» та «Українська Радикальна Партія» з Б. Грінченком на чолі, що опісля злили ся в одну «Радикально-Демократичну Партію»; під час революції 1917 р. партія ця прибрала собі навіть назву «Соціялістів-Федералістів»).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— XIX —

Лише одна партія не звинула самостійницького прапору, це так звана Н. У. П. — «Українська Народня Партія», що, як і «Спілка», вийшла теж з лона Р. У. П.

Цю партію заложили елементи, що виступили з Р. У. П., невдоволені з еволюції її в соціял-демократичному напрямі. Вони стояли на ґрунті брошури Міхновського («Україна для Українців»). В політичному життю до революції 1917 р. енупісти не грали помітної ролі. Програма їх уперше опублікована в першім і одинокім числі їх ґазети «Самостійна Україна» (Львів, 1905 р.), а уґрунтована в окремій брошурі «Програма Української Народньої Партії» (Чернівці, 1906 р.). В ній енупісти убирають ся вже в соціялістичну одежу й голосять своїм ідеалом «вільну непідлеглу самостійну республику — Україну робочих людей», що мала складати ся з союза окремих українських земель. Більшого розголосу набрала Н. У. П. аж під час останньої революції, перехристивши ся на партію «Самостійників-Соціялістів».

Я вмисне довше спинив ся на еволюції української самостійницької думки в публицистиці й життю, щоб читачеві ясніше було й значіння брошури Ю. Бачинського й місце, яке їй по праву належить ся в цій еволюції. Тепер можемо перейти до самої брошури та докладніше до неї приглянути ся.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сильна сторона в «Україні irredent-i», як уже згадувало ся, лежить в самім факті ясного й рішучого поставлення постуляту самостійности України та в спробі позитивного й оптимістичного уґрунтування цього постуляту і то арґументами натури економічної, доказами, опертими на законах розвитку життя економічного.

Це як на той час була думка сміла й оригінальна — ужити марксівської методи до вивчення української національної проблеми. Досі ми брали свої арґументи з історії, покликували ся на право, на педаґоґію, апелювали до чуття, проливали без кінця сліз і всеж таки самі лишали ся в непевности, як то воно буде, чи вийде який толк із усіх наших зусиль. Ю. Бачинський дав цим зусиллям належне опертя, довів, що вони не марні, що за них стоїть само життя. Це не значило, що нам слід сидіти, згорнувши руки, що все зробить ся само собою, але навпаки, спонукувало нас до активнішої праці, до завзятішої боротьби, зміцнюючи певність серед нас нашої остаточної перемоги.

«Певна науково-викрита тенденція дальшого розвитку України причинила ся б до ясніщого зрозуміння життєвих завдань ріжних політичних сил суспільства, усунула б марну їх трату і тим самим прислужила ся б до швидчого культурного, в широкім значінню слова, її зросту — каже один із пізніших дослідників О. Скоропис-Іолтуховський. «Самостійна Україна» — говорить він далі — в наші часи перетво-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рюється ся з питання «чисто наукового» на політичне, життєве; одначе брак наукового його розв'язання дає себе відчувати дуже боляче». (Див. О. Вишневський, «На переломі», Львів, 1905 р., стор. 76). Власне те, на брак чого нарікав Скоропис, вже перед десятьма літами давала «Україна irredenta» Ю. Бачинського. Адже вона власне перша бачила ще в 1895 р. обґрунтування самостійности там, де рекомендував шукати Скоропис в 1905 р., коли писав: «В шаленім зрості продукційних сил України слід шукати обґрунтування передчасно ославленого питання «Самостійної України» («На переломі», стор. 74).

От у цім то я й бачу велику вагу книжки Ю. Бачинського, її позитивну сторону для того часу. Тепер, для нашого часу «Україна irredenta» має саме тільки історичне значіння. Причина цього лежить головно в бідности її фактичного й цифрового матеріялу, в тім «доґматизмі», на який нарікала критика вже при її появі (Франко у згаданій рецензії в «Житті і Слові», М. Кордуба в «Зорі» 1896. р.).

І справді Ю. Бачинський не дав докладної студії економічного життя України та взаємин її з сусідами — Росією й Польщею, студії, опертої на самостійнім опрацюванню статистичного матеріялу. Навіть сторінки присвячені Галичині надто бідні під цим оглядом. Читач хотів би більше цифр, як тверджень, індукції — не дедукції. Далі, з всеукраїнського погляду при-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

від до написання — еміґрація українського селянства з Галичини за море надто підрядний. Розуміється ся, ця еміґрація повинна мати своє місце в книзі, але не центральне. Далі, деякі розділи, як от розділ X та XI, не вяжуть ся органічно з темою і займають непропорціонально багато місця, становлючи цілком окремі самостійні трактати.

Тут знаходимо виклад марксівського розуміння розвитку суспільности, який сміло можна було б усунути. Авторові він був потрібний очевидно на те, щоб довести, що причини всіх суспільних і політичних перемін лежать в економіці. Але на сконстатування цього доволі було б пари рядків з відкликом на спеціяльні праці на цю тему.

Ось хиби брошури. Хиби очевидні, але легко зрозумілі. Еміґрація селянства з Галичини в тих часах мала епідемічний характер і дійсно не на жарт перелякала українську суспільність. Відбила ся вона, як знаємо, навіть у поезії (згадаймо Франкові поеми на цю тему). Під впливом викликаного цею еміґрацією настрою і взяв ся автор до своєї роботи. Перші розділи, присвячені саме справі еміґрації, появили ся рівно 30 літ тому в «Народі» (Коломия, 1893). Але викликана еміґрацією, праця трактувала її надто побіжно, скуплюючи цілу увагу на справі ширшій. Тому випускаючи свою книжку в 1900 р. другим виданням Ю. Бачинський усунув з неї й ті короткі уваги що до еміґраційної політики (унормування

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

еміґрації), які були в першім. Годі одначе дуже винуватити автора, що цю ширшу тему ширше й не опрацював: у тім часі не було того багацтва статистичного матеріялу, який появив ся і в Австрії і в Росії значно пізніше. (Знаменитий вселюдний перепис у Росії був у 1897 р., а його дані були опрацьовані геть пізніше, так само матеріяли промислової статистики та всяких комісій, нарад, комітетів Вітте в справі потреб сільсько-господарської промисловости то що, появили ся здебільшого вже 900-х роках. Розвиток земельної статистики теж пізніше явище). Стверджує це й Скоропис у цитованій вище праці, кажучи, що до останніх часів для розвязання питання самостійної України бракувало передовсім матеріялів. Розвитком продукційних сил України, ніхто особливо не цікавив ся і науковим обробленням цього питання не займав ся (стор. 75). Так було в 900-х роках. В 90-х рр. справа з матеріялом та обрібкою його стояла очевидно ще гірше.

Екскурси в ділянку марксівської соціольоґії теж цілком зрозумілі й пояснюють ся страшним браком у нас відповідної літератури, а ще й у тім далекім часі. Тимчасом у нас тоді марксізм щойно підносив голову, готуючи ся до побідної боротьби з народництвом. Зрозуміло отже, що молодий марксист присвятив стільки уваги саме марксовій соціольоґії взагалі, а виясненню національної проблеми з окрема. Сторінки присвячені останній, хоч тепер нас і незадовольняють,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

теж добре свідчать про ініціятиву молодого автора. Аджеж вияснення національного питання з марксистського погляду зачало ся пізніше. (Праці Каутського, Бауера, Реннера й инших.)

Але поза тим усім Ю. Бачинський висловив чимало цікавих і свіжих думок, виявивши відмічену Франком бистроту спостереження. Цінні й досі наприклад деякі його уваги про розвиток галицько-українського громадянства, особливо при повнім браку у нас історії цього розвитку. А вже його замітка, що по здобуттю конституції в Росії на порядок дневний прийде силою фактів і українське право-державне питання, що «економічні інтереси російської України самі вже висунуть на дневний порядок національне й державне українське питання, будуть навіть рішаючим в нім чинником, а національне почуття радше їх випливом, силою додатковою» була без сумніву дуже бистрою. Тут Бачинський дійсно багато передбачив. Годі було тоді, як вже згадувано вище, намалювати докладнішу картину відносин України до Росії й Польщі. Промисловий, господарський розвиток України в тім часі щойно зачинав ся і тільки геть пізніше виявили ся його напрямні лінії та вплив на світогляд ріжних верств її населення. Аж на переломі XIX і XX вв. можна було вже виразно побачити те, на що в середині 90-х р. XIX в. вказувала «Україна irredenta»: економічне суперництво України, як певної територіяльної цілости, з її сусідами, визиск України з боку Росії, упо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

слідження українського промислу на користь центрально-російського і т. д.

Спочатку ця кривда України з боку російської влади не відбиваєть ся в свідомости її населення, але згодом в очах заінтересованих верств зачинає вже відчувати ся, поки що тільки як кривда краєва. Вкінці, з розвитком продукційних сил ця свідомість краєвих інтересів мусіла б відливати ся в національно-українські форми.

І от початки першої стадії цього процесу — «украєвлення» промисловости на Україні — уважний спостерігач міг помітити вже задовго перед світовою війною.

Так буржуазія на Україні поволі стала б українською й кинула б ся у бій з російською й польською. А знову й інтереси пролєтаріяту українського вимагали б самостійности України.

«Боротьба за політичну самостійність України не відносить ся виключно до Українців як народу, а взагалі до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи це автохтон-Українець, чи кольоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українщить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами». — Ця золота думка, висловлена в 1895 р., свідчить про незвичайну просто прозірливість молодого автора. Вже значно пізніше, по яких, як згадано, десяти літах починає наддніпрянська марксістська публіцистика приходити до тих самих думок, а наукові студії на теми економічного положення України й відносин її до Росії та Польщі

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

появляєть ся й ще пізніше*). Певна річ, що не всі проґнози й пророкування Ю. Бачинського сповнили ся так, як він гадав: і розвиток мужицтва не пішов зовсім так, як він передбачав, і справа національна представляєть ся не так — це що до загальних міркувань. А знову, що до міркувань про майбутнє України зокрема, то підкресливши її економічний антаґонізм до сусідів і «українізацію» її в результаті розвитку продукційних сил, автор поминув при цьому ролю російського та польського Ульстеру на Україні, їх боротьбу проти національної краю, але

---

*) Спочатку статті М. Порша в «Праці» 1905 р., «Вільній Україні» 1906 р. й «Слові» 1907—9 рр. Статті зі «Слова» дали дуже гарну й повчаючу брошуру «Про автономію України». Відмітимо ще дві статті того самого автора в додатку до брошури Д. Сіромахи покійного Д. Лаврентієва «Про фінансову науку»: «Місцеве фінансове хазяйство» й «Україна в державному бюджеті Росії». (Обидві брошури видані в Київі 1909 р.). Крім того М. Поршеві належить солідна наукова праця — «Робітництво на Україні» в «Записках Українського Наукового Товариства в Київі» тт. X—XII (1912—1913 рр.) й дві теж статистічні розвідки в «Україні» 1907 р.

Годить ся згадати тут ще популярну брошуру М. Стасюка «Автономія і розвиток продукційних сил на Вкраїні» (СПБ. 1906) та його ж розвідку в згаданих вище «Записках»: «Економічні відносини України до Великоросії і Польщі» (тт. VIII—IX, 1911 р.). На теми українського економічного життя писав багато перед війною й М. Гехтер у «Літер. Науков. Вістн.», львівських «Студіях з поля суспільних наук та статистики» й ин. Пор. згадану вище працю О. Скоропися-Іолтуховського (Вишневського), особливо стор. 74—77.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

говорити про це в 1895 р. з повною докладністю було передчасно.

Тільки в Галичині національні противенства вже зазначили ся і в ділянці економічної політики — й це підніс автор у своїй брошурі.

Очевидно не одно ще знайдеть ся спірне в його праці, хоч з другого боку дещо справдило ся просто з вдаряючою докладністю: велика европейська війна, розвал Австрії, страшна смерть царського деспотизму...

Европейська війна вибухла швидче, ніж устигли розвинути ся всі консеквенції економічного розвитку України, тому картина боротьби України за свою самостійність вийшла в дійсности інакша, ніж передбачав автор, але годі заперечити, що колиб світова війна вибухла пізніше, ця боротьба виявила ся б у формах намічених «Україною irredent-ою». Але круг розвитку ще не замкнув ся і з зростом капіталізму на Україні — велика революція тільки розчистила під нього ґрунт — боротьба України за самостійність закипить іще з більшою силою, а рівночасно й з кращими наслідками.

Та це вже має бути предметом нових студій. Закінчуючи ж свою передмову до третього видання книжки Ю. Бачинського, мусимо признати, що була вона для свого часу твором визначним: молодий автор поставив в «Україні irredent-i» вірний прогноз розвитку української проблеми та вказав належний шлях для її вивчення.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Брошура Ю. Бачинського є видатним фактом української національної свідомости, який значно посунув цю свідомість наперед. Це забезпечує їй почесне місце в історії розвитку української національної свідомости, та в історії студій цього розвитку.

Львів, в лютім, 1924 р.

Володимир Дорошенко.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

«Вечная смена форм, вечное отвержение формы, порожденной известным содержанием, вследствие усиления того же стремления, высшего развития того же содержания, — кто понял этот великий, вечный, повсеместный закон, кто приучился применять его ко всякому явлению, — о, как спокойно призывает он шансы, которыми смущаются другие! ... Он не жалеет ни о чем, отживающем свое время, и говорит пусть будет, что будет, а будет в конце концов все таки на нашей улице праздник!»

Н. Г. Чернышевский.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Хоч як сумне та прикре явище в суспільнім житю «Русинів» — еміґрація «руських» селян за границі краю; хоч як страшливий єї наглий та повний розпуки вибух і ті широкі небувалі ще доси у нас єї розміри, — то все таки, не брак їй і деяких добрих сторін. Як та буря, що нараз зірветь ся, нищить поля і бурить ліси і потоками дощу заливає долини і луги, — та, пройшовши, оживлює цілу природу, відсвіжує землю, прочищує воздух, роз'яснює горізонт і дає далеко і широко сягнути по чистім просторі свобідним очам, — так само і еміґрація: вона стрясла собою всю галицьку суспільність, очистила і освіжила єї душну, сонну атмосферу і розрухала єї та примусила приглянути ся собі хоч на хвилину, хоч з далека, та доторкнути ся до тих болючих ран, що так довго мучили єї! І от тепер вперве, завдяки їй, прийшли під широку та публичну дискусію ті славні, знані пісні про чудову «суспільну гармонію», так щиро переспівувані галицькими «світочами», бо тепер вперве виявили ся острі й виразні симп-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

томи тої, скорим кроком поступаючої пролєтаризації селянських мас, котру так часто заперечують «самостійні» галицькі — «руські» і польські — «економісти».

Головну заслугу в тім належить безперечно признати галицькій пресі, що взяла ся пояснювати ті непояснені ще доси або й навіть просто заперечувані суспільно-економічні явища. Вона то розглянула економічний стан теперішньої Галичини, економічні обставини «руського» мужика, як також і економічні обставини инших суспільних кляс в Галичині. І справді сконстатувала матеріяльну руїну «руського» селянства і його безвихідне становище.

А однак, коли розглядала той нинішній економічний стан «руського» селянства і стверджувала його розпучливу безвихідність, не звернула вона чомусь-то уваги на те, як те все відібєть ся тепер на національнім житю української суспільности в Галичині — «Русинів», які-то наслідки потягне се за собою в їх культурно-національнім розвитку, взагалі — яка жде їх тепер будучність? А се важна річ.

«Руський» мужик, сеж прецінь ґрунт, на котрім виросли і з котрого тягнули поживні соки всі «інтеліґентні» «руські» кляси, основа, на котру спирала ся ціла дотеперішна політична діяльність «Русинів», основа остаточно, в котрій, як загально признаєть ся, і лежить уся будучність «Русинів». А таж-то основа встрясла ся тепер, розпала ся. Мужик упав,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

спролєтаризував ся і, не маючи у себе вдома, в краю захисту, втікає далеко в чужі світи... Щож станеть ся з «народом руським»? Усі «руські» партії, що спирали ся до-тепер на мужиках, повисли немов у воздусі. Щож з ними станеть ся? Я ставлю себе на їх місце — мені лячно... В наших то, мовляв, руках зложена керма «руських» справ, ми репрезентанти «руського» народу, двигачі національної «руської» ідеї (менше вже з тим чи велико- чи мало руської, — в відношеню до инших австрийських народностий, «ми» все таки оден табор — «р у с ь к и й»), щож станеть ся з тою ідеєю, хто буде держати дальше той «сино-жовтий» національний прапор, скоро за мужиками прийдеть ся й нам загинути?... Таке питанє наcуваєть ся мені, як тільки поставлю себе на місце котрої небудь «руської» партії, і застановляючи ся над матеріяльною руїною «руського» мужика і над його еміґрацією, стараю ся звязати єї з долею всіх тих партій...

Та — поставивши собі таке питанє, що-до будучности «Русинів», я його зараз таки і розширив. Я х о ч у в ж е р а з п о с т а в и т и н а д е н н и й п о р я д о к с п р а в у б у д у ч н о с т и у к р а ї н с ь к о ї н а ц і ї — в з а г а л і, н е л и ш е в и к л ю ч н о в Австрії, але і в Росії. Стільки вже наговорило ся «патріотичних» річей про український народ, стільки любовних поезій присвячено Україні, вся публична робота, мовляв, уся повинна бути звернена на добро Украї-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ни, українського народу, робота... оживлювана надіями на кращу будучність... Якаж-то се та «краща будучність?» Чого сподівати ся нам від неї? — Час би от здати собі вже раз ясно справу з того, чого нам остаточно дожидати! Час би вже означити яснійше і конкретнійше ту «кращу будучність!» При такій пустій фразі, як «краща будучність», і так само пустих єї парафраз, годі вже довше оставати. Час уже поставити собі раз ясно ціль наших змагань, і туди звернути ся з усею енергією.

Але, щоби ціла праця не пішла на марно, треба конечно розслідити насамперед фактичний стан відносин теперішної України (австрийської і росийської), а розслідивши його і віднайшовши дорогу, по котрій піде дальший розвиток тих відносин (після загально-пануючих нині законів економічних, що позначають культурний розвиток кождого народу — адже Україна не лежить на Марсі!), тоді допєрва покласти собі ясно мету нашим загальним прямованям і відповідаючу їй програму найблизшої практичної роботи. Інакше, вся праця піде на марно. Бож так, як брак такої ясної мети для публичної діяльности в українській суспільности в Галичині, брак, в наслідок незрозуміня теперішних суспільно-економічних відносин серед неї і незрозуміня законів, після яких піде дальший розвиток тих відносин, потягнув за собою політичну безпрограмовість,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

політичний «хаос», а через се і вічні неудачі, а що за тим іде — безрадність і апатію, — так само і брак такої ясної мети у всеукраїнській роботі, — брак, також в наслідок незрозуміня дійсного стану суспільно-економічних відносин на цілій Україні і законів, після яких піде дальший їх розвиток, — мусить повести за собою розбитє робучих сил, безпрограмовість, неудачі, а в кінци і апатію... Се вже по-части і наступило. Тож справа стає ще більше пекучою...

І от, се-то власне той головний товчок, що спонукує мене вхопити за перо і написати сей суспільно-політичний скіц. Є се думки, що вже не раз налітали мені до голови і перли ся на верх, та лише тепер, коли прийшло ся мені застановляти ся над нинішним матеріяльним станом галицького мужика, над його еміґрацією і над причинами сеї еміґрації, з єще більшою силою пруть ся в світ. Думки ті — то думки про будучність української нації.

I.

Матеріяльна нужда «руських» селян — явище цілком природне і конечне. Лежить се вже в природі нинішної хлопської господарки — примітивної, старосвітської, при рівночасній господарці «двірській» — капіталістичній.

Ще поки Галичина не була сполучена ніякими новійшими комунікацийними засобами з західною Европою, поки не давив ще єї рільної госпо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дарки незвичайний приплив американського збіжа, поти Галичина була безпечна зі своєю рільною господаркою натуральною, веденою на давний спосіб, на ужиток майже виключно власний, при всіх своїх патріярхальних прикметах, повних відрубности від решти світа, повних своєї «самостійности». «Пан» і хлоп, рукодільник і простий ремісник були собі кождий для себе паном, вели собі спокійно своє житє, безпечне, вільне від страху і виразних антаґонізмів. Були се «давні добрі часи».

Та настали нові часи. Заведено желізниці, сполучено ними Галичину з рештою Европи, з рештою світа, що находив ся в висшій фазі економічного і культурного житя, в фазі капіталістичної господарки. Галичина опинила ся нараз серед цілком нових обставин, так, що під загрозою неминучої погибелі під могучими ударами конкуренції нового світа, не лишало ся їй нічого иншого, як лише покинути свою давну старосвітську господарку та завести нову, ведену рівнож на спосіб чисто капіталістичний, на велику скалю, при помочи машин.

Тільки-ж така господарка вимагає великого капіталу, — великого фабричного варстату по містах і великого обшару управної землі по селах. Лише при тих умовинах має машина поле до попису і ту вона дійсно показує чудеса.

Що до рільництва, то такі капітали могли знайти ся лише у властителів великих посі-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лостий. Тільки вони мали спроможність завести у себе капіталістичний спосіб господарки, і таким способом не тільки оперти ся заграничній конкуренції, але ще й переняти від неї на себе місію сего нового способу продукції — знищити всіх тих, що зістали при давній, примітивній господарці. А ті «morituri», що мали приняти тріюмфуючого Цезара нових часів, що своєю кровю мали звеличати його побіду — то наші мужики. Їм брак всего того, що дає можність вести господарку відповідно до тих нових вимог, на спосіб рівно капіталістичний, і в наслідок того вони і мусять гинути...

Єще, коли би мужик обробляв своє поле виключно на свій лише ужиток; тоді його продукт споживав би ся дома, не йшов би на ринок і не підпадав би там загальним правилам конкуренційної боротьби. Але обовязки для держави, як прим. податки, які сплачувати треба не в натуралiях, а в грошах, змушують і його шукати того ринку. А чим більше тих звязків, що лучать його з нинішним державним ладом, як і взагалі з сучасними потребами культурними, тим більше звязаний він із тим ринком, тож тим більше і його господарка мусить перетворювати ся в господарку товарову, звернену не на власний ужиток а на торг, а через те, тим скорше мусить і підупадати на світовім ринку в конкуренційній боротьбі з великою господаркою, веденою при помочи машин. І мужик гине. З кожним днем бачить він, як земля

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що-раз більше усуваєть ся йому з під ніг, — він кличе ратунку, та ратунку ні-звідки нема. Навіть та держава, задля котрої саме кинув ся він в конкуренційну боротьбу з великим капіталом, щоби в ній упасти, навіть вона не в силі йому помогти. І не диво. Адже сучасна держава не є державою хлопською, а не будучи нею, не почуває обовязку його боронити.

Держава була все і всюди інституцією витвореною з огляду лише на певну суспільну клясу, інституцією, що дбає про інтереси тої кляси. Єї справедливість — то справедливість, що відповідає інтересам лише певних кляс, а не якась «абсолютна» справедливість, що уносить ся немов десь у воздусі по-над суперечними інтересами поодиноких суспільних кляс, і дбає про добро цілого загалу, про добро всіх єї членів-горожан. То чи-ж і дивувати ся, що мужик, той тип минулої культурної доби — доби деревляного плуга і шнурком звязаного ціпа, не знаходить помочи в державі нинішної культурної доби — доби великого капіталу і машин? Всі сучасні державні інституції, почавши від народної школи, все те пристосоване до потреб суспільности нинішної, суспільности XIX віку.

Сучасна держава, держава великого промислу і торговлі, вишукуючи чим-раз ліпші умовини для свого існованя і свого дальшого розвитку, вимагає конечно великих жертв від своїх горожан. Що жертви ті конечні, то кождий при-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зна́є. Одно тільки лихо: вони так штудерно розложені, що власне ті, для котрих утворена та держава, звільняють ся від них оскільки можуть (а можуть! от, хочби завдяки виборчій ординації) і спихають їх на тих, для котрих вона тяжким камінем в ногах, котрі як-раз через неї і гинуть. Немов якимсь чудом — яким? сего наш мужик не знає — дістав ся і він під «покров» такої держави, а ставши опісля єї «горожанином», підляг усім тим обовязкам, які за собою потягає таке горожанство. Що ті обовязки не аби які, се надто звісно кождому. Надто звісно, до якої надмірної висоти зросли ті горожанські жертви, і як солоно мусить мужик оплачувати ся за саму, і то виключно лише за саму честь — звати себе горожанином капіталістичної держави. Безсильний уже і підтятий великою панською господаркою, він ще більше упадає під тягаром тих жертв і обовязків, поки не дістанеть ся в острі шпони сільських лихварів. І його дни пораховані.

Але заки спічне він в гробі, котрий сам собі копає, сповняючи ті горожанські обовязки, прийдеть ся йому принести ще одну та вже й останню жертву. Ся жертва, то жертва тим «надприродним» силам, що так часто навіщають його, а перед котрими він все стоїть безсильний.

Годі заперечити, що умовини сільського житя впливають дуже некорисно на зрозуміне всіх явищ природи і на пізнане тих законів, котрим вони підлягають. Той вічний страх, непевність

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і незабезпечене перед елементарними силами, що кождої хвилі можуть строщити господарську екзистенцію мужика, безрадність і безсильність оперти ся їм — все те, побіч инших причин, так тяжко придавлює його ум, так його вяже і осліплює, що цілком не диво, що він, оточений з усіх боків тими «таємними силами», котрих не може ані зрозуміти ані обминути, тратить віру в свої власні сили і шукає єї в надземних силах. Страх, се перший і найголовнійший чинник, що не дає розвинути ся свобідно думці, затемнює ум і робить його приступним для всяких пересудів і забобонів. Хтож не бачив який переполох справляє в селі буря і як тремтить все на вид тих страшних «божих стріл», що в одній хвилі можуть знищити господарські здобутки мужика! Яка німа та повна покори розпука огортає всіх на вид горіючого обійстя, котрого не важить ся ніхто ратувати, бо сей огонь — то огонь з неба, зісланий може за яку «кару» тою невидимою, незрозумілою, надземною силою, що в одній хвилі, не то його обійстє, а й його самого може змести з лиця землі?!...

Як же кориснійше з того погляду становище мешканців міських! Все склало ся ту на те, щоби запанувати над силами природи, щоби запрягти їх собі на послуги і проголосити себе паном світа. Чи дощ чи буря, град чи злива, все однаково віддані своїй праці і певні єї результатів, безпечні перед тими таємними силами,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як легко можуть вони орієнтувати ся і їх зрозуміти, як легко їх обсервувати, аналізувати, узагальнювати і пізнати їх незмінні закони! Не диво проте, що міста були все огнищами вільної думки. Коли в місті, не лише що ніхто не боїть ся грому, а противно ще засідаєть ся на него; коли кождий спокійно сидить собі дома і веде свою звичайну роботу, то мужика огортає на вид тої надземної сили панічний страх, — безсильний зносить до неба руки і молить покірно помилуваня. Що більше. Не лише сам молить ся, а удержує окремого функціонара, котрому каже засилати за себе ще спеціяльні молитви за «всякі прошенія», та зносить дари, чей може хоч так злагодить гнів небесних сил. Найдеть ся такий, що ще в яркіщих словах малює йому грізні надземні сили, та не занедбує рівночасно представити самого мужика як щось найнужденнійше, наймарнійше, як щось — рівне звичайному, мізерному червакови... І чиж дивувати ся відтак, коли мужик, така мізерна істота, оточена з усіх боків такими грізними силами, стараєть ся хочби і як солоно, хочби після яких високих такс, уложених його «духовником», окупити ся їм? Хочби прийшло ся пожичити, а він все таки дасть «на боже», чей може буде йому колись ліпше.

А тимчасом, замісць щоби мало йому бути ліпше, йому все чим-раз гірше... Ті часті пожички добивають його до решти. Попавши раз у руки «кулака»-лихвара — гине в них, не

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

діждавши ся оглядати здійсненя тих солодких мрій, що як-так держали його ще на сім божім світі...

«Кулак» і мужик, то дві взаїмно умовлюючі себе і підпираючі, при товарово-вимінній формі господарства, суспільні появи. Оден без другого існувати не може. Що до лихвара, то байдуже́ се, чи є він «чужий» чи «свій». У нас ріжні причини, а головно історичні, вплинули на те, що сим ремеслом заняли ся переважно Жиди, коли де инде опинило ся воно в руках таки «своїх» людий. Тількож ті «свої» ні в чім не уступають нашим Жидам. Хоч оден обрізаний а другий ні — а проте, вони так добре вміють коло него заходити ся, що не справедливо і не оправдано підносити задля сеї одинокої ріжниці «здібність» у одного, а вменшати єї у другого. Оба вони однакові, оба — як два рідні брати...

Наш «Жид» — се конечний додаток до мужика, а заразом і конечний додаток до вище згаданої «трійці». Коли що ріжнить його від неї, то хиба те, що все таки дає дещо перед тим мужикови, коли тамті нічого йому не дають. Він, беручи останний, є також і тим останним обухом під котрим мужик паде мертвим...

І щож тепер?

Ціла юрба свіжоупечених пролетарів жене до двора та просить ся на роботу. Але ту вже тільки їх не треба. Давну скількість рук, потрібних до управи широких панських ланів,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

заступили вже машини. Машина зробить скорше, в десятеро більше. Малу лише частину «ізбранних» приймуть до роботи при машині, а решта?... О, та решта! Хоч не потрібна безпосередно до панських послуг, то варта вона панови не менше від тамтих. Без праці, без заробку, без кусника хліба, голодна, боса, обдерта, приймаєть ся хоч за яку-небудь ціну, і то на власну згубу і на згубу своїх товаришів... Маючи таку «резервову армію» коло себе, може пан знижувати платню своїм робітникам аж до крайної можливости. Бо і чого йому бояти ся? Стратить робітника? Нехай іде собі! На його місце сто вже таких жде! О, та решта! Хоч не потрібна вона безпосередно до його послуг, а проте вона варта йому не менше від тамтих...

Та годі. Вкінци вже і їй терпцю не стане. Годі довше ждати. Чогож бо ждучи діждала ся? Не досить, що сама утонула у безодні нужди та ще і других за собою потягла... Досить вже того раю!... Оглянувши ся, що нічого в селі їй ждати, покидає село та іде шукати де инде красшої долі. Може в місті... Та ба! І ту нема нічого! Куди не глянеш, всюди та сама нужда, всюди таке саме жебрацтво, як в селі...

Щож се значить? Щож стало ся з містом? Деж те міське багацтво і ті великі фабрики, що де инде тисячами приймають до себе голодну масу бездомних пролєтарів? Деж ті міста, де фабрики ті?

Не в нас, не в нас...

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

II.

Сказано вище, сучасна держава, то держава великого промислу і торговлі. В ній зросли вони до тих великих розмірів, про які, не то що, сто літ тому при їх зароді, ніхто не міг і снити, але і нині ще у кождого, хто вже й звик до них, мимоволі мусить викликати правдивий подив.

Давна мануфактура, що при що-раз більшім зрості нових ринків, не могла вже як слід відповісти свому завданю — заспокоїти що-раз більше зростаючий попит, мусіла уступити місце новим чинникам, котрі ліпше від неї могли би виконати се завданє. Тими чинниками були — пара і машина. Вони зреволюціонізували мануфактурну продукцію і дали початок великому промислови. Давна основа середновічної феодальної держави — село, упало, а на його місце, в основу нової держави, держави буржуазної, вступило — місто. Місто стало від тепер надавати, зі своєю мілліоновою людністю, головний тон сучасній державній політиці, воно то і стало тим центром, в котрім збігли ся і сплели ся всі нерви сучасної держави. Представник його — буржуазія, оголосивши себе представником цілої нації, вхопила у свої руки керму державних справ, а тим самим держава і правительство стали інституцією до веденя єї суспільно-клясових інтересів. Завдяки сему викликала буржуазія в протягу свого столітного панованя такі кольосальні продукцийні сили, ви-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

казала таку великанську творчу силу людської суспільности, що з ними ніякий із попередних віків не може рівнати ся. Опанованє силами природи, машини, пристосованє хемії до промислу і рільництва, пароходство, желізниці, телеґрафи, телєфони, уможливленє рільної експльоатації цілих країв, реґуляція рік, незвичайний розвиток наук, штуки, літератури, і маси людности виростаючі немов з під землі, отсе той результат одновікового панованя буржуазії, отсе ті здобутки, котрим не дорівняють хочби і всі попередні віки разом взяті.

Та, хоч як, дивлячись із сего боку, світлим і імпонуючим представляєть ся результат тої буржуазийної господарки, то з другої сторони, що за страшливий образ нужди бачимо у переважної більшости цивілізованої суспільности. Ті всі світлі здобутки машинової продукції дістали ся в участи одній лишень, малій меншости щасливців, — решті лишили ся нужда, неволя, здичілість і моральна деґрадація... Економічний розвиток буржуазийної суспільности, при загально пануючій тепер вільній конкуренції, довів до упадку цілу дрібну господарку — малий реміснничий варстат і дрібну рільну господарку. Їх представників — дрібного ремісника і властителя дрібної рільної посілости, зіпхнув в ряди непосідаючої кляси — пролєтарів, а їх продукцийні знарядя, роздроблені і розкинені по всіх усюдах, сконцентрував по певних центрах і відав їх у руки чим-раз меншого числа капіта-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лістів і властителів великих рільних обшарів. І на місци дрібного ремісничого варстату повстала фабрика, а на місци давного дрібного властителя — капіталіст.

Сей цілий економічний процес відбув ся з такою желізною конечністю і беззглядністю, що всяка боротьба, якої не піднято би проти него, кінчить ся все повним розбитєм збунтованої кляси дрібних властителів. За кождим разом, по кождій боротьбі, окриваєть ся новою славою великої побіди все-трію́мфуючий капітал, за кождим разом у трію́мфальнім поході веде перед собою нову, свіжу масу поневолених бунтарів — свіжих пролєтарів...

Та, чим більше розвиваєть ся та капіталістична продукція і чим острійше проявляють ся ті всі противенства і суперечности, які вона потягає за собою, тим більше даєть ся відчувати потреба «державного» авторитету, що дбав би про те, щоби кождий виповнював як слід всі ті свої обовязки, які йому призначило його суспільне становище. Самопоміч ту не вистарчає, ту таки потреба вже опіки цілої «держави». Буржуазія не може відректи ся єї, — потрібна вона їй і на внутр і на вні. З одної сторони антаґонізм між клясами посідаючою і не посідаючою вимагає безнастанної чуйности єї орґанів — поліції і «справедливости», з другої — масова продукція, перевисшаюча попит внутрішного ринку — великої сили мілітарної, на нові заграничні ринки. Там, на світовім ринку, сходять ся капіталісти

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

двох ріжних держав, — починаєть ся боротьба... Хто кого випре? «Вітчина» загрожена!... хто має більшу силу, той побідить. І державні війни, що були ще до недавна війнами династичними, перетворили ся на війни торговельні. Але до сего остаточного кроку не все треба тепер удавати ся. Вистарчить мати за собою сильну армію, готову виступити кождої хвилини до бою, і тоді — цілий спір залагодить ся вже «мирною дорогою». І замісць війни дістанемо — торговельні договори.

Завдяки скорому поступови в удосконаленю продукційних знарядів і незвичайно полегченим комунікацийним засобам, випихає буржуазія на дорогу новочасної цивілізації всі, навіть і варварські краї. Дешевість товару — то гарматна куля, що пробиває навіть китайські мури і змушує до капітуляції хочби і найзавзятійшу ненависть до чужоземщини. Та дешевість, се той острий меч, під котрим кожда народність, що не хоче загинути, мусить завести у себе такий самий буржуазийний систем продукції і уцивілізувати себе на образ і подобіє його... Упреть ся — загине!

Справа введеня великого промислу — се справа житя кождого народу.

III.

Зазначивши кількома словами оден бік нинішної суспільної господарки — господарки капіталістичної, вертаю назад до Галичини, щоби

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

приглянути ся єї господарці. Се навіть конечне, бож Галичина, що належить, як частина, до одного політичного орґанізму — Австрії, де великий промисл, в єї західній части, а головно в єї центрі, у Відни, дійшов уже до широких розмірів — мусить, конечно, підлягати загальним законам капіталізму і переодягати ся на його образ і подобіє. І цікаво знати би, як вона — виставлена в першій лінії на ті острі стріли капіталізму — як вона видержує його сильні атаки, яким змінам підпадає задля них і якої тактики мусить ужити, щоби вийшла остаточно — побідною?

Галицька господарка, а головно міська, носить на собі знамя господарки середновічної, ручної. Міський промисл, беручи пересічно, представляєть ся нам як оден малий ремісничий варстат, під доглядом одного майстра, з обслугою одного-двох челядників, та кількох «хлопців». Його продуктивність обмежена до minimum. Що се значить? Се значить, що дрібний варстат, до котрого не можна застосувати новійших технічних уліпшень, котрі змогли би піднести продуктивність праці, не в силі оперти ся конкуренції заграничній, заграничним фабрикатам і здержати рівною дещевістю свого продукту сильний приплив у Галичину продуктів заграничних, дешевих заграничних фабрикатів. Щож виходить із сего? Очевидно: упадок краєвого промислу . . . І дійсно! куди не глянеш, куди не ступиш, всюди наткнеш ся на якийсь фабричний

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

продукт — заграничний, що своєю дешевістю випихає нам з рук продукт краєвий і робить його дальше існованє у нас неможливим. З кождим днем виявляєть ся чим-раз нагляднійше руїна краєвого промислу, з кождим днем дають ся чути чим-раз голоснійші крики і ляменти упадаючої кляси галицьких промисловців. Ту стають проти себе дві нерівні сили: фабрика з єї всіма найновійшими технічними уліпшенями і великим капіталом і — дрібний варстат, а що найбільше рукодільня (більший варстат, з більшим числом робітників, з застосованєм поділу праці та без застосованя машин), з технікою не виробленою, не викінченою, примітивною, з капіталом мало-що не рівним — зеру. Результат боротьби — конечний упадок дрібного промислу а запанованє промислу фабричного. Той процес відбуваєть ся скорим темпом перед нашими очима.

Що тут однак характеристичне? От що: капіталізм, хоч вступив вже сильною ногою в Галичину і руйнує єї середновічну господарку, то з другої сторони, не дав їй того великанського товчка, що попихає все вперед, не дав розвинути ся в краю фабричному промислови, не зродив сильної кляси середної — буржуазії, а через те і підтяв всі зародки вищої культури Галичини. Замісць власної краєвої фабричної продукції, дав нам продукти чужі, заграничні. Се зродило вищі культурні потреби у загалу галицької інтеліґенції та не дало їй заразом спроможности їх заспокоїти, — а в дальшій консе-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

квенції: зродило в єї одної частини німу розпуку, у другої ненависть до «чужоземщини», а у решти апатію і неохоту до свого краю . . .

В наслідок нинішного політичного устрою Австрії, в наслідок пануючого нині політичного централізму, не в силі Галичина покласти таку сильну таму, що змогла би здержати могучу хвилю надмірної продукції віденських фабрик. Не забезпечена перед єї сильними ударами, не годна розвинути у себе свого власного великого промислу, який зрісши в силу, зміг би виступити до боротьби на отвертім полі. Галичина щойно почала класти підвалини під свою новітну твердиню . . . аж ту нараз, в тім розпалі вступних праць — розліг ся гук гарматних вистрілів, жалібний свист віденських куль. В одній хвилі змели вони почату роботу «патріотичних» міст і від разу знищили той житєвий нерв суспільного житя — міський промисл.

Рівномірно з упадком міського промислу, упадають і міста, і їх людність, замісць щоби давати провід у культурнім розвитку цілій краєвій суспільности і повести за собою «провінцію», села — знизила ся сама до неї, перейняла ся єї потребами і думками, не сягаючи поза єї вузькоглядний і обмежений горизонт. Рівень інтеліґенції міщан знизив ся до рівня інтеліґенції звичайного мешканця села — мужика: та сама безпорадність і повільність, та сама заскорузлість і пересуди.

Відповідно до сего економічного і культурного

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

стану галицької міщанської кляси ведеть ся і єї політика: така сама нужденна, не смілива, без крихти енергії. Єї клясичний вислів — польська «лівиця». Тому, що галицькі міста завдяки нинішному політичному устроєви Австрії зрівнані економічно і культурно майже з селами, а галицьке село ще типовий останок середновічної суспільности, то і вся галицька політика і вся репрезентація галицької суспільности сконцентрували ся в руках представників середновічної суспільности — шляхти. Шляхта заняла всі важнійші місця краєвої адміністрації, заняла переважну частину крісел у соймі, галицькі місця в парламенті. Вона стала одиноким фактичним паном Галичини.

IV.

Велика рільна господарка, як я згадав уже висше, завдяки заграничній конкуренції, особливо-ж Америки, що від р. 1879 раз-у-раз заливає Европу своїм збіжем, увійшла вже, завдяки капіталам що находили ся в руках великих рільних властителів — шляхти, в вишу фазу свого розвитку, в фазу капіталістичної господарки, а тим і змогла ставити чоло заграничній конкуренції. Се, розуміеть ся, всюди від-разу не наступило, та де се не наступило там і мусіло скінчити ся на банкроцтві. Се банкроцтво проявило ся в двох формах: в продажі більших шляхоцьких посілостий людям «чужим», із позашляхоцького стану, і парцеляції шляхоцьких

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

«дібр» на дрібні посілости. Банкроцтво те, се конечний наслідок незрозуміня зужитою і здеґенерованою галицькою шляхтою, пересяклою невідповідаючою нинішним обставинам «бувальщиною» — нових, теперішних обставин, і єї безсильности і невмілости застосувати ся до них. І тому та лише частина шляхти змогла удержати ся на своїх добрах, котра зуміла отрясти ся від всіх тих пережитих історичних нісенітниць, що не давали їй застосувати ся до нових потреб, і позбути ся тих шляхоцько-феодальних претенсій, що вже ніяк не відповідають теперішним відносинам, — і лише та шляхта має ще перед собою будучність. Алеж та будучність не лежить у єї шляхоцтві а лише — в єї клясовім становищи, становищи властителів великих обшарів землі — рільних капіталістів.

Що-до переходу шляхоцьких посілостий у руки не шляхоцькі, то сему з причин вже хочби політичних, годі противити ся. Сей перехід — економічне банкроцтво шляхти, потягає за собою єї політичне банкроцтво, а се кождий, хто лише зважить ті всі шкоди, які вона нанесла Галичині своїм політичним пановапєм, своєю ретроградною і консервативною політикою, мусить уважати за прояв дуже корисний, навіть і тоді, коли бачить, як ті маєтки переходять в руки Жидів. Жид, не звязаний ніякими історичними традиціями *), глядючи оком

*) Закиди, ніби то Жид, не привязаний ніякими «історичними традиціями» до галицької землі, не буде старати ся

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не в зад — в минувшість, а звернений вперед — в будучність, зуміє ліпше застосувати ся до теперішних економічно-політичних потреб Галичини і поперти в тім напрямі єї політику, потрафить також ліпше і як господар визискати продуктивну силу землі, ліпше витягне з неї можливу скількість рільних плодів, та не занедбає при тім віддати їй в штучних навозах все те, що перше від неї забрав. Потрібної до того енергії і рішучости йому не забракне. Адже Жиди вславили ся нею, і їй лише завдячують вони те, що змогли при загальній апатії галицької суспільности так високо знести ся по над неї. Інтерес привяже їх до галицького краю і зробить їх більше пожиточними членами галицької суспільности, як збанкрутована шляхта.

Щож до парцеляції, то ту справа маєть ся цілком противно. З якої точки погляду ми і не дивили би єя на неї, чи з погляду економічної еволюції, тенденції теперішного економічного розвитку, чи з погляду гуманности, вважаючи єї за зарадчий спосіб на матеріяльну нужду мужиків, — в обох разах покажеть ся вона нам шкідливою. В першім разі буде се прояв реакційний, в другім — засіб цілком хиблений.

Парцеляція великих рільних обшарів спинює той процес, який відбуваєть ся в нинішній ріль-

---

«розумно» з неї користати і єї шанувати, не мають рації вже хочби для того, що власне ті «історичні традиції» знищили шляхтича, котрий пересякши ними, не зумів пізнати нових обставин і відповідно до них застосувати ся.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ній господарці — концентрацію управної землі в великі обшари, і не позволяє вести рільну продукцію на широку скалю, на лад капіталістичний, із застосованєм машин і всіх найновійших здобутків аґрономічної науки. Замісць того, щоби єї приспішити, і прискорити той тяжкий, болючий порід нової вистої фази рільної господарки, спихаєть ся єї назад до єї примітивного стану, і замісць господарки цвітучої, дістаємо господарське хирляцтво... Парцеляція не дає також і тої сподіваної многими галицькими «опікунами» мужицтва поліпшеня економічного стану мужиків. Бож одна лише і то дуже мала частина мужиків може як-так вийти на парцеляції — мужики б о г а т ш і. Вони тому і беруть майже виключно в ній участь. Але про їх ратунок ту не розходить ся, а про біднійших. Біднійші же ніколи не можуть добре вийти на парцеляції. На вид святої землі, будить ся вправді і в них жадоба посісти єї... і — як трафить ся — вони єї купують ... Та, задовжені по уха, при тяжкій конкуренції і збільшених горожанських тягарах, гинуть так само, а може й єще скорше і в єще більших муках розпуки, якби були зістали при давнім кусніку землі, при давних довгах. І економічний процес спинений надармо починаєть ся на-ново — земля концентруєть ся в руках сільських капіталістів, а дрібний господар перетворюєть ся в безземельного пролєтара. Клясичний приклад сего маємо в Росії. Там парцеляція великих рільних обшарів

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

між мужиків не спинила пролєтаризації селянських мас, а вся допомога, яку давав мужикам в тій цілі російський уряд, в формі «крестянских банків», на те, щоби підтримати на дальше мужицький стан, сю підпору деспотизму, і здержати на якийсь час еміґрацію селян в міста, де як фабричний пролєтаріят могли би стати ся небезпечним елємєнтом його високому царському престолови, або, як в західній Росії, щоби позбути ся також і великих рільних властителів — Поляків, — скінчила ся повним фіяском...*)

---

*) Коли виступаю ту проти парцеляції, то мушу рівночасно застерегти ся, що тим самим не виступаю ще проти закупу громадами «двірських» обшарів. Противно, я рад би, щоби всі двірські обшари дістали ся в руки громад, — тількиж нехайби ті громади не розпарцельовували їх, а задержували їх при їх давній одноцілости, т. є. щоби вели дальше на них одноцілу господарку, на широку скалю, так, якби се було власністю одного. Се представляєть ся мені, як щось в роді акцийного підприємства, прим. оден морґ ґрунту — одна акція. При такім веденю справи, при господарці машиновій, з застосованєм усіх новійших здобутків аґрономічної науки і техніки, при господарці веденій виключно на торг, з увагою — на який рід збіжа найбільший попит на світовім ринку, можна би приспорити що року о много-много більше прибутку такому властителеви акції-морґа і о много лекше можна би тоді і з-амортизувати довг, який звичайно затягаєть ся при закупі двірського обшару! При такім веденю справи могли би лекше приступити до такого підприємства і біднійші мужики, чим збільшувано би такі «мужицькі фільварки» ще і здолу. І скілько то заощаджено би тоді часу і сил і як сильно зросла би тоді продуктивність мужицької землі! А

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мужицька господарка, з конечности примітивна на малім кусникy землі, не маючи сили витримати конкуренцію з капіталістичною господаркою великих обшарів, упадає, і потягає за собою упадок численної кляси до недавна самостійних єще дрібних господарів — мужиків. Мужик, не в силі втримати ся довше на своїй землі, змушений рад-не-рад покинути єї — шукає місця на панських ланах або у місті, в міських фабриках. А його земля дістаєть ся у

як поділало би се і на культурне становище мужика, вільного вже, не прикованого безустанно до свого мізерного кусника ґрунту, що замісць щоби дати йому спроможність заняти ся чимсь висшим, лише його поневолює, приковує желізним ланцухом до себе, і абсорбуючи йому весь час, не дає йому заняти ся чимсь взнеслійшим, про щось висше подумати і вибити ся вже раз з тої тісної сфери думок — заспокоїня потреб жолудка. Такі мужицькі фільварки змогли би скорше, як парцеляція, вибити мужиків з їх теперішної економічної неволі, в якій держать їх — дрібні мужицькі ґрунти; могли би скорше вирвати їх і з тої темряви культурної, котра так утруднює доступ до мужиків усяким поступовим думкам, а котра є таким догідним ґрунтом для всяких реакцийних змагань. — Такі мужицькі фільварки були би також і з погляду господарського поступовим ділом, бо відповідали би власне нинішним способам і вимогам продукції. Парцеляція не може тим похвалити ся, бо замісць щоби підносити продукцію, повертає лише єї назад. Замісць, щоби піднести господарку, піднести єї видатність, вводить назад господарське хирляцтво. Бо чиж зміняє вона істоту мужицької господарки? Чи підносить продуктивність праці мужика? Ні. А про те передовсім повинно розходити ся. — Будьможж лікарями, а не знахорами! ...

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

руки великого властителя, которого господарка, для дальшого єї розвитку, потребує чим-раз більшого обшару рільного.

Той перехід малих ґрунтів до великих, не відбуваєть ся однак просто, безпосередно. Рівночасно з упадком дрібної рільної господарки витворюєть ся саме середня власність, яка, збираючи розкинені дрібні кусні земель погибших мужиків, є відповіднійшим куском для широкої пащеки сільського щупака. Тільки ж проворнійша, не так легко дає вхопити себе жадним зубам пажерливої риби, скорше їй вимкнеть ся, скорше упреть ся, — не так скоро дасть себе проковтнути. Більший обшар землі дає їй спроможність ввести в господарство деякі новійші господарські уліпшеня, ужити менші машини, завести годівлю худоби і справити ліпше рілю, а се впливає сильно на більшу продуктивність середної господарки і дає їй можність довше витримати в конкуренційній боротьбі з великою господаркою. Те кориснійше економічне становище дає ще і инші користи. Властитель такої середної посілости, будучи ліпше забезпеченим матеріяльно, може вже заспокоїти і потреби культурні, що рівночасно в нім родять ся, а збогачуючи свою інтеліґенцію ширшими відомостями, лекше зможе зрозуміти своє суспільне становище і свій клясовий інтерес — у відношеню до других суспільних кляс. Матеріяльна незалежність дозволяє йому відважнійше і енерґійнійше стати в обороні свого інтересу та

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

успішнійше уживати всі ті засоби, які уважає в сій обороні за потрібні і конечні.

У нас, до тої середної кляси рільних властителів, вступає, крім невеликої частини мужиків — «хлопської аристократії», що зуміла якось щасливо вибити ся з загальної руїни решти мужиків, чи то проворністю своєю, чи своїх батьків, чи в кінци «кулацтвом», чим вже сама спричиняла ся до руїни решти своїх товаришів-мужиків, — вступає ще й досить велика частина міщанської бюрократії, жиди-сільські арендарі і двірські офіціялісти. Вони троє, кождий в своїм «фаху», мають добру нагоду, при знаній їх «ощадности», збити собі «капіталик», та купивши на селі «хатину», зажити на старість спокійно та безжурно в «теплі родинного щастя».

Ся середна кляса рільних властителів, не витворила ся ще вповні у нас, в Галичині, і не набрала ще настільки сили, щоби могла вже тепер відогравати якусь визначнійшу ролю в політичнім житю Галичини. Ці політичні орґанізації находять ся доперва в початкових стадіях розвитку. Суть то т. зв. «людові» партії (хлопські). Однак цілком що иншого бачимо прим. в Чехах і в Угорщині: там вона стала вже важним чинником в суспільнім житю тих країв і сильно впливає на їх народну (національну) політику.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

V.

Галицький промисл, як сказано, не зміг в наслідок нинішного, централістичного устрою політичного Австрії, розвинути ся до висоти новочасної продукції — капіталістичної, не витворив великих фабричних міст, не дав сильної опори міській клясі — буржуазії, і не видвигнув галицькі міста на центри культурні цілого суспільного житя Галичини. Якже-ж тепер, в виду сего, можуть вони дати захист зростаючій з кождим днем масі спролєтаризованих селян, вивласнених, викинутих брутальною силою з їх прадідної землі і змушених шукати хліба по-за єї межами? Чиж може тих кілька міст — що завдяки свому територіяльному положенню, ставши центрами торговельними для поодиноких округів галицького краю, галицькими маґазинами для заграничних фабричних виробів, чим змогли якось висше трохи знести ся понад загальний культурний рівень решти галицьких міст, — чиж може вони то? І вони ні. Хоч знесли ся вони трохи висше понад ті, все ще таки «місточка», то завдячують вони се не свому більше розвиненому промислови фабричному, а лише своїй торговлі. А торговля се-ж не місце для прогнаних голодом із села мужиків, здатних на разі лише до-праці фізичної.

А коли так, то що-ж зістаєть ся тій масі сільських пролєтарів, без хати, без хліба, та без за-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рібку? Село їх прогнало, а місто не приймає!... Не маючи ніде захисту у себе — в краю, не лишаєть ся їй нічого иншого, як кинути той «рідний» край і пігнати в світ і т а м шукати ліпшої долі. «Чей може там буде ліпше, бо гірше як ту, вже не може бути!»...

І дійсно — так стало ся. Нині є ми свідками того сумного, хоч конечного факту — громадної еміґрації «руських» селян — «основи» «руської нації», за границі краю, факту тим більше сумного, що не обмежив ся він на однім разі а повторюєть ся раз-в-раз і повторяти ся буде доти, доки ті всі виїмкові економічні відносини Галичини будуть дальше тривати...

Але ті виїмкові відносини не характеризують ся знова матеріяльною нуждою наших мужиків. Та нужда, не є якоюсь спеціяльною прикметою одної лише Галичини, противно — загальною прикметою всіх новочасних капіталістичних держав; не є якимсь галицьким виїмком, якоюсь галицькою спеціяльністю. Ті виїмкові економічні відносини характеризують ся матеріяльною нуждою г а л и ц ь к и х м і щ а н, упадком галицьких м і с т, браком розвиненого у них в л а с н о г о фабричного промислу, п р и р і в н о ч а с н і м з а п а н о в а н ю в Г а л и ч и н і ф а б р и ч н о г о п р о м и с л у, т а н е с в о г о, а ч у ж о г о — з а г р а н и ч н о г о. Се виїмкові економічні відносини Галичини, се галицька спеціяльність! Галицькою спеціяльністю є за тим і те виїмкове суспільне явище — загальне спролєтаризованє

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

галицької суспільности і масова та нагла еміґрація за границі краю єї одної частини — сільських пролєтарів. Коли де инде, в краях культурних, еміграція селян відбуваєть ся повільним, помірним кроком у фабричні міста, то в нас, задля браку тих фабричних міст, здержуютъ ся наші селяне насильно до якогось часу по селах, щоби зате опісля, переступивши міру можливости, вилетіти з тим більшою силою, не то вже за границі села, а за границі краю, і пірвати за собою і ту недобиту масу мужиків, що ще сяк-так держала ся на своїх землях . . .

Так отже еміґрація «руських» селян поза границі краю викликана зістала тими виїмковими економічними відносинами Галичини, що такою чорною плямою відбили ся і на житю культурнім усеї галицької, «руської» як і польської суспільности. Тож, щоби усунути ті анормальні економічні відносини Галичини, щоби спинити і ту еміґрацію, треба усунути ту причину, що їх зродила. А та причина — чей очевидна. Є се не що инше, як лише нинішний політичний устрій Австрії — нинішний політичний централізм Австрії. При нім виставлена Галичина на жертву всім економічно сильнійшим коронним краям Австрії, а головно австрийській столиці, через него спараліжована вся продуктивна сила Галичини, а з тим затрачена і та ріжнородна можність зарібку, якого потребує наш мужик, а якого він не має. Ту лежить при-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чина такої сильної еміґрації галицьких селян; ту також лежить причина і — некультурности Галичини взагалі, з єї передпотоповими ідеями, з єї шляхоцьким пановапнєм і з єї нікчемним політичним опортунізмом. Австрийський централізм — от-се ті тяжкі кайдани нашої економічної неволі, се та тяжка запора на дорозі нашого культурного розвитку! . . .

VI.

Політичні боротьби в австрийськім парляменті, се — в їх основній причині — ніщо инше, як вияв боротьби економічної, що відбуваєть ся в лоні сучасної австрийської суспільности, — одна з многих форм, але найзагальнійша і найнагляднійша, в якій проявляють ся всі ті економічні антаґонізми поодиноких коронних країв Австрії, які зродили ся, відколи капіталізм став пануючою формою суспільно-економічних відносин австрийської держави. Ся боротьба, то боротьба конкуренційна «славянського» капіталу з капіталом німецьким, «славянської» буржуазії з німецькою буржуазією, еманципаційна боротьба австрийських коронних країв з під утиску і визиску австрийського-німецького центру.

Сей антаґонізм, поява досить нова. Хоч його зародки можна подибати вже в революційних часах Австрії, в 1848 рр., то його повний вибух, його яскравість, виступила допервa, як настала ера конституційна в Австрії. Ціла історія австрий-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського конституціоналізму, то одно довге пасмо сеї, в ріжних формах виявляючої себе боротьби ворожих капіталів, боротьби за існованє придавлюваного німецьким капіталом капіталу «славянського», боротьби за існованє «славянської» буржуазії з буржуазією німецькою. 1848 р., то рік спільної еманципацийної боротьби всеї австрийської буржуазії — угорської, німецької, чеської, польської з під давлячих єї і невідповідаючих єї клясовим інтересам рештків давного феодального устрою Австрії і австрийського абсолютизму. Уся австрийська буржуазія була тоді під гнетом абсолютизму; тож спільна недоля єднала ще єї всю разом в одні боєві ряди та лагодила ті антаґонізми, що вже тоді почали між нею прокидати ся. Революція 1848 р. — то спільне діло всеї австрийської буржуазії.

Ся революція була висловом нових правно-політичних потреб, яких домагали ся нові економічні відносини — капіталістичні, що почали тоді витворювати ся серед австрийської суспільности, а котрих розвиток спинювали давні феодальні і цехові порядки абсолютистичної Австрії, застосовані до давних економічних відносин, що опирали ся на натуральній, примітивній рільній господарці і на мізернім цеховім ремеслі. Розходило ся отже о те, щоби знести вже раз той перестарілий, феодально-цеховий устрій Австрії, з його усіма льокальними і становими привілєями, а на його місце ввести новий — буржуазийний, застосований до нових економічних потреб. Роз-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ходило ся о се, щоби прим. такі ріжнородні права цехових привілєїв, що обмежували застосованє видайнійших продукцийних засобів і метод — заступити одним загальним правом, котре дозволювало би безглядне і свобідне застосованє їх в практиці, а не менше, котре дозволювало би і свобідне застосованє праці, не обмеженої ніякими середновічними путами. Розходило ся також і о те, щоби і землю визволити від всяких феодальних повинностий а працюючі маси з під підданчої залежности. А в кінци: щоби і совість і думки увільнити вже раз від надмірної попівської і державної опіки, а горожанам надати право — самим рішати в загально-державних справах. Такі-от жаданя ставила гноблена тоді, а тим самим і революцийна австрийська буржуазія, се ті ідеали, за здійсненє котрих вона тоді борола ся.

Здійсненє тих ідеалів не могло однак скорше наступити, поки вся державна власть, державна управа, була в руках тодішних оборонців абсолютизму — шляхти і духовенства. Отже і перше діло, яке прийшло ся виконати австрийській буржуазії, було — видерти ту власть з їх рук і з єї допомогою ввести нові правно-політичні порядки, що відповідали би єї суспільно-клясовим інтересам.

Але, буржуазія, коли захоплює в свої руки державну управу, щоби ужити єї як засіб до своїх цілий, мусить рівночасно змінити і саму форму сеї управи, — мусить так єї змінити,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

щоби вже по самій своїй формі могла вона ґварантувати їй єї безнастанний а при тім рішаючий вплив на неї.

Державна управа проявляєть ся в законодавстві і в переводженю державних законів в житю, в практиці, то є — в правительстві і в державній адміністрації. Отже зміна форм законодавства, правительства і державної адміністрації значить не-що инше, як зміна цілого державного устрою! От і друге діло, яке прийшло ся сповнити звстрийській буржуазії. Було се ніщо инше, як знищити цілий тодішний державний устрій Австрії.

Найвідповіднійшою формою державного устрою, що забезпечувала би вповні інтереси буржуазії і єї рішаючий вплив на державні справи, є конституційна держава з виборним парлямєнтом на верху. Парлямент, то найпевнійший засіб, що може забезпечити буржуазії пановане в державі і дати їй спромогу, зробити всі инші суспільні кляси політично а тим самим і економічно від неї залежними. Матеріяльні і духові засоби дають їй перевагу і при виборах до парляменту і в боротьбі в самім парляменті. З одної сторони сила грошева, а де се можливо і виборчий цензус (ся тама, що не впускає в парлямент визискуваних нею, ворожих їй пролєтарів), а з другої сторони, цілий ряд учених, людий зі світовим знанєм, славні бесідники, і то вже з заводу, як адвокати, професори, — се сила, що дає їй спромогу від самого разу

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

знести ся по-над инші кляси і опанувати цілим парляментом — цілою державою. І коли в абсолютистичній державі, де все залежить від волі найвисшої державної особи (короля, цісаря чи князя), лише та кляса може користати і числити на державну силу і підмогу, котра має найлекший приступ і вплив на ту особу, як — шляхта і духовенство (від котрих впрочім навідворот, і сама та найвисша особа є знова залежна), отже і ті кляси суть через те de facto пануючими в державі, — то в державі конституційній, де значінє і сила певної кляси залежить уже від єї сили і впливу в парляменті, пануючою клясою є вже — буржуазія. Буржуазія стає паном держави, політики державної, управи державної; правительство — єї слугою.

Чи удала ся революція 1848 р.? — Лише в части. Австрийська буржуазія була ще тоді за слаба — революцію приборкано. Але цілком єї не здушено. Головні вимоги екзистенції буржуазії — реформа давного річевого права в дусі нових буржуазийних потреб, знесенє панщини а через те і свобода праці, добули вже тоді для себе правну санкцію. В чім однак упала буржуазія, то в змаганях о політичні права і політичне пановань в державі... Через те і ціла дальша австрийська історія, від 1848 до 1867 р., той цілий перший період історії переволюцийної Австрії, то лише дальший тяг сеї, вправді вже тихої і не так яркої революції, дальша безупинна боротьба австрийської буржуазії за політичні

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

права і за єї політичне панованє в державі. Остаточно закінчила ся вона повною перемогою буржуазії. Конституція 1867 р., то вислів сеї побіди а заразом і правне довершенє, правна санкція тих нових суспільно-економічних відносин в Австрії, які витворив собою австрийський капіталізм.

Буржуазія тріюмфувала — держава стояла вже їй до послуг.

Та хоч як все те гарно склало ся, а незабаром розгоріла ся нова боротьба. І то — між самою буржуазією. Вона почала ся вправді ще давнійше, зараз після перших, кардинальних здобутків революції 1848 р., однак тепер розгоріла ся вона вже на добре і висунула ся на перший плян. Сильнійший економічний розвиток німецьких територій, сильнійший розвиток німецького промислу (завдяки історичним і територіяльним умовинам, як також новим умовам правно-річевим, вибореним революцією 1848 р.), відав німецькій буржуазії перевагу над слабше розвиненими економічно територіями замешкалими славянськими народностями, над слабшою славянською буржуазією; повів за собою визиск слабшого сильнійшим. Німецькі продукти почали чим-раз більше заливати славянські коронні краї Австрії і нищити краєву продукцію — і коронні краї Австрії почали поволи переміновати ся в ринки для німецької продукції і сходити до простих «кольоній» німецько-австрийського центру. Рівночасно з тим, розуміють ся,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не малів і національний гнет славянських народностий, в школах, урядах і в товариськім житю . . . Німецький елємент запанував на всіх полях суспільного житя австрийської держави. Се мусіло конечно викликати відпорну боротьбу з боку визискуваної економічно і гнобленої національно славянської буржуазії.

З разу, та боротьба виявляла ся в формі вузько-національній — язиковій, в т. зв. боротьбі проти «ґерманізму». Але поволи почала вона приймати вже свій істотний характер — економічний, затемнюваний з першу наслідковим явищем економічного гнету німецького елємента — вузьконаціональним, язиковим, в котрім немов би втілював ся визиск економічний; сягає вже своїх матеріяльних основ, переходить просто в боротьбу економічну, боротьбу двох капіталів. І національна боротьба з фази язикової, переходить в вишу фазу, прибирає вже ширше значінє — політичне.

Ся національна боротьба, в тім ширшім значіню, оперта вже явно на інтересах економічних, з відповідаючими їм політичними змаганями, припадає як-раз на конституцийний перийод історії пореволюцийної Австрії, і у внутрішній політиці Австрії висуваєть ся поволи на перше місце. Стало ся се з хвилею, коли німецька буржуазія, здобувши конституцію в Австрії, дістала перевагу в парлямент і почала вести державну політику виключно в своїм інтересі. По своїй істоті є то отже боротьба еко-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

номічна, конкуренційна боротьба капіталів славянських з сильнійшим капіталом німецьким, — політично, виявила ся вона в жаданю перестрою нинішнього централістичного устрою Австрії в устрій — федералістичний.

Що се значить? Що зискала би через те славянська буржуазія? — Передовсім, вибила би ся з під політичної переваги німецької буржуазії. Дістала би в свої руки політичну власть над своїми краями — панувала би політично в своїх краях. А се дало би їй спромогу відмежити ся від німецького капіталу, виперти німецькі продукти з своїх ринків — запанувати економічно в своїх краях. І чиж може на те згодити ся німецька буржуазія? — Ніколи! Таж се значило би — зректи ся найблизших і найпевнійших ринків, то є — одної з перших умов єї екзистенції... І от чому-то так завзято поборює вона ідею федералізму і чому так ненависні їй ті, народжуючі ся нараз, немов гриби по дощі, «національні питаня» в Австрії. Побіда федералізму, то смерть для неї...

Але до федералізму пре сам економічний розвиток Австрії. І через те ідея федералізму здобуває собі що-раз більше прихильників. І де в котрім краю економічний розвиток поступив більше наперед і буржуазія в нім сильнійша і більше свідома своїх інтересів, там федералізм став уже головною точкою єї політичної програми. Найяснійше поставлено сю ідею в най-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

більше розвинених Чехах*), найслабше — в найслабше розвиненій Галичині. Тож коли в Чехах, боротьба за неї ведеть ся так остро і завзято, що доходить вже своєї кульмінаційної точки, то в Галичині ледви що зачала ся. Але і ту, коли вже раз зачала ся, то не може уставати, а буде розвивати ся чим-раз сильнійше і яркійше, і що-раз ширше буде приймати ся між галицькою суспільністю. І ту витворила ся вже по містах сильна торговельна кляса і нагромадили ся капітали, що пруть ся до житя, та лише завдяки більшим капіталам віденським і політиці центральних державних інституцій, не можуть оживити ся і виконувати свобідно свою природну функцію — витворювати ще більші капітали. В тих містах нагромадила ся також і переважна частина галицької інтеліґенції, що не менше відчуває на собі гніт централізму і вже й від себе підносить, хоч єще слабо, а все таки чим-раз сильнійше і більше свідомо, протест проти теперішних політичних відносин в Австрії. Сей протест розійдеть ся незабаром по всій Галичині, а тоді — вибухне сильним масовим протестом цілої вже Галичини, цілої тої визискуваної віденської «кольонії»... А тоді — побіда федералізму буде вже лише простим питанєм часу...

Галичина — то власне остання підпора, на котрій держить ся ще якось нинішний австрийський централізм. Причина сему: страх поль-

*) Угри добили ся політичної автономії вже 1867 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ської буржуазії добивати ся в злуці з «Русинами» переваги над польською шляхтою в соймі і в парляменті і тим стати разом з ними співрішаючим політичним і економічним чинником в суспільнім житю Галичини. Сей страх є знова наслідком національної тривоги, що огортає польську буржуазію, коли бачить національні змаганя української суспільности в Галичині, — тривоги, що огортає зарівно всі кляси польської суспільности в Галичині. Ся то тривога за «інтереси народові» і не позволяє їй виступити рішучо проти польської шляхти і відібрати від неї, хоч і як се їй бажане, єї місця в віденськім парляменті і в галицькім соймі і заняти всі рішаючі з огляду на Галичину місця в інституціях державних і краєвих. Той страх, щоби в тій боротьбі з шляхтою, в боротьбі за місця в соймі і в парляменті не скористав як-раз той «третий» — «Русини», — параліжує всі єї змаганя вибити з рук шляхти керму краєвих справ, переняти єї в свої руки і самому стати паном в краю — розуміють ся, не лише проти шляхти, але й проти — «Русинів»... І се власне на руку польській шляхті. Вона і використовує се. Заслонюючи ся «інтересами народовими» наклікує до «солідарности народової» і — панує дальше в краю... І так вся сила і значінє краю — лишають ся на дальше при шляхті... Якаж єї політика? — Сеж звісно: хоч і ославлена нею як «автономічна», та в ґрунті річи — як-раз централістична!

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Се може трохи й дивно. Та шляхта, що воювала колись з австрийською буржуазією а тим самим і з буржуазією німецькою, та шляхта мала би тепер підпирати ту буржуазію? Що се значить? Що могло привести єї до того? — Нічо иншого, як лише страх перед тими самими новими суспільно-економічними проявами, що так само мусіли затрівожити єї, як і буржуазію німецьку. Бож так, як колись зріст капіталізму в Австрії привів до упадку австрийський абсолютизм і феодальну шляхту, як зріст капіталізму в Чехах привів до упадку пановане в Чехах шляхти чеської, так само і зріст капіталізму в Галичині мусить повести за собою упадок панованя в Галичині — шляхти польської. Шляхта бачить се. Тож і апробує теперішний централізм а з ним і пановане німецького капіталу і провідне становище німецької буржуазії — в державі, та за те жадає, щоби та підержала єї, хоч би на якийсь ще час, на єї дотеперішнім пануючім становищи — в краю.

Отсе причина тої, може дивної на перший погляд, політики польської шляхти. Ту також лежить причина і тої нетерпимости єї до всякого живійшого буржуазийно-ліберального руху в Галичині, ту треба також шукати причини, чому та шляхта з таким безприкладним цинізмом відкидує a limine раз-в-раз поновлювані внесеня на зміну дотеперішної виборчої ординації до соймy в напрямі безпосередних виборів, чому з таким цинізмом противить ся, з огляду на

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Галичину, всяким поступовійшим проєктам реформи виборчої ординації до віденського парляменту. І не диво. Таж-бо така зміна виборчих ординацій змінила би цілком нинішний уклад суспільно-політичних відносин в краю, висунула би на перше місце елємент буржуазийний а шляхту — усунула би на бік!

Та, се ще не все. Зміна виборчої ординації в Галичині до сойму і до парляменту, яка дала би в обох тих репрезентацийних тілах перевагу нешляхоцьким елєментам над шляхтою, не обмежила би ся в своїх наслідках на саму лише Галичину, — ся зміна мусіла би сильно відбити ся і на цілім нинішнім державнім устрою Австрії... З хвилею, коли буржуазийні галицькі елєменти возьмуть верх над галицькою шляхтою, з тою хвилею — вибє остання година і австрийському централізмови...

VII.

З упадком централізму — наступає федерація. Країв чи народів? — Отсе питанє, що займає тепер усі антицентралістичні табори знемочілої Австрії, предмет дискусії і боротьби в нутрі самих антицентралістичних кругів австрийської суспільности. «Автономія країв» — се клич, під котрим борють ся всі пануючі нині, в поодиноких коронних краях Австрії, нації, — «автономія народів» — се клич, під котрим борють ся усі гноблені в поодиноких коронних краях Австрії нації, а також і австрийська соціяльна

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

демократія. Федерація країв — се основна думка форми перестрою нинішної централістичної Австрії не-німецьких народностий пануючих в поодиноких краях, — федерація народів — основна думка форми перестрою нинішної централістичної Австрії народів гнобленних і австрийської соціяльної демократії. Федерація країв і федерація народів — се два головні напрями політичних течій, які пробивають ся найяркійше в нинішних реформаторсько-політичних змаганях австрийської суспільности, — кличі, під котрими і вдаряють один на одного оба головні табори антицентралістичних рядів нинішної австрийської держави.

Коли в тім розгарі політично-національних аспірацій поодиноких народностий шукати за справдішним зарадчим способом на усунене сеї убійчої для економічного, політичного і культурного розвитку австрийської суспільности — національної боротьби, то одиноким таким зарадчим способом може бути лише одно: перестрій нинішної перестарілої вже Австрії — Австрії сцентралізованих країв, на Австрію нову — сфедералізованих народів. Федерація країв, автономія країв до цілі не доведе. Суть річи тоді в нічім не змінила би ся. Національні боротьби, котрі так уже придусили ціле політичне житє в Австрії, що всі важнійші державні справи мусіли піти задля них на бік, — при автономії країв перенесли би ся лише з парляменту до краєвих соймів, і там

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розгоріли би ся наново, а навіть розвинули би ся до ще більшої завзятости як тепер. І знова усі важнійші справи пішли би на бік, а се — знова відбило би ся так некорисно, в так великій мірі на суспільнім і політичнім житю в поодиноких краях, як се відбиваєть ся тепер в державі. І тому одинокою запорукою національного мира і одинокою умовою для забезпеченя свобідного розвитку політичним і економічним реформам в Австрії взагалі, а поодиноких австрийських народностий спеціяльно, є — автономія народів.

Оскільки Галичина змогла також заняти якесь яснійше становище до тих переломових течій в нинішній Австрії, то і вона поділила ся на ті два табори: пануючої нації — польської, з кличем «автономія країв» з одної сторони, — і гнобленої нею нації української — «Русинів», з кличем «автономія народів» з другої сторони. І коли буржуазія польська жадає перенесеня всіх справ дотикаючих краю з віденського центрального парляменту до соймів краєвих, полишаючи центральному парляментови лише загально-державні справи, як: заграничну політику, армію, і спільні загально-державні видатки, — то «Русини» жадають перенесеня всіх тих справ, що не входили би під компетенцію центрального парляменту, до соймів національних, опертих на відрубній політичній орґанізації територій — уже не краєвих, а національних.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як бачимо, то національно-політичні змаганя української суспільности в Галичині хоч як ще, беручи загалом, невиразні а через те і хиткі, то все таки змогли вже супроти нинішних політичних відносин в Австрії скристалізувати ся в певнім політичнім постуляті, а тим самим, і перейти з донедавна ще етноґрафічно-язикової стадії, в стадію вишу — політичну.

Але, — хоч се і великий крок наперед, то все таки сей постулят лишить ся на якийсь ще час — лише постулятом. А то в наслідок сего, що серед «руської» суспільности не витворила ся ще кляса, котра з природи річи, безпосередно була би в нім заінтересованою, котрої інтереси безпосередно вимагали би здійсненя того постуляту, котра отже, ставши силою свого клясово-політичного становища «на чолі» української суспільности в Галичині, викликала би серед неї, під напором тих своїх житєвих клясових інтересів, таке почутє свідомости «національних» інтересів, що сей постулят став би постулятом не лиш одної, єї кляси, а всенародним постулятом — постулятом у с і х кляс австрийської частини українського народу. Нема ще кляси м і с ь к о ї - б у р ж у а з и й н о ї — промислово-торговельної, а суть доперва єї зародки.

Який-же той теперішний стан суспільно-клясових відносин серед «Русинів»?

Пригляньмо ся поки-що дотеперішному розвиткови тих суспільних, а також і політичних відносин серед них; тим способом зможемо лек-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ше зобразити собі теперішний стан тих відносин, а — що більше — і дальший хід розвитку тих відносин.

Пічнім від 1848 р. Австрийська революція 48 р. була вихідною точкою теперішних суспільно-політичних відносин серед австрийської суспільности, дала початок новому житю австрийських народів — випхнула їх на нові дороги їх національного житя... Отже цікаво знати, як відбила ся вона на «Русинах»? Як поставили ся «Русини» до неї? Яку участь взяли вони в ній? По чиїй стороні стали? Чи стали по стороні єї, чи... може виступили — проти неї?

Хто були тоді ті «Русини»? Відповідь на се питанє улегчить нам відповідь на питанє головне. — Тодішні «Русини», се — «хлопи і попи». Хлоп і піп — се тодішний нарід «руський», се ті кляси, що складали тоді «націю руську» в Австрії. Якоїж культурної формациї обі ті кляси? — Середновічної. Мужик і невідлучний від него піп, то основа цілої середновічної культурної темряви — підпора середновічного абсолютизму. Якеж отже могло бути відношенє сего «народу руського», чи радше його одної «кляси» — попів (мужик не брав єще тоді ніякої активної і свідомої участи в політичнім чи народнім житю), яке отже могло бути відношенє попів до революції буржуазийної, до революції представників новочасної культури, революції зверненої проти середновічного абсо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лютизму? — Звичайно — вороже... І дійсно, так було... Тоді, коли все що найблагороднійше і найкрасше в Австрії, оживляло ся новими ідеями, ідеями поступу і волі і кидало ся в завзятий бій із середновічним абсолютизмом, ломало кайдани духа і тіла, коли на улицях Пешту, Відня, Праги і Львова лила ся кров, погибших за ті ідеї борців, тоді... тоді «патріотична» з наказу австрийського правительства «Русь», відогравала ролю... гончих псів з чорно-жовтими гальштуками...

48 р., що такими світлими красками зазначив ся в історії австрийської суспільности нашого віку, та вихідна точка нової ери суспільно-політичного житя австрийської держави, рік, в котрім вперве проголошено в Австрії «права чоловіка», рік той був для «Русинів» — роком ганьби і пониженя...

Сей рух «руський» 48 р. називаєть ся офіціяльно: «національне відродженє Русинів». — 48 р. уважаєть ся початковим роком, вихідною точкою національного «руського» житя в Австрії, а ідеї виголошені тоді — ідеями заповітними для будучих поколінь... Та, такий погляд на сей рух свідчить лише про повне незрозуміне «руською» суспільністю самої і с т о т и сего руху.

Бо і чим же було властиво се «національне відродженє Русинів»? Що викликало його? Чи був сей рух п р и р о д н и м випливом житя «Русинів» до 48 р.? Чи був він рухом самостій-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ним, підняли його самі «Русини»? Ні! Національний рух «Русинів» в 48 р. се діло виключно австрийського абсолютистичного правительства, захитаного тоді в своїх основах тодішною австрийською буржуазією, — се штучний маневр, тактичний маневр австрийського правительства в його боротьбі з польською революційною буржуазією східної Галичини.

Бо і справді дивно. Як могло в природнім ході річий, при крайнім упадку національного почутя у «Русинів» до самого 48 р., при крайнім духовім запустіню «руської» інтеліґенції, що складала ся тоді майже з самих попів, при невміню навіть «руської» мови, так, що мовою «Русинів» була мова польська (навіть повіди в «руських» богослуженях говорили ся по польськи, і се цілком нікого з «Русинів» не разило, видавало ся їм цілком природним), зараз після душеня самими «Русинами» перших проблесків національного почуваня серед тодішної «руської» молодіжи (Шашкевич і тов.), — як могло в природнім ході річий серед тих самих «Русинів», зродити ся нараз, як самостійний продукт самого житя до 48 р., таке незвичайне національне почутє, зняти ся такий незвичайний національний крик? Дивно, тай неможливо.

О щож однак могло розходити ся австрийському правительству? Що могло спонукати його до того дивного трохи кроку — виклику-вати національний рух у «Русинів», того пра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вительства, що рівночасно так завзято притовкувало такий самий національний рух серед инших австрийських народів? Річ проста, нічо иншого, як — конечність. Брак відповідного числа війська в Галичині, сконсиґнованого тоді головно в Відни, Пешті і Празі, а не менше занятого і війною в Льомбардії, змусив австрийський уряд шукати в самих суспільних відносинах Галичини чогось, що могло би заступити йому брак відповідної оружної сили і ним здусити революцію польської буржуазії («демократії польської») в Галичині. Шукало — знайшло. Як в 1846 р., в західній Галичині, проти революційних елементів польської буржуазії, вхопило ся за поміч мазурських мужиків, так тепер у східній Галичині, висунуло — «руське» національне питанє... І зашуміла нараз «патріотичним духом» австрийська «Русь». Мов гриби по дощі з'являють ся «Народні руські ґвардії», яко сторожа проти... революційних змагань польської а навіть і угорської буржуазії. Перемиська «патріотична» консисторія висилає в тій цілі відозви зі знаменем... цісарського орла, а архикнягиня Зофія, що стояла тоді на чолі віденської камарілі, висилає патріотичним «руським» ґвардіям... пишну хоругов. Засновуєть ся «Народна руська Рада», що захоплює в свої руки цілу «руську» політику і зараз обмінюєть ся льояльними письмами... з віденським правительством, а ґраф Стадіон, той правдивий австрийський Колюмб, що «винай-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

шов» «Русинів», засідає між... «руськими» послами... в Кромерижи, вибраний «Русинами», як посол... «руський» з жовківського повіту.

Такий наглий «національний» порив «Русинів» в 48 р., толкують собі звичайно — зміною давних, невідрадних політичних відносин із перед 48 р. Отже і вина за те, що так глухо і мертво було на «Руси» до 48 р., лежить не по стороні «Русинів», а радше австрийського абсолютизму. Коли би не гнет абсолютизму, то «Русини» цілком инакше презентували би ся тоді. Отже і цілий національний рух в 48 р., був цілком природним обявом власного житя «Русинів». Вправді не проявляло ся воно голосно перед 48 р., але се лише тому, що було сковане абсолютизмом, — спали ті окови, то і проголосили «Русини» те, що давно вже, мовляв, думали і бажали.

Коли би се дійсно так мало бути, то цікаво: чому «Русини» тоді, коли все, що було тоді гноблене, розривало кайдани фізичної і духової неволі, кидало ся з геройським посвяченєм на репрезентантів давного режіму, коли революція 48 р., була власне висловом еманципацийної боротьби з під утиску тих невідрадних політичних відносин давної Австрії, чому ті «гноблені Русини» не стали тоді по стороні гноблених, а як-раз противно, по стороні гнобителів? А в кінци, чому, помимо дальшого протеґованя австрийським правительством сего національного руху у «Русинів», помимо дальшої його підмоги,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чому той національний запал так скоро серед них притих, так скандально закінчив ся? Думав би хто: от тепер-то попливе широкою струєю «руське» житє в Галичині, зацвите «руська» література, штука, наука... Та щож бачимо? Мабуть занадто острий був сей рух для «Русинів», занадто недозрілі були вони ще тоді і слабі, щоби змогли були витримати довше такий експеримент на своїм немічнім тілі. По короткім шалі — наступило отупінє... «руський дух» — завмер. І щезли десь «учені руські», що зладили були собі З'їзд в 48 р., щезли десь і «Народні руські Ради», згасла «Галицькая Зоря», все те немов під землю запало ся... І одно лише зістало ся, щоби голосити світови славу імени «руського»: урядовий «руський» орґан «Вѣстникъ». Він оден ще не дав прогомоніти нікчемній славі «Тирольців Сходу»...

Ціле слідуюче десятиліте, рр. 50 — роки повного застою політичного і народного житя «Русинів»...

З вибореням конституції в Австрії, рушили ся знова «Русини». Але і ту, конституція змусила їх рушити ся. Та ту і змінили ся вже давні відносини правительства до «Русинів». Останний єще раз поглянуло воно на них ласкавим оком в 63 р., в часі другого повстаня польської буржуазії. Тоді знова стали «Русини» «високо». Але се вже був останний раз. З настанєм конституції, правительство не пожичало вже нікому сили, а само шукало за силою. На

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кім же оперти ся тепер «Русинам»? — Конституція вказала їм на кім. Факт, що з настанєм конституцийної ери, сила кождої кляси тісно звязана з єї силою в парляменті, а єї сила в парляменті залежна від числа і зрілости єї виборців, факт сей примусив тодішних «Русинів», то є попів, звернути ся до мужиків і ту шукати помочи.

Почала ся праця «над народом». Кінець 60 рр. і цілий слідуючий десяток рр. 70, то період попівської діяльности «над народом», час найбільшої їх рухливости та заразом їх верховодства між «Русинами». Тоді виступає на публичну арену їх представник Наумович, а між мужиками ширить ся його «Наука».

В чім же виявляла ся та діяльність попів «над народом»? Чого учили попи мужиків? Чи може пояснювали йому його становище в державі як горожанина, його політичні права, способи оборони його клясових інтересів? Ні. Впрочім, се не було в їх інтересі, а в кінци — попи самі того не розуміли. Чогож учили його? — Пригляньмо ся лише «Науці», тому «політичному» евангелію мужиків, а дістанемо на се найліпшу відповідь. Щож бачимо там? — Передовсім — популярний виклад церковного евангелія, з чималою дозою менторського моралізаторства, дальше, короткі поученя про мужицьке господарство, проповіди на тему тверезости, а в кінци — накликуваня мужиків до сліпого послуху і вірности попівству (тому другому бать-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кови їх, що, мовляв, душу готов за них віддати). От і та праця над народом. — Щож на те мужик? Підпер їх? — Як де. В селі, стоючи під безпосередним впливом попів, слухав їх; його слабий, знемочілий мозок, не міг доглянути нічого иншого поза тою наукою, — він і піддавав ся попам. Чи в дома чи в церкві, все стояв вірно при них, не забував добряга на попівську «біду». Але, прийшли вибори до сойму чи до парляменту, то ту вже його не стало. Ту стояв він уже під впливом вистої сили — сили «готівки»... Не було кому вияснити мужикови значіня парляменту і навчити його цінити ту найбільшу, найважнійшу конституцийну інституцію. Тож і уважав він те все за якусь непотрібну «кумедію», а казали і йому єї відограват, то не диво, що йшов там, де йому за те платили. Ту вже не помагали накликуваня до послуху та пусті слова про «добро Руси». Все він ту чув, про все ту балакали, та про те, що його могло би обходити і чого йому бажало би ся почути, про се мовчали. Тож спокійно ховав до кишені «пятку» і бючи ся рукою об кишеню, сміяв ся: «от, де добро Руси»... Пропадала «руська справа»...

Тим часом, коли попи так ревно заходили ся коло «морального і матеріяльного» піддвигненя «руського» селянства, — по містах, виховувала ся нова «руська» кляса, світська інтеліґенція — кляса міська. Хто се? Се «руська» бюрократія. Однак ся бюрократія, через те, що

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

жила по містах серед польської буржуазії, почала поволи переймати ся ідеями і думками буржуазийними, — аж в кінци — і сама збуржуазніла. Зродила ся отже «руська» буржуазія? Так. Але яка буржуазія! Бюрократія збуржуазніла, буржуазія без гроший — карикатура буржуазії! Та карикатурність відбила ся опісля тяжко на ній... Та хоч і так, то сам факт народин навіть і такої кляси серед «руської» суспільности в Галичині, се на всякий випадок оден крок наперед в суспільнім розвитку «Русинів», се вже, хоч ще і невикінчений, а все таки, хоч в загальних рисах, тип новочасної суспільности, суспільности буржуазийної — передвісник правдивої буржуазії. І їй — тій міській «клясі» довело ся незабаром також відограти єї історичну ролю, — виступаючи на публичну арену, надати новий напрям дальшому культурному розвиткови «Русинів».

Появили ся отже дві вже інтеліґентні «кляси» «руські» — світська і попівська. Їм обом і прийшло ся незабаром зміряти ся зі собою, стати проти себе чолом до чола.

Живучи по містах, серед відмінних як в селі обставин, обертаючи ся поміж иншими людьми, з иншими потребами, серед вільнійшого і живійшого, більше розвиненого житя міського, почала та світська інтеліґенція поволи виріжнювати ся від попів. А знова пересякаючи чим раз більше думками буржуазийними, почала від них що-раз більше і ідейно від-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

даляти ся, аж в кінци демократизм, так тісно звязаний з новоповстаючою буржуазією, і міська вільнодумність, цілком їх поріжнили, і — довели до отвертої між ними боротьби. І почала ся боротьба, боротьба т. зв. «партій руських».

Перше, чим поріжнили ся ті обі «кляси», а заразом перше, в чім проявив ся той «руський» буржуазний демократизм, було — піднесенє простонародної мови, мужицької, до мови літературної. Ся мова, ужита в літературі, сильно ріжнила ся від уживаного до-тепер попами церковного макаронізму, та й сильно вражала їх попівський аристократизм, котрий як-раз (попри инше) виявляв ся в уживаню того церковного макаронізму, в противенстві до погорджуваної ними мови простонародної.

За тую-то літературну мову і пішла тепер боротьба. Проти мови народної, котра дала тим, що піднесли єї до мови літературної, назву — народовців, виставлено з боку попів — котрі пристосували в письмі язик церковний, спільний «Русинам» і «Великоросам» (хоч лише в письмі, а не в вимові) і через те ідентифікували його з мовою «великоруською» — мову «великоруську»*). І коли народна мова, принята

---

*) Розуміють ся, лише в теорії, бо в практиці уживали дальше макаронізму. Впрочім, з разу, попи й не мали понятя про те, що існує инша мова літературна «великоруська» — народна «великоруська». Коли заявляли, що

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

народовцями, злучила народовців з народом українським, то язик «великоруський» (церковний) принятий попами, злучив їх з народом, — «великоруським», «московським»... Рівночасно появили ся ріжниці і в поглядах політичних: культурно-суспільне становище попів, відповідаюче середновічности, звернуло їх симпатії до середновічної форми державної управи — абсолютизму, що, з упадком абсолютизму в Австрії а при мнимій язиковій спільности «Русинів» з «Великоросами», виявило ся в симпатіях до р о с и й с ь к о г о абсолютизму, — культурно-суспільне становище народовців, відповідаюче новочасности — до новочасної форми державної управи, до держави конституційної, до австрийського конституціоналізму. Стали отже ту проти себе дві «кляси» — партії «руські»: попи, москальофіли — «староруська партія»; світські, українофіли-народовці — «молодоруська партія».

І почала ся боротьба — боротьба двох культур: новочасної з середновічною, «буржуазії» з духовенством, світського елєменту з елєментом духовним, — перша стадія боротьби: боротьба літературна, а зглядно — язикова.

Такий початок сеї боротьби, не є чимсь неприродним, незвичайним. Се не якась спеціяльність одних лише «Русинів». В такій формі роз-

---

літературною мовою для «Русинів» має бути мова «великоруська», то думали, що тим лише санкціонують на дальше уживаний ними в письмі церковний макаронізм.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

починала ся еманципаційна боротьба буржуазії у всіх народів. Як тепер, проти «кухонної» церковщини, літературної «паламарщини», виставлено мову народну, так і в віках середних, в віках народин буржуазії західної Европи, проти кухонної латинщини виставлено також мови народні. Тоді-то і дало ся початок народним (національним) літературам *).

---

*) Та еманципаційна боротьба західно-европейської буржуазії не обмежила ся виключно на самій літературі. Вислів свій найшла вона і в фільозофії («відродженє» фільозофії), політиці, праві, штуці (ренесанс). Однак найяркійше, проявила ся вона в реліґії. Се й не диво. Теольоґія покривала тоді собою всі форми ідеольоґії: фільозофія, політика, право, все те було єї частиною. Захоплюючи одну з них, годі було не торкнути ся і самої теольоґії. З другої знова сторони — з самих уже практичних вимог, маючи на оці маси, на котрих змушена була оперти ся буржуазія в своїй боротьбі з феодалізмом, котрих потребувала до скріпленя своїх боєвих рядів — маси наскрізь реліґійні, з тих-то неменше і практичних вимог, ся боротьба мусіла прибрати характер боротьби реліґійної. Кождий суспільний і політичний рух мусів проявляти ся в формі руху реліґійного, прибрати ся в форми теольоґічні. — І так: проти феодального католицизму, з його гієрархією, що розвивала ся рівномірно з гієрархією феодальною, висунено по містах, в ріжних його формах — протестантизм. В Німеччині — лютеранізм і реформацію, в Женеві, Бельґії і Голяндії, Анґлії і Шкоції — кальвінізм. Під таким-то прапором і вела революційна буржуазія побідну боротьбу з феодалізмом. — Що до Франції, то ту, що правда, знищено протестантизм (1685). Але се не надовго помогло. Незабаром виступає вже Вольтер і, замісць протестантів, засідають в «Національних зборах» — вільнодумці. Тероризм і насильство пра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Отже перша явна ріжниця, перший вияв боротьби між народовцями і москальофілами, проявив ся в літературі, а радше в літературній мові. Ся боротьба, чим дальше, переходить і на поле політичне: проти попівського клєрикалізму, починають народовці висувати буржуазийний лібералізм, який в часі найбільшого розпалу переходить навіть — особливо-ж у молодшого покоління, до певного радикалізму *), втягнено до неї, у вир сеї політичної боротьби і мужиків.

Як закінчила ся та боротьба?

Вже висше зазначено, що карикатурність буржуазийна народовців тяжко відбила ся на їх публичній діяльности. Уся боротьба, а особливо єї кінець, вийшли також карикатурними. Той брак грошей, брак капіталу, брак того, чим стає буржуазія сильною, що дає їй клясову силу, брак сеї матеріяльної основи; а дальше, їх залежність як урядників від висших властий, котрим тон надавала польська шляхта; а в кінци їх родинні звязки з попівством (народовці по більшій части сини попівські), все те параліжо-

---

вительства Людовика XVI лише більше ще зреволюціонізували французьку буржуазію — скріпили єї. І завдяки тому, французька революція могла відбути ся вже в формі чисто політичній, без жадних реліґійних прикрас.

*) До певного, до певної границі, можливої для буржуазії. Лише мала частина, дуже мала, змогла переступити ту границю, та через те і відпала від народовців. Та частина і зорґанізувала ся опісля в нову політичну партію «руською українську радикальну партію».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вало раз-враз їх політичну енергію і не дозволяло їм так рішучо і різко ставити свої жаданя і встоювати ся за ними, якби вимагав се їх політичний інтерес і якби се їм бажало ся. В кінци, перехід великої, а то і більшої частини народовської молодіжи, також попівських синів, до духовної семинарії, перехід хоч і поневільний, бо звичайно під напором родичів, остаточно й добив їх політично. Перебуваючи чотири роки в семинарії, а опісля в селі, поволи, під тягарем станових попівських інтересів, почали упадати, непомітно почали опинювати ся там, проти чого колись «в юних днях, днях весни» готовили ся до бою... А склєрикалізувавши ся, потягли за собою і світську частину, потягли, бо відтяли від неї єї одиноку можливу політичну підпору — мужиків. Без неї, безсильна, а при тім несвідома ще вповні свого історичного післанництва, подала ся — більшости, і поневолі віддала ся в услуги — недавні «атеїсти»! в услуги — слугам божим...

Але одна ідея з давних літ зістала ся ще живою: ідея національної самостійности українського народу. Але і та ідея — як-же єї скарикатуризовано! То вже не та ідея, під котру горнула ся колись уся ліпша частина «руської» молодіжи, не українство лишне — поступове, демократичне, а українство — консервативне, попівське. І коли ще ріжнило що староруську-москальофільську партію від на-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

родовської-українофільської, то лише одно — слово. І за те слово, мову, пішов тепер знова бій... Як бачимо, то боротьба звернула ся назад до точки, з котрої колись вийшла... Якже вона закінчила ся? — Москальофільська партія, партія старих, давних попів, оточена з двох сторін, з одної народовцями — попами, з другої народовцями — світськими, виставлена на два огні, не могла їм оперти ся, упала... Проголошене «нової програми» народовцями в соймі 25 листопада 1891 р., се вислів упадку москальофільської партії, тріюмф — чи може українського лібералізму? — ні! тріюмф українського — клєрикалізму.

От такий кінець боротьби народовців з москальофілами... Побіда, як бачимо, по стороні народовців, ідеї української, але — не ідеї колишньої, поступової, а скарикатуризованої вже ідеї, зреакціонізованої клєрикалізмом, побіда — галицько-«руського» клєрикалізму, підшитого українством, над галицько-«руським» лібералізмом...

Що довело до такого упадку ту своєрідну «буржуазію»? — Як сказано вже — бюрократизм, а друге і то головне — брак певної, сталої політичної опори.

Одинокою клясою, на котру можливо оперти ся якій небудь «руській» партії, отже і міським, буржуазним народовцям, се — мужики. «Руського» міщанства — так як-би і не було, усі міста східної Галичини все ще в руках поль-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ської буржуазії*). Тож і не диво, що народовці, не маючи опори в містах, там, де властиво, передовсім повинні би єї мати, мусіли шукати єї поза містами — в

*) Була раз догідна хвиля, в котрій можна було, коли не цілком, то принаймій хоч в части, задержати міста східної Галичини в руках українських. Був се рік 48. Та тоді тодішну »руську» буржуазію, а властиво світську «руську» революцийну молодіж, відіпхнули від «руського» тіла «властиві Русини» своєю реакцийною політикою. Тож і не диво, що спільність ідей, думок, злучила ту ідейну молодіж з Поляками, з котрими вона в кінци і з'асимілювала ся. Правда, не дуже то і численною була тоді та буржуазийна «руська» молодіж — та тоді і те число було би вистарчило, щоби викликати національний рух серед міщанства східної Галичини (так як се стало ся прим. в Чехах). Треба було лише тим «властивим» Русинам підперти єї і влити в неї те національне почутє, котрого їй тоді, тай і тепер ще (як се було прим. при заснованю радикальної партії) відмовляють. Треба було отже єї підперти а не виступати проти неї. А сего вони не зробили. Замісць того щоб єї підперти — кинули ся на неї. А через те стратили і єї, стратили і міста. Чи се також «національне відродженє»? ... Ту молодіж названо опісля ренеґатами, зрадниками. Та, се ще велике питанє, до кого скорше належало би сі епітети приложити: чи до тих, що покинуті своїми, не маючи у своїх привіту, злучили ся силою спільности ідей із чужими, — чи до тих, що в своїм византийськім сервілізмі віддали ся реакції, вирекли ся своєї найкрасшої частини — молодіжи ідейної, того живого, незужитого мозку тіла народного! — і тим впхнули єї в табор польський, віддали єї на услуги народности польської і дали їй в кінци спольщити ся? Се ще велике питанє, і варта би над тим ліпше застановити ся як дотепер. Тепер східні міста в руках Поляків, «руські» міста в руках польської буржуазії.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

селі, серед мужиків. А хто се ті мужики? — Се звісно: сеж як-раз основа тої середновічности, на котрій знесло ся пановане попівщини! То чи-ж можливо, щоби мужик, той забитий, тупий мужик, сліпо-вірний слуга попів, дав підмогу буржуазії, тому втіленому протестови попівщини? Ніколи. Отже і упали народовці... Перше мусить розбити ся ціла мужицька кляса, мусить зникнути єї примітивна, натуральна господарка, з єї середновічною патріярхальністю, а сама мужицька кляса, розпасти ся на дві, і то ворожі кляси — рільних пролєтарів і рільну буржуазію, і тоді допервa, розпавши ся на ті дві кляси, зможе вона вже стати сильною опорою політичним партіям, і то вже двом — коли вже сама не виступила би в виді двох самостійних політичних партій: партії ліберальній — буржуазийній, і соціяльно-демократичній — робітничій.

Але се тоді, коли витворювали ся народовці, тоді ще то не наступило. Отже — народовці упали. Народовці мусіли упасти, бо мусіли подати ся на сторону попів, котрі тримали в своїх руках мужиків... Цілий сей суспільно-економічний процес серед мужицтва почав ся допервa недавно, — ярким свідоцтвом сего — рік річна еміґрація мужиків за границі краю.

Висловом сего суспільно-економічного процесу серед мужиків, який відбуваєть ся тепер перед нашими очима, висловом сего економічного стряценя мужицької кляси, є нова політична партія

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— радикальна партія. Сей процес покликав єї до житя, при нім доперва стала ся можливою єї екзистенція.

. . . . . .

Та, чи се вже верх розвитку політичного житя української суспільности в Галичині, остаточний єї розцвіт? — Ні. Радикальна партія, се лиш оден із дальших щаблів єї суспільно-політичного розвитку. Як економічні відносини не зупиняють ся на однім місци а прибирають що-раз нові, висші форми, так і відносини політичні (сей вияв відносин економічних) не можуть оставати на однім місци, а мусять також прибирати що-раз нові форми. Отже, рівнобіжно з тим, як одна частина «руських» мужиків, упадаючи економічно, переходить з свого дотеперішного становища «самостійних» мужиків в ряди не-посідаючої кляси — пролєтарів, а з їх другої частини витворюєть ся заможнійша кляса рільників — сільська середня кляса, рівнобіжно з тим витворюєть ся також і нова основа — новим політичним партіям. Сей економічний перелом серед кляси мужиків се як-раз та матеріяльна основа, на котрій опреть ся — новий уклад політичних відносин серед «Русинів», нові політичні партії, а то: par exellence вже — соціяльно-демократична і par exellence — ліберально-буржуазийна.

Яким-же способом будуть витворювати ся ті партії?

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Процес, який відбуваєть ся тепер між дрібною господаркою, такий самий процес буде відбувати ся і дальше, та вже не між дрібною господаркою, котра остаточно гине, а між тою новою середньою клясою. Конкуренційна боротьба з великою рільною господаркою, на великих обшарах, не минає єї, викликає рівнож деякі зміни і серед неї. Але боротьба тих двох кляс, не відбуваєть ся вже з такою податливістю у слабшої сторони, як давнійше. Ту стають проти себе дві кляси свідомі вже своїх інтересів, і обі інтеліґентні. Отже і боротьба ведеть ся з більшою завзятістю і з більшою енерґією, особливож у тих, котрі в ній більше загрожені.

Боротьба економічна переходить рівночасно в боротьбу національну. Адже ту стоять проти себе і дві народности: велика господарка — Поляки, середна — «Русини». До огню доливаєть ся оливи... Сила матеріяльна по стороні Поляків, але сила чисельна — по стороні «Русинів»... А сила чисельна рішає у кляс свідомих своїх інтересів — в репрезентацийних тілах, там зазначують ся і борють ся інтереси поодиноких кляс а в данім випадку і — націй... Національна свідомість от і знайде тепер вперве серед «руських» мужиків — як взагалі можна буде ще називати їх «мужиками» — ґрунт для себе, вона станеть ся сильною зброєю в їх економічній боротьбі, отже і пічне сильно серед них розвивати ся.

Національна боротьба переходить до міст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вже висше згадано (IV розділ), що і ся середна кляса не в силі оперти ся напорови великої рільної господарки, великого капіталу, — коснійше економічне положенє позволяє лише довше вдержати ся їй на своїм становищи, як клясі дрібній. І лише заможнійша частина буде могла вдержати ся якийсь ще довший час на своїй землі, а почасти, завдяки ріжним спекуляціям, прим. покидає господарку збіжеву а віддаєть ся рільному промислови, перейде в ряди великих капіталістів, зате слабша, ваблена зисками, яких достарчає міський промисл, торговля і грошева спекуляція, пічне позбувати ся своїх ґрунтів і кине ся з своїми капіталами до міста. А ту — і злучить ся вона з наростаючою рівночасно українською клясою — промисловою.

Щож дасть спроможність розвинути ся міському промислови в Галичині? — Упадок централізму в Австрії. Федералізм забезпечить галицький промисл від остаточної руїни, віллє в него нову житєву силу, оживить його, оживить і усю ту галицьку людність, ту оспалу українську і польську людність. І розпічнеть ся грошева спекуляція. А в вир сеї спекуляції попаде так українська як і польська буржуазія. Пічнуть витворювати ся капітали, капітали з природи космополітичні, але рівночасно — і національні *). І слабший український капітал, бо ще й

*) Промисловець-капіталіст стоїть тим сильнійше, чим сильнійша його нація: се запевнює йому сильнійшу позицію перед чужими капіталістами на світовім ринку, а пере-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

недавний, молодший від польського, висуне українську буржуазію до відпорної боротьби з сильнійшим капіталом польським — до відпорної боротьби з польською буржуазією.

Висловом сеї економічної боротьби української буржуазії — буде єї політика. Желізний клясовий інтерес, вимоги єї екзистенції, будуть перти єї з одної сторони до чим-раз більшого нагромаджуваня капіталів і до здобуваня чим-раз більшої суспільно-клясової сили і значіня, що передовсім репрезентуєть ся в силі капіталу, отже до чим-раз сильнійшого розвитку системи капіталістичної господарки, а з другої сторони, змусить єї кинути ся на всі ті ріжнородні перепони, які будуть стояти їй на дорозі тих єї житєвих змагань. Отже — передовсім в політичну боротьбу з сильнійшим конкурентом, що всадив ся під самий єї бік — з польською буржуазією.

І настане боротьба, боротьба о існованє двох капіталів — українського і польського, боротьба за екзистенцію двох однородних суспільних кляс — української буржуазії і буржуазії польської, завзята боротьба, повна посвяченя, боротьба двох «братних» народів на житє і смерть... І національний антаґонізм дійде зеніту... відживе давна історія, відгребеть ся з архивів давні, припавші порохом, спомини «билих времен»,

---

довсім на своїм питомім ринку. — В тім і беруть свій початок буржуазийні національні держави. Космополітичний гріш робить капіталісту «інстинктовно» націоналом.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— відживе страшна традиція . . . що сильно пічне приймати ся між українською суспільністю, бо знайде відповідний для себе ґрунт. А рівночасно зацвите багацтвом і українська література і українська штука, пічне цвисти між «Русинами» і наука... А тоді і розпічнеть ся поворот «заблудших», сполячених синів на лоно покинутої колись ними «дорогої матери Руси-України»... Одна ще зістала ся польська твердиня — Львів! Хто знає... може на «вічну» памятку побіди, поставлять «Русини» на однім з львівських майданів бронзовий памятник Хмельницькому . . . а його булава буде звернена — ід Зборови...

Між тим, на дневнім порядку буде вже стояти справа політичної самостійности українського народу, справа незалежности — національної української держави.

VIII.

Клясичною формою новочасної продукції є великий капіталістичний промисл; представником його буржуазія. Класичною-ж формою держави капіталістичної, буржуазийної, держава — національна.

Сучасна національна ідея, в сути річи — ідея буржуазийна. Буржуазія і народність, се плід, що виріс на однім і тім самім ґрунті, розвиток одної вплівав на другу і на відворот, а роля, яку відогравала народна (національна)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ідея, відповідає ролі, яку відогравала буржуазія. Буржуазія, національна ідея і національна держава — се виплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції. Рівномірно, як капіталізм, розвиваючи ся, заточував що-раз-то ширші круги свого панованя, як що-раз-то дальше почав посувати ся на Схід, рівномірно з тим почали показувати ся на горизонті нашого віку і «нові» народности, почали повставати і нові народні держави. Повставанє нових народностий і нових народних держав, а розклад старих ріжно-народних держав на кілька держав, та вже одно-народних, се-ж справа, що появила ся в нашім столітю на дневнім порядку загально-світового житя і не сходить з него ще дотепер. Справа все залагоджувана а все ще не залагоджена, хоч порішена на однім місци, з'являєть ся на другім і там допоминаєть ся розвязки.

Пригляньмо ся лише коротко сучасним державам.

Як звісно, відкритє морської дороги до Індій і полудневої Африки і відкритє Америки перенесло торговлю з побережа Середземного моря на береги Атлянтицького океану. В наслідок сего, Італія, полуднева Франція і Німеччина, що стояли дотепер, до XVI в., на переді економічного і культурного житя Европи, уступають місце Португалії, Еспанії, північній Франції і Анґлії. — В наслідок незвичайного розвитку торговлі і промислу а з тим і сильного розвитку

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

міст у поодиноких краях західної Европи, починає підносити ся на Заході що-раз більше значінє міської кляси — буржуазії. Завдяки торговлі і промислови займає буржуазія що-раз визначнійше місце в економічнім житю поодиноких країв, а в кінци, запанувавши економічно над усіма другими клясами, починає вливати вже і на краєву політику. Остаточно, єї інтереси стають головною осію цілої краєвої політики. А єї інтереси, інтереси світової торговлі і внутрішного промислу, вимагають передовсім нової політичної орґанізації: їй треба держави сильної, могучої, сцентралізованої, з одноцільною адміністрацією, а до того ще — держави о далеко більшій територіяльній розтяглости як дотепер. Отже і починають лучити ся розбиті і розпартикуляризовані дотепер на дрібні князівства, народности, під що-раз то сильнійшим напором нових потреб, в що-раз то більші економічні і політичні території — аж остаточно, з кінцем XVI і в XVII., і з'являють ся вже на публічній арені звісні три сильні нації, зорґанізовані в три великі національні держави, нації — еспанська, французька і анґлійська. Рівночасно, під впливом тих економічних і політичних чинників, наступає незвичайний розвиток культури на Заході, починає розвивати ся і що-раз більше кріпшати національне почутє, розвивати ся національна штука і національна література.

Але в наслідок тих нових торговельних від-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

носин в XVI в. наступає застій економічного житя в Німеччині і Італії. Значінє буржуазії що-раз більше упадає, ослабає взагалі культура обох тих країв, ослабає і сплоджене вже тоді — під впливом давних торговельних відносин, при котрих німецькі і італійські міста вели перед в економічнім житю Европи — національне почутє німецької і італійської суспільности. А з упадком економічним і з ослабленєм національного почутя, наступає політичне роздроблене — політичний партикуляризм. З кінцем XVIII в. бачимо Німеччину роздроблену на не менче як сто незалежних, наслідних монархій, стілько само незалежних духовних князівств, над 50 вільних міст і коло 150 малих пралатур і ґрафств... Подібне дієть ся і в Італії.

Однак з кінцем XVIII в. наступає вже певний зворот в економічнім і політичнім житю Німеччини. Капіталізм, що розріс ся на Заході, починає поволи продирати ся і до Німеччини, — заграничні товари починають чим-раз частійше з'являти ся на німецьких ринках і конкурувати з продукцією краєвою. Рівночасно з тим, починає продирати ся і західна культура: нові ідеї, новий світогляд. — Витворило ся нове житє, а з ним і нові потреби. Але заграничка продукція перемагала продукцію краєву, — ремесло почало упадати — розпочала ся пролєтаризація... Вихованї на тій висшій культурі Заходу, підтинані однак в своїх поривах середновічною культурною темрявою рідного краю,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

виступають на арену суспільного життя Німеччини — Лєссінґ, Гердер, Ґете і Шіллєр... Починаєть ся нова доба в культурнім житю Німеччини. Відживає національне почутє, ідея національної єдности... а незадовго потім — і ідея політичної єдности німецької нації. Міста почали ворушити ся. От і ідеал моломої німецької буржуазії: одна, велика, сильна німецька держава, одна — на місци того множества незалежних, абсолютистичних князівств, з їх всіма барієрами, рогачками і ріжнородними граничними цлами, що так здержували торговельний рух в нутрі Німеччини, дальший розвиток продуктивних сил Німеччини, дальший розвиток культури Німеччини. В поодиноких князівствах приходить до гострих забурень... І от, в наслідок тих політичних рухавок, починають уже незабаром лучити ся поодиноки князівства в що-раз більші економічні території, в т. зв. «Zollverein-и», а в 1834 р. і завязуєть ся вже звісний великий «Deutscher Zoll- und Handelsverein». Економічна єдність стає фактом майже довершеним.

Але тої економічної єдности, як показало ся незабаром, не вистачило. Буржуазії потреба не лише одного більшого економічного терену, в котрім було би забезпечене єї економічне панованє, їй потреба ще і одноцільної орґанізації політичної і одноцільного правительства. Висловом сеї потреби була революція 1848 р. — Але рівночасно з буржуазією витворюєть ся і

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

пролєтаріят. Вибухла революція... а в тій революції взяв також і він участь... І зі страху перед червоним привидом подала ся буржуазія назад... І революцію стлумлено... Наступає реакція. Буржуазія упала, але — лише політично, — економічно здобуває все таки дальше що-раз красші результати. В кінци політична єдність Німеччини стала вже просто желізною конечністю. Наступає 1870 рік. І події того року приспішили цілий сей процес і довершили його. Як звісно вже в 1871 р. проголошено політичну єдність німецької нації.

Заснованє німецької держави се найбільше рентовне підприємство, на яке змогла ся в сім віці німецька буржуазія. З ним поплили до єї кишені не тільки величезні зиски, не тільки зросло незвичайно єї багацтво, але з ним піднесла ся вона і на найвисше становище в державі і зробила залежним від себе і правительство. Єї інтереси, се й основа нинішної німецької державної політики.

То само, в головних рисах, відносить ся і до держави італійської. Ті самі причини викликали в своїм часі і в Італії економічний застій, а рівночасно з ним і ослабненє національного почутя і політичний партикуляризм. Так само під впливом заграничного капіталізму і заграничної культури почали ворушити ся міста, в наслідок чого почали дрібні території лучити ся в що-раз ширші економічні і політичні території, аж в кінци, в 1861 а зглядно

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1870 р. проклямовано політичну єдність і італійської нації, і — цілу Італію зєднано в одну національну державу.

Греція а радше грецькі міста, увільнені, завдаки турецькому пановаю, від конкуренції Венеціян і Ґенуєнців, почали скоро розвивати ся, і під тою ослоною так значно розцвила ся їх торговля, що в кінци вже і саме турецьке панованє стало запорою в їх дальшім розвитку. Ту бракувало передовсім першої і найголовнійшої вимоги буржазийної експльоатації — безпеченства особи і власности. Турецькі паші, не уміли чомусь-то пошанувати тих «відвічних» прав чоловіка... Тому вже 1774 р. вхопили Греки за зброю. А за третим разом, 1822 (1827) р., як відомо, оголошено вже Грецію незалежною державою. — Незадовго опісля рушили ся — Румуни, Серби і Болгари...

Довгі віки була Ірляндія анґлійською кольонією і то, в найгіршім того слова значінню: єї рукодільні нищено, нищено ремесла, рільництво, одним словом — параліжовано усіма способами єї економічний розвиток. Була се та сама політика, яку вела колись Анґлія в своїх кольоніях в Америці. Але однаковий засів видав однаковий овоч. По довгій і завзятій боротьбі, по тяжкій ночи визиску і неволі, почав нарешті свитати день свободи і для ірляндського народу... І ту не помогло вже й те, що анґлійська мова є мовою не лише Анґлії, але, як і північної Америки, так і Ірляндії, що література,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

наука і штука, спільні всім тим трем народностям...*)

Як тісно звязаний економічний добробут, і взагалі — інтереси даного краю з його повною

---

*) Ірляндія і північна Америка, то клясичний примір, як, з одної сторони, економічний добробут певної території тісно звязаний з єї повною політичною автономією, а з другої, як спільність язика-мови, хоч і є важним, та не є рішаючим чинником в витворюваню народностий.

Що спільність мови не є рішаючим чинником в витворюваню націй і національних держав, можуть послужити як примір також і національні боротьби між Хорватами і Сербами. Щож з того, що хорватська мова, одна і та сама, що і мова сербська. А таки Хорвати не думають уважати себе за одно із Сербами і не думають добивати ся одноцілої сербської держави, а — «триєдиного королівства хорватського».

Як знова економічні інтереси вяжуть в одну політичну цілість людність з ріжними мовами, се бачимо наглядно на Щвайцарцях. Як звісно, Швайцарці се людність, що говорить трема мовами. А як солідарно звязана вона між собою! Ту економічні інтереси — викликані ґеоґрафічним положенєм, так тісно їх з'єднали, що ніщо не потрафить так легко їх розбити. Алеж та національна і політична єдність швайцарської людности з ріжними мовами, має спльну підставу — економічну, реальну, чи скажім навіть — утилітарну. Але ся утилітарність доконує чогось-то не мало ідеального: витворює симпатію між членами швайцарського союзу, ріжного походженя, затирає расові антипатії. Та, се звісна річ, що то, чого не можуть доконати ніякі теорії, ніякі мрії, то доконує — вага житя, спільність звичайних економічних інтересів, або-ж їх розбіжність. Економічні інтереси суть підставою волі людий. І з того погляду, можна би згодити ся з дефініцією Ренана, котрий на питанє: Que' est ce qu'une nation? — відповідає: нарід (нація), є то велике зборище людей, що хотять бути разом.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

політичною автомомією, не менчим доказом на те є також і найновійший «сепаратистичний» рух в Норвеґії. Помимо того, що Норвеґія залежить від Швеції лише в однім — в справах, що дотикають заграничної політики, а мимо того, як остро виступають там сепаратистичні тенденції! — Розходить ся ту о те, щоб і заграничну політику мати в своїх руках, то є, щоби і в заграничній торговлі мати цілком вільні руки.

А як стоїть справа з Австрією?

Австрія завдячує своє повстанє частим наїздам турецьким, які загрожували в XV—XVIII вв. цілій полудневій частині середної Европи, — була тим муром, що мав боронити сей довгий пас землі перед грізною турецькою силою. Турецькі наїзди злучили полудневих Славян, Угрів, Чехів і полуднево-східних Німців під оден Габсбурґський скиптр, і одиноке завданє, яке вони, як і не менче самі німецькі князі визначали Габсбурґам, було держати османську силу в певнім від них віддаленю. Однак з упадком сеї турецької грози в минулім столітю, відпало те одиноке завданє, яке тяжіло на римсько-німецькім цісари, і через те — розвязав ся і той одинокий узол, що лучив поодинокі австрийські краї під одним габсбурґським скиптром... Тож з тою хвилею і починаєть ся розкладовий процес Австрії. Запановане капіталізму в Австрії ще приспішило сей процес. З хвилею, як капіталізм став пануючим в Австрії, а

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

економічний добробут єї поодиноких коронних країв почав тісно вязати ся з їх політичною автономією (як звісно, в наслідок нерівномірного розвитку капіталізму у поодиноких краях, через що інтереси одних країв, стали суперечними з інтересами країв других) — з тою хвилею Австрія, а ще до того централістична Австрія, почала що-раз менче відповідати інтересам єї поодиноких провінцій і що-раз більше ставати запорою в їх дальшім економічнім і культурнім розвитку... Австрія почала тратити що-раз більше рацію свого існованя. Розкладові тенденції що-раз яркійше почали проявляти ся, і всі стараня австрийських державних мужів стримати той розкладовий процес віджилого вже політичного орґанізму, оставали як і остають усе — марними.

Вилученє Угорщини зі звязку одноцілого політичного орґанізму Австрії, то перший обяв того розкладового процесу Австрії; дальшим його обявом — «державні права» поодиноких австрийських народностий, — в Галичині — части відзиви галицької буржуазії про автономію Галичини...

І лише інтересам загально-европейської політики — з огляду на політичні аспірації абсолютистичної Росії в справі східній-константинопольській, завдячує Австрія піддержку своєї теперішної екзистенції у других держав. І лиш абсолютистичному режімови Росії завдячує вона ще і то, що і деякі австрийські народности, як

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

українська і польська, уважають за конечне «держати ся» ще єї... Але з виборенєм конституції в Росії, річи цілком уже змінять ся. Тоді не будуть уже більше заінтересовані в екзистенції Австрії ні европейські держави, ні австрийські народности. Тоді вже і полишать вони єї — єї власній судьбі... Тоді і рішить ся єї судьба...

Виборенє конституції в Росії, буде першим актом розбору Австрії.

IX.

Важну історичну хвилю переживає тепер російська суспільність. Капіталізм, так запопадливо годований і плеканий російським правительством, підірвав патріярхальну мужицьку господарку — основу «самодержавія», і вивів на публичну арену нові суспільні кляси — буржуазію і пролєтаріят. Патріярхальне і консервативне мужицтво доживає вже свої останні дні, а з ним — і той політичний лад що на нім виріс. Самодержавіє слабне: в міру того, як розпадаєть ся та історична основа, на котрій воно виросло — мужики, в міру того ростуть і нові сили, котрим суджено відправити над ним панахиду, а рівночасно і нова основа для нового політичного ладу. Минув той час, коли можна було протиставити спокійну «блаженну» Росію «гнилому» Заходови, — Росія наближаєть ся щораз більше своїми економічними і суспільними відносинами до відносин, якими характеризуєть

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ся ціла західна Европа, що-раз більше єї культура, щодо змісту і форми, наближуєть ся до культури Заходу. — І ті глубокі зміни, які довершують ся в єї суспільно-економічнім житю, зміни, які надають уже їй вигляд суспільности західної Европи, мусять повести за собою і корінну зміну — в єї політичнім житю. Економічна европеїзація Росії мусить повести за собою і єї політичну европеїзацію.

Не багато потреба було на се часу, щоби змогли були доконати ся такі корінні зміни в суспільно-економічнім житю Росії. Всего — 30 літ. А тою епоховою подією, що попхала цілу Росію на сю нову дорогу, було не що инше, як та «нещаслива» кримська війна. Вона-то виказала, як далеко відстала була тоді культурно Росія від решти Европи, вона відкрила очи цілій російській суспільности, а не менче і російському правительству, на ту бездну культурної нужди, над якою стояла тоді Росія, протверезила всю російську суспільність і самий російський уряд. Правительство побачило нараз, що Росії брак головного nervus rerum, тої головної основи, на котрій опираютъ ся новочасні держави — великого промислу, і то вже не для загально культурних цілий усеї російської суспільности, але, хочби лише для його спеціяльних, найбільше його інтересуючих — воєнних (от, хочби желізниць). Абсолютизм здискредитований в очах цілого світу, не менче в очах самої російської суспільности.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Не лишало ся нічого иншого, як завернути чим скорше на дорогу ліберальних реформ і взяти ся до витворювання великого промислу, але... тим самим і нової суспільної кляси — буржуазії. Знесено кріпацтво, чим створено першу вимогу екзистенції капіталізму — «вільний» пролєтаріят, обдаровувано буржуазію всілякими улекшенями, як желізничними привілеями, охоронними цлами, преміями. Почала ся правдива годівля буржуазії, а з тим — і нова ера в історичнім житю Росії. Росийська суспільність опинила ся нараз серед цілком нових умовин житя. Центр ваги економічної сили перенесено з села до міста, а ту, з дрібного ремесла на великий промисл, а рівночасно з тим, пересунула ся і сила політична з дотеперішних економічно верховодячих сфер — дворянських, на економічно що-раз сильнійші сфери — буржуазийні. Як відблиск тих важких суспільно-економічних змін почали проявляти ся і нові течії в сфері продукції умової, нові ідеї, нові погляди і нові переконаня, а в кінци і — нові політичні думки...

Росія почала з кождим днем що-раз більше зближати ся до типу держав західно-европейських. Великий промисл, желізниці, заміна всіляких данин складаних в натурі, на грошеві, отже і заміна давної натуральної господарки на господарку товарову-грошеву, а через те і розклад старих суспільних основ, все то почало розвивати ся з що-раз більшою скорістю, але рівно-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мірно з тим — почав виступати і що-раз острій-ше виявляти ся розлад між царським абсолютиз-мом а новою суспільністю. Внутрішний розвиток Росії зробив своє. Повстала опозиційна партія конституційно-ліберальна — буржуазийна, по-чала витворювати ся і революційна партія — робітнича. А з хвилею, як повстають ті кляси, котрих воля — не воля уряду, котрих обовязок — не обовязок достарчувати лише жовніра і пла-тити податки, котрим не байдуже, на що ужи-ваєть ся того жовніра і на що ідуть ті податки, з тою хвилею тратить абсолютизм усю можли-вість дальшого існованя, — з тою хвилею — кон-ституційна форма державної управи стаєть ся вже простим питанєм часу.

Політичний устрій кождого краю виростає в природний спосіб з його економічно-суспільних відносин. Зі зміною тих відносин, змінюєть ся і форма політичного устрою. Правда, східність політичних форм з суспільно-економічними від-носинами не установляєть ся від разу, але-ж і ті відносини не приймають від разу свій ви-кінчений вигляд. В протягу якогось часу може наступити певна, а навіть і досить велика, супе-речність між політичними формами а суспільно-економічними відносинами даного краю. Та, тоді і наступає хвиля загального невдоволеня; починають проявляти ся опозиційні і револю-ційні течії, а з ними — боротьба нових сил з старими. Ся боротьба, боротьба між пережитим політичним порядком а новими потребами житя,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ведеть ся зі змінним щастєм. Аж в кінци, нові потреби назрівають уже на стільки, що таки в силі розсадити старі пережиті форми політичних порядків. І тоді наступає — політична революція: стара форма політичного устрою паде, а на єї місце виступає нова, котра й відповідає новим суспільно-економічним потребам.

В тій останній стадії суспільно-політичних відносин перебуває як-раз нинішна Росія. Капіталізм зробив своє. В протягу 30 літ змінила ся Росія до непізнаня. Се вже не та давна Росія з єю патріярхальною мужицькою господаркою, се вже не якийсь Китай в Европі, — в протягу 30 літ, капіталізм зродив там такі форми суспільних відносин, якими характеризуєть ся ціла західна Европа... І з страхом вижидає абсолютистичне правительство тої хвилі, коли російська суспільність скаже своє послідне слово. Хронічний голод розбив ту одиноку і так уже підгнилу підпору його — мужицтво, а на його місце висунув нові, та не так уже пасивні і політично індиферентні кляси: сільську буржуазію і пролєтаріят... І лише здвоєна енергія брутальної сили може ще вдержати на якийсь час захитаний в самих своїх основах царський деспотизм. Але здвоєна енергія брутальної сили здвоює і нехіть і опозицію в що-раз ширших кругах російської суспільности... Царський деспотизм сам ладить собі смерть — о много страшнійшу, о много беззгляднійшу...

Виборенє конституції в Росії буде епохальним

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

фактом в культурнім розвитку у с е ї Европи. З упадком російського абсолютизму упаде його заборча політика — його жажда панованя над цілим Орієнтом, упаде через те і те «східне питанє» (Константинополь), що замінило цілу Европу на два величезні воєнні табори; упаде в кінци і послідна твердиня европейської політичної і суспільної реакції . . . Скоро російська суспільність займеть ся уладженєм своїх внутрішних відносин, скоро справи внутрішнього житя, не позволять їй займати ся пустими мріями про панованє над цілим Орієнтом, з тою хвилею зійде і «східне питанє» з дневного порядку, — Европа буде могла тоді розброїти ся і заняти ся своїми вищими справами, своїм історичним завданєм — розвязкою боротьби пролєтаріяту з буржуазією . . .

Але з тою хвилею стратить і Австрія послідну рацію свого існованя. Скоро Босфор перестане бути одною з перших точок політичних прямованнь Росії, а Австрія перестане через те грати одиноку ролю, яка зістала ся ще їй в загальноевропейській політиці, ролю бариєри проти Росії в єї поході на Константинополь, з тою хвилею Европа стратить всякий інтерес підтримувати довше ту дрантиву латанину з тілько ріжних і притім ворожих собі народностий. Европа буде могла тоді заняти ся своїм історичним завданєм — розвязкою боротьби пролєтаріяту з буржуазією, а рішенє всяких спірних справ між балканськими народностями і австрийськими зі-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ставить уже самим спорючим сторонам. І тоді будуть уже могли всі ті народности самі, без чужого втручуваня, установити свої національно-державні границі, самі рішати в своїх внутрішних справах, відповідно до їх власних інтересів.

Виборенє конституції в Росії примусить знова російську суспільність заняти ся своїми внутрішними справами, занедбаними таким спрашливим способом теперішним абсолютизмом і то занедбаним власне через сей абсолютизм. — А між справами, які тоді появлять ся на дневнім порядку, прийде також і правно-державне питанє українське, питанє висунене на дневний порядок силою фактів, не так формально-національної натури, як приміром почутє національної самостійности і відрубности мови, так слабо ще розвинені між українською суспільністю в Росії, а радше силою фактів натури економічної і адміністрацийної. Адміністрацийні вимоги російської держави і економічні інтереси російської України самі вже висунуть на дневний порядок національне і державне українське питанє, будуть навіть у нім рішаючим чинником, — національне почутє радше їх випливом — силою додатковою.

Вже з вимог чисто адміністрацийних буде мусіла бути поділеною така величезна територія, яку займає тепер Росія (европейська), що найменше на три части, відповідно до трех найбільших замешкалих на ній народностий і єї

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

трех відрубних економічних територій: східної — «великоруської», південно-західної — української і північно-західної — польської. Той адміністративний поділ на ті три національно-економічні території буде також і тою основою, на котрій опреть ся з конечністю, в конституційній Росії, і вся внутрішня політика Росії.

Економічна відрубність тих трех головних територій опираєть ся з одної сторони на неоднаковім, нерівнім степени економічного розвитку поодиноких територій, а з другої сторони на рівности і тожсамости їх що до плеканя поодиноких галузий продукції; ті самі галузи продукції плекають ся так в одній, як в другій і третій території, але розвиток, продуктивна сила тих трех територій ціком ріжні — не рівні. Найсильнійше економічно розвинена — польска (варшавсько-лодзьська) територія, слабше від неї — «великоруська» (московсько-ярославська), найслабше — українська (харківська). Отже ся економічна нерівність тих трех територій викличе з сторони слабших оборонну боротьбу проти сильнійших, а то боротьбу «Великоруси» проти найсильнійше розвиненої економічно Польщи, і боротьбу України проти сильнійше розвинених від неї економічно «Великоруси» і Польщи. Та економічна боротьба, виявить ся в жаданю поділу Росії на відрубні політичні орґанізми.

Судячи з теперішного стану річий, беручи на увагу теперішний стан економічного

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розвитку поодиноких територій, приймаючи з другої сторони і те, що конституція в Росії буде ділом власних змагань, самої російської суспільности, а не ділом зовнішних обставин, позаросийських, отже не прим. наслідком можливої в найблизшім часі загально-европейської війни, при котрій, на випадок погрому Росії, Росія і перед виборенєм конституції роскавалкованою була би самою Европою — в інтересі Европи, на кілька частий, — приймаючи отже ті дві преміси, найбільше заінтересованою в тій боротьбі за політичний поділ Росії, буде територія українська — Україна. Звідси і вийде перший поклик до неї. По ній — «Великорусь», чого доказом, хоч би ті часті скарги «великоруської» буржуазії на конкуренцію сильнійшого капіталу польського, з котрим так тяжко приходить ся їй бороти ся і від котрого вже й тепер, при помочи прим. желізничих тариф стараєть ся відграничити ся. За Україною і «Великорусию» підуть, коли не зараз то пізнійше, і инші народности. Одна Польща виступить проти такого політично-державного поділу Росії. Лише в єї одної інтересі буде лежати — задержати теперішну політичну одноцілість Росії, бо лише при ній, при теперішній політичній одноцілости Росії, можливий єї дальший економічний розвиток. З поділом Росії на відрубні політичні орґанізми втратила би Польща усі дотеперішні свої ринки, від котрих залежить цілий дальший єї

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

культурний розвиток. Продукція Польщі перевисшає вже о много запотребованє єї внутрішного ринку, дальший єї розвиток залежить уже від ринків заграничних — східних (азийських) і полудневих. А від них, з поділом Росії на три відрубні політичні орґанізми, відтятою була би «Великорусию» і Україною.

Се, щойно сказане, видасть ся може дивним. Часто, а властиво все, чуємо цілком противні сему думки, особливо ту, у нас, між галицькою польською суспільністю. Майже на кождім кроці стрічаємо ся як-раз з противними окликами, бо окликами за відбудованєм Польщи, то є, вилученєм Польщи від «Великоруси», а навіть — а се у толєрантнійших Поляків — і від України. Та, се можливе лише в наслідок повного нерозуміня самими Поляками їх дійсних житєвих інтересів, інтересів загально-польських, то є, не лише виключно польських в Австрії, але і в Росії. Можливе дальше в наслідок оголомшуючих історичних традицій, підсичуваних єще боротьбою польського капіталу з капіталом австрийсько-німецьким і споминами рр. 1831, 1848 і 1863, — традицій, що не дають їм хоч трохи критично застановити ся над їх дійсними тепершними загально-польськими інтересами, інтересами вже зовсім відмінними від інтересів давних. Можливо в кінци, в наслідок слушної ненависти до російського абсолютизму, але не слушної до «великоруської»

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

суспільности, ненависти перелятої з росийського «великоруського» абсолютизму, на — «великоруську» суспільність. А пречінь, не лиш одна польська суспільність терпить від росийського абсолютизму, але і — «великоруська»... Отже, якаж рацію виступати проти «великоруської» суспільности, коли ту діло з «великоруським» правительством?

Се все дуже добре бачить польська буржуазія в Росії, і вона, оцінюючи теперішні господарські відносини в Польщі, цілком інакше дивить ся на «справу польську» в Росії, — і хоч не думає залишати боротьби з «великоруським» правительством, то знова з другої сторони, і не думає вилучувати ся від Росії, а тим самим і від «великоруської» суспільности.

Росийська Польща (Конґресівка) перейшла якось щасливо ту фазу економічного розвитку, котра для забезпеченя свого дальшого поступу, вимагає національно-державних рамок. Стоючи на тій фазі, вона що правда добивала ся політичної самостійности, та, як звісно, не здобула єї. Але щасливим збігом обставин дістала ся вона не під Австрію, а під Росію — державу, що з погляду економічного і культурного не могла й рівняти ся з нею. І то власне виратовало Конґресівку. Бо коли австрийська Польща, помимо того, що найшла ся незадовго в конституцийній державі, а помимо того таки що-раз більше почала упадати — в наслідок вищої економічної сили німецьких територій, то росийська, против-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

но — запанувала економічно над цілою Росією. І ніякий край і нація в Росії не можуть рівняти ся з сего погляду з Польщею; що більше, немов на глум, сама «пануюча» «великоруська» нація заслонюєть ся ще перед єї перевагою, чей, стоючи за тою заслоною, скорше зможе сама розвивати ся, унеможливлюючи конкуренцію Польщи на «великоруських» ринках *).

---

*) Навіть в літературі відбила ся та економічна а з нею і культурна висшість Польщи над «Великорусию». Помимо безнастанних переслідувань, помимо того, що саме число Поляків в порівнаню до числа «Великоросів» таке мале, а помимо того, які могучі літерацькі сили змогла видати з себе польська суспільність! Правда, не можна сказати, щоби Польща абсолютно перевисшала з сего погляду «Великорусь», але коли возьмемо на увагу таке мале число Поляків а таке велике «Великоросів» — ? . . .

Не менче ярко відбила ся в літературі економічна і культурна висшість росийської Польщі і над Польщею австрийською. Щож з того, що ту Поляки живуть в конституційній державі, що не тисне їх так пресова цензура? А помимо того, вони не змогли виплекати у себе хоч в половину такої літератури, як росийські Поляки. Літературну поживу беруть вони все таки з Конґресівки. А чому? — Бо дістали ся не так як Конґресівчани до держави, що з економічного і культурного погляду стояла низше від них, а противно, о много висше. Через те і зруйновано їх, — зруйновано і економічно і культурно . . . Галичина не спромогла ся навіть хочби на кілька мужів з світовою славою. Славу польського народу розносять по світі все таки Конґресівчани, — звідти вийшли найбільші польські мужі. А Галичина, помимо конституції, зістала ся все ще Halbasien . . . Чи про Конґресівку важить ся хто таке сказати? . . .

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Польська буржуазія в Росії добре се розуміє, і вона, розважуючи теперішні господарські відносини в Конґресівці (а вона є властиво репрезентанткою польської буржуазії взагалі, і єї інтереси суть міродайними в оцінюваню можливих політичних змагань з а г а л у Поляків, так тепер як і в недалекій будучности!), — і вона не думає вилучувати ся від Росії. Одного їй не достає: забезпеченя горожанських прав, прав формально-національних (в публичнім житю, в школі, уряді і т. д.) і права участи в рішаню в справах краєвих як і в справах загально-державних, одним словом к о н с т и т у ц і ї. Тому — за конституцію, а не за політичну відрубність іде там боротьба, боротьба найзавзятійша в цілій Росії, що й не диво, сеж бо найкультурнійший край і нація в Росії, — брак тих прав, брак конституції і дається ся тому там найсильнійше відчувати.

То само, а навіть в еще більшій мірі, відносить ся і до думок про відбудованє е т н о ґ р а ф і ч н о ї Польщи. Польща історична (значить, лише без «Великоруси»), се ще можна би скорше припустити. Можливо, що «великоруський» промисл, завдяки протекцийній політиці росийського правительства, будь-що-будь більше заінтересованого в «великоруськім» промислі, зможе в недалекім часі дорівняти польському промислови, а тоді зможе вже навіть сам стати досить небезпечним конкурентом і для него. Можливо отже, що тоді польська буржуазія остаточно понехала

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

би «Великорусь»*). Вправді стратила би тоді одну з важних доріг на далекі східні ринки, та все таки, зістав би ся їй єще ринок український і друга важна дорога — до Чорного моря. Та з відбудованєм етноґрафічної Польщі відпав би і той єї найблизший і найважнійший ринок український, відпало би і Чорне море . . . Стоючи на становищи буржуа-Поляка, Польща етноґрафічна — се державний абсурд.

Але ту-то власне біда: інтереси буржуа-Українця, якраз противні і то діяметрально, інтересам буржуа-Поляка. Україна з Польщею — то смерть України! Вже нині, через польські, як також і «великоруські» капітали, економічний і культурний розвиток України спараліжований. «Великоруський» промисл відграничений бодай від польського желізничими тарифами, — український ні . . . Тепер, Україна мовчить: єї сковано, звязано . . . найменчі ознаки протесту, найменчі прояви сепаратизму, нищить ся беззглядно вже в самім зародку — і виставлена на жир обом сусідним націям, здавлена, поки-що мовчить. Але з виборенєм конституції в Росії, річи будуть уже цілком інакше стояти. Тоді рушить ся і вона,

---

*) Та се ще дуже велике питанє! Не так скоро злякаєть ся вона «великоруської» конкуренції. Помимо того все таки буде старати ся дальше посилати на східні, азийські ринки свої товари, рівночасно з «великорусськими», — не так скоро зважить ся капітулювати в боротьбі!

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— розкута, проголосить і вона своє слово і вона опімнеть ся тоді різко о своє право до житя... І настане тоді страшний час... Мов грім залунає над Україною проймаючий оклик пімсти і страшної відплати... Тоді і кинеть ся вона на своїх «братів» — сусідів... тоді і виложить вона на стіл і своє право до житя: право на політичну самостійність, право бути своїм паном в своїй власній хаті! — Тоді Польща хоч як, а буде мусіла обмежити ся до самої лише своєї території. Буде се тяжкий для неї час. Та, чи може вбійчий? — Се дуже зглядна річ. Тяжка економічна кріза, в яку вона тоді попаде, кине єї як-раз між перші ряди тих передових культурних націй, що стоючи на склоні нинішної капіталістичної господарки, займуть ся введенем нових політично-правних уладжень, уладжень, які їм подиктує — нинішна боротьба пролєтаріяту з буржуазією.

Політична самостійність України, т. є політична відрубність України не лише від Польщи, але і від «Великоруси», узасаднена тим, що не лише одній Польщі, але і «Великоруси» виставлена вона на жир, обі вони тягнуть з неї поживні для себе соки... Отже таке становище, яке займе Україна супроти Польщи, таке саме становище буде вона мусіла заняти і супроти «Великоруси». Як проти Польщи, так і проти «Великоруси» буде мусіла виступити до бою; від обох тих націй буде мусіла добивати ся політичної відрубности, політичної самостійности. Політична самостій-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ність України, то conditio sine qua non єї економічного і культурного розвитку, умова взагалі — можливости єї існованя*)...

Єще, колиби-то Україна творила разом з Польщею і з «Великорусию» одну економічну територію, колиби галузи єї продукції доповнювали ся галузями продукції польської і «великоруської», значить — колиби то, чого не може продукувати Україна, продукувала Польща або «Великорусь», і на відворот, отже, колиби поодинокі галузи української продукції не були наражені на сталу і переважаючу конкуренцію тих самих галузий продукції Польщи і «Великоруси», то тоді — ціла Росія, представляючи собою одну економічну територію, довго могла би зіставати ся при своїх теперішних політичних границях і творити одну орґанічну політичну цілість. Отже і ні одна з тих трех головних, замешкуючих єї народностий (значить — і українська), не мали би інтересу відділяти ся одна від другої. Але так не є. Ті три економічні території (а заразом

---

*) Терміну «Україна» уживаю ту не так в значіню національнім, як радше на означенє південно-західної российської території, в котрої склад входять: Волинь, Поділє, т. зв. «Малоросія» (губ. київська, чернігівська, полтавська і харківська) і т. зв. «Новоросія» (шмат землі по Чорне море). Боротьба за політичну самостійність України не відносить ся також виключно лише до Українців-народу, а взагалі, до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-Українець, чи кольоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українщить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами».

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і національні) плекають як-раз одні і ті самі галузи продукції, а до того їх продукція не стоїть на однаковім степени розвитку. Найсильнійше розвинений промисл польський, підтинає слабше розвинені — «великоруський» і український, а сильнійше розвинені, польський і «великоруський» — найслабше розвинений промисл український. Отже і через те власне, при браку згідности інтересів поодиноких економічних територій Росії, при браку економічної одноцілости Росії, годі думати, щоби змогла удержати ся і єї політична одноцілість... А вже годі думати, щоби найслабше розвинена економічно Україна могла зіставати ся при Польщі і «Великоруси», могла творити з ними дальше оден політичний орґанізм і терпеливо дожидати своєї остаточної руїни. Україна мусить від них відорвати ся!

Та чи так легко пристане на се Польща? Чи так легко пристане на се «Великорусь?» — Що до Польщи, то про те вже сказано. А що до «Великоруси», — то з вилученєм України, стратила би «великоруська» буржуазія не то оден найблизший, великий ринок — український, але ще і одну з найважнійших торговельних доріг (Одеса), що лучить єї з цілим культурним світом — Заходом...

І тепер можна собі уявити, яка тяжка, відчаяна боротьба жде Україну; кілько посвяченя, кілько енерґії, фізичної і духової, прийдеть ся їй видобути з себе, кілько матеріяльних жертв і кро-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ви зложити на жертвеннику вітчини! Буде се страшний час — час страшної муки і терпіня, але і найкрасший час житя української буржуазії. Україна — для себе! — От і єї клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна — одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! — от єї стяг!

Та, скоро дібєть ся політичної самостійности — спідлить ся вона, як взагалі кожда буржуазія, коли діпне своєї цілі. Але тоді і візьметь ся вже за своє діло — українська соціяльна демократія.

X.

Історія всіх дотеперішних суспільностий є історією — клясових борб. Вільний і невільник, патрицій і плєбей, пан і підданий, усі ті кляси стояли раз-в-раз у взаїмнім антаґонізмі, вели безнастанно між собою війну, скрито чи явно, поти — поки вона остаточно не скінчила ся чи то революційним перестроєм усеї суспільности, чи й спільною загладою обох воюючих сторін.

Сучасна суспільність — буржуазийна, що выросла на руїнах феодального (середновічного) ладу, не знесла того антаґонізму — помимо шумних окликів: вільність, рівність і братерство! — вона висунула лише нові способи гнобленя, нові форми суспільної боротьби. Як ріжнить єї що від попередних суспільностий, то одно — що сильно упростила сей антаґонізм. Коли в попередних суспільностях, поділених на ріжні

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

стани, подибуємо цілу драбину ріжних суспільних становищ, як прим. в стариннім Римі: патриціїв, рицарів (equites), плєбеїв, невільників, — в середновічних часах: феодальних панів, васалів, цехових майстрів, челяників, підданих, — то в нинішних часах ціла суспільність ломить ся що-раз острійше на два великі і ворожі між собою табори, на дві великі, безпосередно виступаючі проти себе до боротьби, кляси: буржуазію і пролєтаріят. І боротьба між буржуазією і пролєтаріятом се характеристична риса новочасної буржуазийної історії, історії доби панованя капіталізму *).

Щоби зрозуміти як-слід істоту нинішного робітничого руху, його характер, неменче і його історично-культурне значінє, треба конечно розсліджувати його на тлі нинішної господарки — капіталістичної, і рівночасно з нею. Цілий робітничий рух є як найтіснійше звязаний з нею, він бо є як-раз продуктом капіталістичної продукції, в ній бере свій початок, в ній набирає що-раз більші сили — в ній бо і знаходить він своє умотивованє і своє оправданє. Науковий соціялізм, сей теоретичний вислів робітничого руху, є тому також передовсім критичною аналізою новочасної господарки капіталістичної. Його всі заключеня, се лише желізна консеквенція нині існуючих відносин. Пізнанє тих відносин і тих чинних, наперед

---

*) К. Маркс — Ф. Енґельс: Комуністичний Маніфест.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

посуваючих факторів, що знаходять ся в лоні нинішних відносин, відкритє розвоєвого економічного закону новочасної суспільности, се і суть наукового соціялізму. — Завданєм соціяльної демократії — надати цілому робітничому рухови одноцільний напрям, котрий відповідав би тому розвоєвому економічному законови.

Історичною ролею капіталізму, і, значить, його представника буржуазії, було сконцентрувати і розширити давні, середновічні, роздроблені, розкинені по усім-усюдам, примітивні продукційні знарядя в великих фабричних варстатах і перетворити їх в ті могучі підойми новочасної продукції, на котрій змогла оперти ся і розвинути ся до таких величезних розмірів новочасна культура. Ся концентрація, як звісно, повела за собою основну зміну в укладі давних суспільних відносин. Привела до упадку дрібний промисл — ремесло, дрібне рільництво і дрібну торговлю, а з тим і ту цілу клясу, що опирала дотепер на них свою екзистенцію, і всю ту верхню будову суспільних і політичних відносин, що опирала ся на тій старій орґанізації продукції, — розбила цілу давну, середновічну суспільність.

Вивласненим представникам давного середновічного способу продукції — майстрам, протиставлено тепер особливший механізм, котрого орґанами як-раз ті давні їх продукційні знарядя — машину. І цілий систем середновічної

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

продукції змінив ся: на місци давного дрібного варстату патріярхального майстра станула фабрика промислового капіталісти, на місци-ж самого майстра — тисячі робітників, заняті в фабриці, але вже і опановані машиною, обслугуючі машину. І та машина, той деструктивний елемент старої, ремісничої господарки, стає орґанізатором господарки нової — капіталістичної.

Характеристичною прикметою капіталістичної господарки є те, що в міру того, як вона розвиваєть ся, в міру того попадає вона безустанно в що-раз-то більшу суперечність — сама з собою. Є се наслідком суперечности, яка заходить між стобаришеною, суспільною формою продукції а індивідуалістичним, капіталістичним присвоюванєм продукту.

При давнім, середновічнім, ремісницькім способі продукції, не приходило на дневний порядок питанє, кому належить ся продукт праці. Поодинокий продуцент продуковав сам, власними знарядами, і продукт його праці зіставав ся його власністю. Навіть там, де уживано праці чужої, як прим. челядників, то така праця була більше працею помічною, і челядник працював не так для зарібку, як радше в цілях науки, щоб опісля самому закласти варстат. Отже, се була праця помічна, переходова, а самі цехові постанови старали ся вже про те, щоби нинішний робітник-челядник став завтра робітником-майстром. Але з концентрацією про-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дукційних знарядів в фабричних варстатах, колишні індивідуальні продукційні знарядя, уживані одним індивідуом, перемінюють ся в суспільне продукційне знарядє, уживане не одним а многими індивідуами спільно. Продукція з ряду первісно одиничних, індивідуальних актів, перемінюєть ся в цілий ряд актів суспільних, і товар, давнійше витвір праці одного, стає тепер витвором праці спільної, многих нараз. Коли тримати ся засади, що продукт є власністю тих, котрих працею зістав витворений, повинен би належати тепер спільно до всіх продуцентів. Але так не є. Давних робітників відірвано від їх продукційних знарядів, і їх маси скуплено коло чужого уже їм знарядя, а право власности на продукті вже суспільнім оперто не, як до-тепер, на власній праці, а на власности на знарядах продукції. Продукт, не є вже власністю тих, котрих спільною працею зістав витворений, котрі дійсно вправляють в рух продукційне знарядє і зуживають при них свою робочу силу, а тих, що суть лише властителями продукційного знарядя — капіталістів. Помимо того, що те продукційне знарядє приняло вже цілком відмінний характер, як давнійше, помимо того форма присвоюваня остала давною, такою, яка відповідала давним формам продукції. Продукційні знарядя і самі продукти de facto вже суспільні, уважають ся de jure все ще, як би були знарядєм і витвором праці одиниці.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

В тій-то суперечности між фактичним а правним станом річий лежить істотна причина суперечности, а за тим і колізії, в яку попадає раз-в-раз капіталістична господарка, — колізії, що чим дальше, виступає що-раз острійше, аж в кінци, стає вже просто невиносимою. — Та суперечність між суспільною, стоваришеною формою продукції а індивідуалістичним, капіталістичним присвоюванєм суспільних уже de facto продуктів, виступає на світ, в конкретнім вигляді, як суперечність — між пролєтарієм а буржуазією.

Дрібна господарка, з розвитком нинішної господарки великої, капіталістичної, з розвитком великого промислу, при загально пануючій нині вільній конкуренції — сеї першої вимоги для розвитку капіталізму — упадає, а дрібний продуцент, побитий в конкуренцийній боротьбі з великою продукцією, переходить в ряди непосідаючої кляси — пролєтарів. Ті-ж, не маючи нічого більше, як лише робочу силу, «вільні руки», віддають ся знова, щоби могти жити, у найми капіталістови. Але ту, їхня робоча сила стоїть уже в цілком иншім відношеню до продукцийного знарядя, як давнійше, коли ще робітник був заразом і властителем продукцийного знарядя. Давний робітник-ремісник панував над своїм знарядєм, сам ним орудував і пристосовував його до своїх орґанів, — нині, як робітник-пролєтар, став уже їх слугою: мусить порушити ся в перед, на зад, схиляти ся,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

підносити ноги і руки, так, як се наказує йому — машина. Пролєтар став простим кільцем в машині, автоматом, живим додатком, невільником машини. Рівночасно — і давна технічна зручність, котрою так відзначали ся колись ремісники, переходить в спадщині на машину. А з тим і вся праця, при невпиннім розвитку і викінчуваню машинового механізму, сходить остаточно до простих і легко даючих ся вивчити рухів.

Що з сего виходить? — На ринок виступає жінка. Праця мущини, зведена до самих простих рухів при машині, може бути легко заступлена слабшою працею — жінки, що більше! праця жінки — працею дитини. Вартість робочої сили мущини, що означувала ся до тепер робочим часом, потрібним на прожиток не лише йому самому, але й його родині, розкладаєть ся тепер на цілу родину. Отже, щоби удержати ся їй при житю, не вистарчає вже праці одного єї члена — мущини, а потреба вже праці цілої родини — усіх членів єї. Щож з сего виходить? — Припустім, що родина складаєть ся з 4 членів. Розложім то на дні. Отже, удержанє родини, що вимагало до-тепер праці одного дня (робітника), від тепер, із втягненєм до фабрики жінки і дітий, вимагає уже чотирох днів. Які наслідки з сего для капіталісти? — Замісць одного робочого дня, має він тепер чотири дні, і замісць «надвартости» (неоплаченої частини праці робітника, тої над-праці, котру

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

робітник виконує вже не для себе, на своїй прожиток, котрої витвір в формі еквівалєнта-гроша, припадає вже не йому а капіталісті), — замісць отже надвартости одного дня — надвартість чотирох днів! Якіж наслідки з сего для робітників? — Видосконаленє машини, перенесенє тяжкої праці чоловіка на величезні парові мотори, той могутний засіб зменшеня людського труду, перемінило ся в засіб до побільшеня числа робітників і до наложеня ярма капіталу на всіх членів родини, без ріжниці віку і пола. Примусова праця на капіталістів цілої робітничої родини вирвала дитину з круга єї дитячих забав, жінку з круга єї домових занять — розірвала усі нитки родинного житя, розбила цілу родину! Що більше: втягненє нараз такої маси нових робітників викликало остаточно надмір робочих рук — цілу масу незанятих робітників, що ждуть надармо праці, ту «резервову армію», що з кождим днем росте, збільшувану з одної сторони безперестанними удосконаленями машин, що переймають що-раз більше на себе працю робочих рук, з другої сторони — дальшими, свіжими жертвами капіталізму з кляс середних.

Той надмір робочих сил викликує тепер тяжку боротьбу за хліб між клясою робітників. Оден наперед другого висуває свій товар — робочу руку, щоби захопити що небудь і чим небудь напхати свій жолудок. Але се знова дає можність капіталістам єще більше визискувати си-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лу рук, звести єї ціну до крайної можливости, понисше єї вартости... Безпосередний наслідок сего: павперизм найширших мас народу — при рівночасно величезних доходах його малої частини... при визиску праці беззахистних жінок і дітей — брак роботи для здібних до праці мущин... при незвичайнім зрості матеріяльних дібр і блискучих здобутках цивілізації — соціяльний стан робітників зведений по низше ровени людської екзистенції...

Але конкуренційна боротьба не обмежуєть ся на самій лише клясі робітників; така сама боротьба, яка відбуваєть ся між робітниками, така сама боротьба відбуваєть ся і між клясою капіталістів. Є се желізний закон капіталістичного способу продукції, що кождий капіталіст-фабрикант змушений під загрозою смерти продукувати що-раз-то дешевше, то є — витворювати при ужитю тої самої, а навіть і меншої скількости праці, що-раз більше товарів. Се значить: змушений застосовувати у себе що-раз-то нові технічні удосконаленя, щоби дешевістю продукції товарів, а через те і дешевістю самих товарів, змогти виперти з ринку такий самий товар свого конкурента.

Однак таке безнастанне удосконалюванє техніки, приводить до банкроцтва цілий ряд слабших капіталістів. Є се наслідком того, що кожде технічне удосконаленє, уможливлюючи дешевшу продукцію товарів, обезвартнює товари витворені давними продукційними засобами. Ціна товарів,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

витворених дешевне, спадає понизше коштів продукції товарів, витворених дорожше — при помочи давних засобів продукції. І слабші капітали, що не в силі завести і у себе такі самі технічні уліпшеня, а остають при давних засобах продукції, починають упадати, банкротувати. І лишають ся капітали більші, сильнійші. Та ту знова та сама історія: знова слабші упадають, а лишають ся сильнійші. — До веденя продукції потреба тепер величезних капіталів, капіталів, яких звичайно тяжко найти в одних руках. І повстає нова форма підприємств: поодинокі капітали починають лучити ся в одні тіла — повстають т. зв. акційні, спілкові підприємства. Ся нова, спілкова форма, чим дальше, стає конечною, сталою формою капіталістичного підприємства.

Як бачимо, то конкуренційна боротьба, попихаючи капіталізм до що-раз нових технічних уліпшень, нищить капітали слабші, хоч з другого боку, викликує що-раз більшу концентрацію капіталів. Що виходить з сего? Ся незвичайна велич капіталу, веде за собою — незвичайний розвиток продукції, а се — і ту власне лежить «камінь преткновенія» цілої капіталістичної господарки — надмір продукції, надмір товарів. Та шалена, горячкова продукція приголомшує капіталісту, продукція висуваєть ся йому з під рук, він тратить над нею перегляд, контролю... Є то повна анархія продукції. Кождий продукує на сліпо, — не знає як високо

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org.

дійшов попит ринку і до якої висоти дійшла продукція його конкурента, непевний чи звернуть ся йому хоч самі кошта продукції, а в кінци чи й зможе що продати. Наступає к р і з а. І ціле господарське житє суспільности встряс аєть ся в своїх о с н о в а х . . . Ринки переповнені, товари лежать цілими масами неужиті — бо брак купців; фабрики замкнені, гріш зникає, кредит спиняєть ся, стає комунікація, а працюючі маси стоять голодні, бо — за багато витворили всего!, банкроцтво йде за банкроцтвом, ліцитація за ліцитацією... Цілий механізм капіталістичного способу продукції розбиваєть ся під напором... витворених ним самим продуктивних сил. Цілі маси продукційних засобів лежать неужиті і стають просто неможливими вже до дальшого перетвору їх в капітали. Знарядя продукції, засоби до житя, маси робітників, всі елєменти продукції і загального богацтва, переходять в надмір. Їх просто «за багато»... Суспільність попадає немов у стан варварства; промисл, торговля завмирає... Що се значить? — «Суспільність буржуазийна за багато має засобів до житя, за надто розвинений промисл і торговлю — за много цивілізації. Продуктивні сили, якими володіє буржуазія, не надають ся вже до єї (буржуазийних) форм посідання, противно, ті сили суть вже надто для них великі; ті форми стають вже запорою в їх розвитку. Удасть ся їм перемогти їх, то приводять цілу буржуазийну суспільність у розстрій, і

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

існованє буржуазийної власности стає загрожене. Буржуазийні відносини суть уже надто тісні, щоби могли помістити в собі витворені ними багацтва»*). Суперечність між суспільною формою продукції а індивідуалістичним, капіталістичним присвоюванєм продукту, виступає ту в цілій повноті. Є то протест вирослих до велетенської висоти продуктивних сил проти їх капіталістичних властивостий, проти капіталістичної форми веденя ними і невизнаваня їх фактичного характеру, як суспільних продуктивних сил.

Щоби усунути конкуренцію і уреґульовати продукцію, зливають ся цілі галузи продукції в одно підприємство, в картелі, трости (trust), синдикати і т. п. Та що ту бачимо? — Індивідуальність капіталісти вже ту никне: на його місце виступає ширше тіло з характером вже суспільним, окреме незалежне вже від поодинокого капіталісти — директоріюм. — Що більше: на певнім степени розвитку продуктивні сили доходять до таких кольосальних розмірів і вимагають такої маси капіталів, щоби могли бути ужиті, що і ті нові форми веденя ними, не в силі вже їм відповісти... І на їх місце виступає тепер офіціяльний репрезентант буржуазийної суспільности — держава.

Що се все значить? Се значить, що продуктивні сили дійшли вже до таких розмірів, що

---

*) К. Маркс — Ф. Енґельс: Комуністичний Маніфест.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

при них цілий систем капіталістичної продукції стає просто нездібним уже до дальшого веденя ними. Під їх безнастанним напором, в цілі признаня їм їх суспільної природи, буржуазийна суспільність остаточно змушена що-раз більше і більше — оскілько се взагалі можливе при капіталістичних відносинах — обходити ся з ними як з суспільними силами продуктивними.

Однак ті новочасні форми веденя продукції, не усувають з продуктивних сил тої капіталістичної ціхи. Навіть і держава, коли переймає під свою управу що-раз більше їх число, не зносить єї. Противно, вона, як спеціяльна орґанізація буржуазийної суспільности, держава капіталістів, призначена до вдержуваня зовнішних вимог капіталістичної форми продукції, переймаючи що-раз більше під свою управу продуктивні сили, стає сама немов ідеальним, всеобіймаючим капіталістом і розвиває ще більше капіталістичні відносини. Визискуваною клясою суть ту вже — самі горожани, — робітникы остають, як і давнійше — наймитами, пролєтарами. — Отже, удержавлюванє продуктивних сил не є розвязкою тої колізії і конфлікту, в які попадає раз-в-раз капіталістична господарка. Держава, коли переймає під свою управу продуктивні сили, не зносить ще тої капіталістичної ціхи з продуктивних сил, не зносить взагалі і капіталістичних відносин. Вона радше доводить їх до кульмінацийної точки. Але ту власне, на тій кульмінацийній точці — наступає

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зворот. — В удержавленю продуктивних сил лежить доперва можність розвязки сего конфлікту, засіб до його розвязки.

Розвязка сего конфлікту можлива лише в той спосіб, що суспільність остаточно признасть продуктивним силам їх суспільний характер і погодить форму присвоюваня з формою самої продукції, то значить, перейме просто на себе, під свій заряд усі продуктивні сили — усуспільнить їх. На якійже дорозі можливо се? Та і де та сила, що мала би се перевести? — На те вказує вже сама капіталістична продукція. Коли вона, з одного боку, напирає з що-раз більшою силою до переходу все більшого та більшого числа продуктивних сил під заряд держави, то тим і вказує вона дорогу, на якій можливо доконати той переворот, — а коли з другого боку, зпихає безперервно що-раз більші маси суспільности в ряди непосідаючої кляси пролєтарів, то тим і творить ту силу, що під загрозою смерти мусить доконати той переворот. Зорґанізований в політичну партію, соціяльно-демократичну, свідомий сеї культурно-історичної конечности — пролєтаріят, переймає в свої руки державну власть і переносить усі продукційні засоби на власність держави.

Є то річ конечна і цілком слушна. Історична роля буржуазії вже скінчена. Те, що до неї належало, те вже зробила — сконцентрувала і удосконалила засоби продукції. Правда, се було жерелом тяжких терпінь для працюючої кля-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

си, але з другого боку, було се також і жерелом незвичайного поступу людськости — взагалі. Історія людського поступу, впрочім, не є жадною ідилею. Буржуазія і властива її господарка, т. зв. капіталістична, помимо тих тяжких терпінь, які завдала працюючим клясам, займає все таки дуже визначне місце в історії людської культури. Та те все лише до певного часу. На певнім степени розвитку продуктивних сил існованє буржуазії і існованє капіталістичної господарки спиняє вже, є просто шкідливим для дальшого розвитку продуктивних сил і дальшого розвитку культури. Отже і через те-то вони мусять бути знесені, чи радше — вони самі зносять ся, вони самі, в міру, як розвивають ся, заперечують себе. Продукція вириває ся з рамок власности чисто індивідуальної, переходить від одинокого до-недавна підприємця в руки спілки акціонерів, чи в кінци держави, де власність індивідуальна вже цілком не існує. І буржуазія тратить ґрунт, на котрім можливою була єї екзистенція. Впрочім, буржуазія тратить уже і всю свою яку небудь суспільну вартість. Вже в крізах ярко виявляєть ся єї нездібність управляти дальше продуктивними силами; при підприємствах акційних, картелях, синдикатах, інституціях з характером вже суспільним, а дальше, при перенесеню продукційних засобів на власність держави, показуєть ся навіть і єї з л и ш н і с т ь. Такий продукуючий акційний орґанізм усуваєть

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ся вже цілком з під впливу особистих здібностий властителя-акціонера, розвиває ся, підпадає змінам незалежно від акціонерів, котрі навіть не знають своєї власности. Давні суспільні функції буржуазії залагоджують ся вже ріжного рода платними урядниками, а ціла діяльність капіталісти зводить ся до простого відтинаня купонів і гри на біржі, де ріжні капіталісти лише видирають собі взаїмно капітали.

Вкінци існованє буржуазії є вже навіть шкідливим для цілости суспільної продукції. Через свою безнастанну погоню за зисками доводить буржуазія раз-у-раз цілу суспільну господарку до нещасних забурень, кріз, себе саму до банкроцтва, а працюючу клясу до остаточної нужди... І лише усуспільненє продукційних засобів зможе усунути ті всі суперечности, в які попадає буржуазийна суспільність, — се одинока а впрочім і конечна дорога, на котрій можливе взагалі — визволенє всеї суспільности з безнастанної непевности і забурень, на які вона наражена при нинішній капіталістичній господарці, одинока можлива дорога до визволеня спеціяльно працюючої кляси від безнастанної, хронічної нужди...

Усуспільненє продукційних засобів є в кінци і одинокою можливою дорогою, на котрій і самі могучі продукційні засоби і продукти, що звертають ся тепер проти продуцентів, зможуть — опановані суспільністю, віддані під єї контролю

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і єї свідоме і обдумане веденє — перемінити ся з чинника руйнуючого, в найсильнійший чинник розвитку самої продукції. «Суспільні продуктивні сили ділають цілком так, як сили природи: сліпо, насильно, руйнуючо, але — лише поти, поки їх не пізнаємо і не пічнемо з ними числити ся. Скоро їх пізнаємо, їх рух, напрям, діланє, то тоді залежить уже від нас самих піддавати їх все більше і більше під нашу волю і осягати за їх допомогою наші цілі. Так само маєть ся річ і з нинішними велетенськими продуктивними силами. Як довго вперто не хочемо пізнати їх природи і їх характеру — а такому пізнаню опирають ся капіталістичний спосіб продукції і його оборонці — так довго ті сили ділають без нас і проти нас, так довго опановують вони нами. Але скоро раз їх зрозуміємо, їх природу, то тоді можна вже перемінити їх, в руках з'асоціяційованих продуцентів, з демонічних володарів в покірних слуг. Заходить тута сама ріжниця, яку бачимо між руйнуючою силою елєктрики в часі блискавичної бурі а елєктрикою, скованою в телєґрафах і в елєктричних лямпах; ріжниця, яка заходить між пожежою а корисною працею огня в руках чоловіка. Отже, з хвилею, як суспільність пічне обходити ся з продуктивними силами відповідно до їх, пізнаної вже раз природи, з тою хвилею, місце суспільної анархії в продукції, займе суспільне реґульованє продукції, після наперед уложеного пляну — від-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

повідно до потреб так загалу, як і кождої одиниці. А з тим — упаде і капіталістична форма присвоюваня, при котрій продукт опановує насамперед продуцента а опісля присвоювача, а на єї місце виступить форма присвоюваня продуктів, основана вже на самій природі новочасних продукцийних засобів: з одного боку суспільне присвоєнє, як засіб до удержаня і розвитку продукції, з другого боку — індивідуальне присвоєнє, як засіб до життя і уживаня»*).

Той переворот економічних відносин, а з тим і суспільних — переміна відносин капіталістичних на соціялістичні, можливим є однак — помимо того, що при нинішній капіталістичній господарці терпить не лише одна кляса робітників, а і другі кляси, ціла суспільність — можливим є однак лише, як діло пролєтаріяту, свідомого сеї історичної і культурної конечности і зорганізованого в тій цілі в політичну партію — соціяльно-демократичну. Бо всі инші кляси, помимо суспереч-

---

*) F. Engels: Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. III. Aufl. Höttingen-Zürich 1883, стор. 41. — Як бачимо, то розходить ся ту не о знесенє приватної власности взагалі, а лише приватної власности на засобах продукції, власности, котра уможливлює визиск наємної праці, котра дає т. зв. «чисті доходи». Отже, не приватної власности на продуктах праці конечних до житя одиниці, не приватної власности на засобах призначених до особистого ужитку одиниці, а лише власности, що уможливлює визиск одиниці.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ности їх інтересів, стоять все таки на ґрунті теперішної приватної, індивідуальної власности на засобах продукції, а через те і удержанє тих основ нинішної суспільности уважають все таки за свою спільну ціль. Противнож, приватна власність на засобах продукції є жерелом визиску працюючої, непосідаючої кляси — пролєтарів. Тому, поки не усунеть ся єї, поти і не зможе пролєтаріят увільнити ся від визиску.

Так отже, коли з одного боку, брак приватної власности на засобах продукції усуває з перед пролєтаріяту ту перепону, яка стоїть перед клясою посідаючою — свідомо ділати в напрямі нинішної еволюції (хоч, як ми бачили, і буржуазія сама, несвідомо, опираючи ся навіть тому, ділає в тім напрямі), то з другого боку — визиск пролєтаріяту буржуазією завдяки приватній власности на засобах продукції, змушує його ділати в тім напрямі, в напрямі сеї еволюції, зміряти до знесеня приватної власности на засобах продукції і ставити за спільну ціль усему пролєтаріятови — переміну капіталістичної господарки на суспільну, соціялістичну, то значить: на місци анархії в продукції, з єї крізами, банкроцтвами і нуждою що-раз більших суспільних мас, на місце товарової продукції, продукції для ринку — завести продукцію для загалу, уреґульовану відповідно до потреб загалу як і кождої одиниці і під контролею загалу. Се-то й те культурно-історичне завданє пролєтаріяту. Завданєм

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

соціяльної демократії — освідомити пролєтаріят про те його історично-культурне завданє і зорґанізовати його до одноцільної боротьби в тім напрямі.

А коли так, то чей не дивним видасть ся тепер, яким то чином зміг сей ще так недавно початий робітничий соціяльно-демократичний рух, помимо таких невідрадних обставин, серед яких доводить ся жити пролєтареви, розвинути ся до таких величезних розмірів, і до такої політичної сили, яку бачимо у него нині. Цілком не диво. Адже сей рух є продуктом самої капіталістичної господарки, тісно звязаний з нею, кріпшає сам із єї розвитком, бож і в єї розвитку знаходить він і своє оправданє і свою ціль і остаточно побіду...

Впрочім, уже сам механізм праці витворює корисні умови для боротьби пролєтаріяту з існуючим порядком. Спільна праця і однакові умовини праці сотоκ і тисячів робітників, скуплених в величезних зборищах продукційних знарядів, в великих фабриках і заводах, спільна недоля і болі, починають самі вже будити серед робітників, і то силою природної конечности, опір тим деґенеруючим обставинам, серед яких приходить ся їм жити і працювати. Серед кляси робітників починає виробляти ся почутє солідарности і почутє клясове. І пролєтаріят починає орґанізовати ся. А те почутє солідарности, піддержуване сталим і однаковим для цілої робітничої кляси гнетом капі-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

талізму, і ті робітничі орґанізації, починають знова розвивати серед робітників нові соціяльні інстинкти, а що більше — вдержують їх перед дальшою фізичною і моральною деґрадацією, стають ся цілющою водою, в котрій обновляєть ся, відживає, реґенеруєть ся фізично і інтелєктуально ціла робітнича кляса... І серед робітників починає розвивати ся почутє людської гідности, почутє сили, а рівночасно підносити ся і їх моральний рівень. Пролєтаріят починає ставити що-раз більші вимоги що до себе, що до свого матеріяльного становища, як і свого інтелєктуального розвитку — адже звісна та незвичайна, в порівнаню до кляс посідаючих, жадоба знаня у робітників — пролєтаріят починає бажати що-раз більшої участи в здобутках новочасної культури... Але се робить його що-раз вражливійшим на всякі угнети і понижуваня, а се знова, що-раз більше зміцняє в нім невдоволенє з його теперішного, конечного при капіталістичній господарці, стану, отже і невдоволенє з цілого укладу нинішних суспільних капіталістичних відносин... І цілим серцем, цілою душею, віддаєть ся він сему новому свому евангелію, ту черпає він нове житє, нову силу, одушевленє, веселу надію...

І так із тих недавно погорджуваних, поміту-ваних, гноблених пролєтарів, творить ся нова, старшна революційна сила, перед котрою починають дрожати всі сили старі... Всякий новий гнет лише підносить завзятість робітників, за-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

замісць щоб ослабляти, ще більше їх зміцнює, ще тіснійше їх єднає, ще більшого огню додає їм в боротьбі...

Так отже сама та підстава, на котрій буржуазія оперла свою продукцію і присвоюванє продуктів, в міру сего як розвиваєть ся великий промисл, усуваєть ся їй з під ніг. Вона витворює передовсім своїх власних грабарів. Єї упадок а триюмф пролєтаріяту — то річи одноково конечні як і неминучі.

Зберім усе ту сказане ще раз в кількох словах. Се придасть ся до яснійшого і загальнійшого погляду на цілий сей суспільно-економічний процес. Але даймо вже ту слово Марксови. «Приватна власність робітника на знарядах продукції є основою дрібної господарки; а знова дрібна господарка є конечною умовою для розвитку суспільної продукції і самостійної індивідуальности самого робітника. Розумієть ся, ту форму продукції подибуємо і серед невільництва, підданства та инших форм залежности. Однак вона розцвитає, розвиває свою цілу енергію і прибирає свою клясичну форму лише там, де робітник є незалежним властителем засобів праці, як: рільник — управлюваної ним землі, ремісник — уживаного ним знарядя, котрим дійсно орудує по майстерськи. — Та форма продукції каже догадувати ся розкавалкованя землі та инших знарядів продукції. Через те, що унеможливлює їх концентрацію, виключає тим самим кооперацію, поділ праці в сфері продукції

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

того самого предмету, суспільне пановане чоловіка над природою, свобідний розвиток суспільних сил продукції. — Погоджуєть ся вона лише з дуже вузьким і природним способом вирослим станом продукції і суспільности. Увічнювати єї, значило би тілько, що бажати завести у всім мірноту. — Але скоро лише дійшла вона до певної степени розвитку, то сама вже родить матеріяльні умови свого власного упадку. З тою хвилею починають ворушити ся сили і пристрасти в лоні самої господарки, котрі чують ся бути нею звязані. Тому вона мусить упасти, і — упадає. Єї упадок і заміна індивідуальних і розкинених знарядів продукції в суспільно сконцентровані, через те і переміна мізерної власности багатьох у величезні майна кількох, вивласненє широких мас народу з ґрунтів, засобів до житя і знарядів продукції, то страшне, болюче і тяжке вивласненє мас народу — се і є тим жерелом капіталу а заразом і змістом першої доби його історії. Вона обіймає собою цілий ряд страшних насильств. Вивласненє безпосередних продуцентів переводить ся просто з безоглядним вандалізмом, під впливом найнужденнійших, найбруднійших, найбільше низьких пристрастий, гідних просто погорди. І так приватну власність, здобуту власним напруженєм, оперту, так сказати би, на зросненю поодинокого незалежного, самостійного робітника з зовнішними умовами праці, випирає приватна власність капіталістична, котра спираєть ся вже на

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

експльоатації чужої, хоч правно, вільної праці. — Скоро лише той переворотовий процес уже достаточно розложив, що до глибини і широти, стару суспільність, скоро і робітників перемінив в пролєтарів, а їх знарядя праці — в капітал, скоро лише капіталістична форма продукції стає на власні ноги, дальше усуспільнюванє праці, як і дальше перемінюванє землі і инших знарядів продукції в знарядя визискувані суспільно, себ-то спільно, словом, дальше вивласнюванє приватних властителів прибирає нову форму. Починаєть ся вже вивласнюванє не самостійно господарюючого робітника, але вивласнюванє самого, експльоатуючого многих робітників — капіталісти. Відбуваєть ся се під напором законів, невідлучних від капіталістичної форми продукції — при помочи концентрації капіталів. Кождий капіталіст убиває кількох инших. Рівномірно з тою централізацією або експропріяцією многих капіталістів через немногих, розвиваєть ся на що-раз більшу скалю зісуспільнена форма праці, свідоме застосованє науки до техніки, плянова експльоатація землі, перемінюванє знарядів праці в знарядє, яке можна уживати лише спільно, многими нараз, економічне (ощадне) уживанє всіх засобів продукції, завдяки скомбінованій, суспільній, збірній праці, втягненє в сіти всесвітного вимінного ринку всіх народностий, а через те і зріст інтернаціонального характеру, властивого капіталістичному режімови. — В міру того, як зменшуєть ся число

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

володарів капіталу, що присвоюють собі і монополізують усі користи того переворотового процесу, росте маса нужди, утиску, упідлення, деґенерації, визиску, але заразом і опір кляси робітників, котра все зростає числом а котру сам механізм капіталістичної продукції вишколює, єднає і орґанізує. Монополь капіталу стає запорою для систему продукції, що разом з ним і за його панованя розцвитає. Усуспільненє праці і централізація засобів продукції добігають точки, при котрій стає їм уже за тісно в їх капіталістичній поволоці. Тож вона мусить бути розсаджена. Година приватної власности капіталістичної вибиває. Наступає експропріяція експропріяторів.

Капіталістична форма присвоюваня, що випливає з капіталістичного способу продукції, то є, капіталістична приватна власність, є першою неґацією індивідуальної приватної власности, опертої на власній праці. Але капіталістична продукція витворює з конечністю процесу природи, свою власну неґацію. Є то неґація неґації. Відтворює вона вже не власність приватну, але індивідуальну, на ґрунті здобутків капіталістичної ери: суспільної, збірної праці, спільного посіданя землі і витворених працею засобів продукції.

Переміна дрібної і на власній праці опертої приватної власности на капіталістичну, вимагала, цілком природно, багато більше часу, змаганъ і трудів, як се буде потреба до переміни капіталістичної, фактично опертої вже на сус-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

пільнім способі продукції — в суспільну. Тоді йшло о вивласненє народної маси через кількох експропріяторів, тепер йде вже о вивласненє кількох експропріяторів через народну масу.» *)

Отсе загальний образ нинішної капіталістичної господарки і заразом загальна характеристика нинішного соціяльно-демократичного робітничого руху і його істотне історично-культурне значінє. Як бачимо, сей рух тісно звязаний з господаркою капіталістичною, в ній бере свій початок, з нею розвиваєть ся і в ній зростає в що-раз більшу силу. В єї власнім розвитку бачить він і запоруку своєї побіди. Капіталістична господарка, пре сама, в міру свого розвитку, з непереможною силою суспільність на дальший, висший щебель укладу суспільних відносин і сама рівночасно виховує ту революцийну силу, що має доконати сей переворот, відповідно єї революцийній тенденції — пролєтаріят. Пролєтаріят, свідомий сего свого історично-культурного завданя, переймає в свої руки державну власть, переносить усі засоби продукції на власність держави — усуспільнює їх.

Але тоді і зносить він сам себе — як клясу, а через те і поділ суспільности на кляси, а через те знова — і саму державу як державу...

Застановім ся над тим близше.

---

*) K. Marx: Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. I Bd., Hamburg, 1867, стор. 742—745 (перше виданє).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

XI.

Зорґанізованє суспільности в державу, як одну політичну цілість, однак рівночасно в державу, як суспільну інституцію, протиставлену суспільности, є явищем приналежним не кождочасній степени культурного розвитку суспільности, не є сталою інституцією кождочасної суспільности, а явищем, приналежним суспільности, що стоїть уже на певній висшій ґазі культурного розвитку, а до того ще явищем, що відповідає лише певним, спеціяльним суспільно-економічним відносинам. Є то витвір суспільности, що розпала ся вже на кляси, і то витвір — кождочасної пануючої кляси, що представляє собою суспільність. Факт, що дана суспільність зорґанізувала ся в державу, є ознакою, що в єї лоні наступив певний розділ, що дотеперішна суспільність, що представляла собою одну орґанічну цілість, розпала ся на кляси з суперечними економічними інтересами, і що в єї лоні настала боротьба кляс. Той поділ суспільности на кляси і антаґонізм між тими класами покликує до житя — державу.

При первіснім комунізмі, при економічній рівности, держава не протиставить ся суспільности, а, так сказати би, спливаєть ся з нею. Всі суспільні власти находять ся в руках загалу, і рівности економічній відповідає рівність політична. Доперва з упадком економічної рівности, а то, з хвилею, коли починає витворювати ся

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

власність приватна, упадає і рівність політична. Відносини власностні починають підпадати ріжним змінам, і поволи, переломлюючи суспільність в дві протилежні кляси — посідаючих і непосідаючих, працюючих і побираючих доходи, починають перемінювати і давну правну і політичну засаду — економічної і політичної рівности. Суспільні власти починають звільна виділювати ся в спеціяльні інституції, відірвані від загалу, а політична власть монополізувати ся в руках кляси властителів, що все разом, протиставить ся загалови в виді — держави. Піддержати ту економічно пануючу клясу на раз добутім нею становищи, а кляси працюючі, гноблені, вдержати в границях «порядку» і послуху супроти їх гнобителів, усанкціонувати визиск непосідаючої кляси клясою посідаючою — от се і завданє держави. Свій вислів находить вона в праві, усанкціонованім кождочасною пануючою державною клясою.

Поділ суспільности на кляси є знова конечним наслідком слабо розвинених сил продуктивних, випливом малої видатности праці. Як довго вся суспільна праця є ще так слаба, що мало-що більше видає понад конечно потрібне до екзистенції загалу, як довго знарядя продукції ще так слабо розвинені, що до екзистенції загалу потреба праці майже всего загалу, — суспільність остаточно мусить розпасти ся на кляси. — Свій початок беруть вони в поділі праці, коли одна частина змушена віддавати ся

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

безпосередно продуктивній праці, а друга звільнена від неї, займаєть ся загальними справами, що дотикають загалу, як — веденєм робіт, судівництвом, наукою і т. д. Однак з того поділу праці, зразу конечного, корисного для загалу — при слабо розвинених продукційних засобах, починають поволи витворювати ся окремі, економічно ворожі собі кляси — пануюча і визискувана. Частина звільнена від тяжкої, звичайної, безпосередно-продуктивної праці, стараєть ся поволи при помочи рабунку, насильства чи підступу вдержати ся на тім вигіднім становищи, і давне ведене загальними справами, що відносили ся до загалу і для загалу, перемінити в що-раз більший визиск загалу. — Рівномірно з тим витворюєть ся держава.

Щоби з такого поділу праці могли витворити ся кляси а з них держава, до того треба ще двох чинників: боротьби з природою і боротьби з сусідними племенами, і то боротьби вже осілих, рільничих племен із племенами кочовими. Боротьба з природою була головною причиною, задля котрої витворили ся кляси у старинних суспільностях, осілих при великих ріках. Ті ріки були їх житєдателькою, але рівночасно і грізною силою, яка кождої хвилини могла привести до повної руїни всю суспільність осілу над рікою. Тому, щоби могти користати з ріки, треба було вести боротьбу з рікою. Се вимагало далеко ідучого поділу праці — в інтересі всего загалу. З того поділу праці витворили ся по-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мало кляси, а з них — держава. До зміцненя клясового поділу і державної орґанізації причинили ся опісля напади кочових племен. Те друге було причиною поділу суспільности на кляси і зорґанізованя єї в державу, особливо у суспільностях осілих, рільних — в середновічній Европі, — боротьба з природою відогравала ту вже меншу ролю.

Щоби зрозуміти як слід кождочасні відносини суспільні, політичні, правні, устроєві відносини держави, мусимо звертати ся передовсім до відносин економічних, які відповідають займаючій нас історичній добі. «Кождочасна економічна структура суспільности є якраз тою реальною підвалиною на котрій зносить ся і котрою дасть ся пояснити вся верхня будова правних і політичних установ, як не менче реліґійний, фільозофічний і всякий инший світогляд кождої історичної доби.»*) Економічні відносини характеризують ся знова певним способом продукції і вимінною продуктів. Відповідно до того, що і в який спосіб продукуєть ся і в який спосіб вимінюють ся продукти, укладаєть ся і поділ продуктів і поділ суспільности на кляси чи стани — цілий стрій суспільних відносин. Їм відповідають усе правнополітичні відносини. Але економічні відносини підлягають безустанним змінам. Отже зі зміною їх, переворотом у

---

*) F. Engels: Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

долі — відбуваєть ся і зміна, переворот в горі. Ту маєть ся річ подібно, як прим. з винайденєм нових воєнних знарядів. Як винайденє пальної зброї змінило цілу орґанізацію армії в єї внутрішнім складі і в відносинах поодиноких осіб, що входили в склад сеї армії, завдяки котрим армія і представляє собою певну зорґанізовану цілість, як дальше з тою зміною змінили ся і відносини ріжних армій між собою, так само і суспільні відносини, в лоні котрих відбуваєть ся продукція, змінюють ся, переіначують ся відповідно до змін і розвитку матеріяльних засобів, знарядів продукції, продуктивних сил. Зі зміною суспільних відносин змінюють ся і відносини правні, перетворюєть ся і форма укладу відносин політичних — державний устрій. Отже, в економічних відносинах лежить остаточна причина всіх суспільних і політичних перемін. Отже — не в фільозофії а в економії даної історичної доби*).

---

*) Варт се собі затямити. Ідея не є першорядним чинником в суспільнім розвитку, — хоч і є дуже сильним, але не є першорядним, що валить старі а укладає нові порядки в житю. Щоби ідея могла бути сплодженою, потреба передовсім, щоби в самій суспільности находили ся вже такі елєменти, що змогли би дати їй відповідний зміст. Інакше не зможе вона дійти до суспільности і приняти ся серед неї. Вона мусить висловлювати собою сформулованє певних бажань, які несвідомо або ще не ясно зарисовують ся в умах загалу. Тоді, вона зможе і дійти і приняти ся серед загалу, або принаймій, серед якоїсь одної його частини. Але до сего треба передовсім матеріяль-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ті правні і політичні переміни, розуміють ся, не відбувають ся відразу, а поволи, як і про-

---

ної основи, яка витворює певну атмосферу відповідаючих їй бажань, і ідея, висловлюючи собою ті бажаня, саме завдяки сему і може трафити до переконаня загалу. — Коротко — ідея є лише висловом того, що вже природним способом витворило ся серед загалу.

Однак трафляють ся часто, що якась нова ідея дійде до суспільности, серед котрої матеріяльна основа (економічні відносини), не розвинула ся ще на стільки, щоби вповні відповідала тій новій ідеї, отже, щоби і та ідея могла вповні трафити до переконаня загалу. Але з другого боку, находять ся вже все таки серед тої суспільности певні елементи, котрі тій ідеї відповідають, і, завдяки сему, ідея знаходить серед суспільности якийсь відгомін. Який-же се відгомін? — Починаєть ся пристосовуване ідеї до «реального» ґрунту. Робить ся се під шумним окликом »культурна самобутність» народу. Та, таке пристосовуване ідеї до «реального» ґрунту, не відбуваєть ся звичайно в простій лінії, себто, не пристосовуєть ся єї рівномірно до розвитку матеріяльних відносин — не анатемізуючи єї притім, а все держучи ся єї як провідної ідеї в діяльности. Таке пристосовуване ідеї до «реального» ґрунту, доводить не-раз до того, що з колишньої, первісної ідеї виходить щось нове, щось цілком карикатурне (але, розуміють ся, «самобутне»!), щось, що нагадує первісну ідею, і щось, що перечить тій ідеї. Є то мішанина ріжних, суперечних собі ідей, «погодженє» двох ріжних, суперечних станів економічних відносин — старих з новими. Є то «культурна самобутність». І та «культурна самобутність» так нераз ошоломлює правовірних синів народу, що вони остаточно стають найбільшими ворогами тої ідеї, котра-то колись мала їм служити за провідну звізду в їх діяльности.

Той «самобутний» стан ідеї триває дотоди, доки матеріяльні відносини не розвинуть ся на стілько, що при них ціла «самобутність» покажеть ся простою наївністю, а «само-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дуктивні сили, що лежать в їх основі, підпадають не раптовним а повільним перемінам. Нові продуктивні сили впливають з разу лише на малий круг суспільних відносин, однак поволи, в міру як розвивають ся, починають впливати на що-раз дальший і дальший круг відносин, пристосовують їх раз-в-раз до себе, аж поки і не дійдуть до тої точки, при котрій усі дотеперішні правні і політичні установи стають ся довше неможливими. Починаєть ся боротьба нових суспільно-економічних сил з старими, боротьба нових порядків з старими порядками. Кляса, що ропрезентує нові методи продукції і нову суспільність, виступає як речник нових потреб і в імя їх добиваєть ся відповідних їм правних і політичних порядків. Є то доба революційних течій і змагань. При відповіднім зрості сил нових потреб наступає — соціяльна революція а з нею політичний переворот *).

Рівномірно з тим переворотом в сфері матеріяльній відбувають ся і перевороти в сфері ду-

---

бутність культури» радше — самобутною некультурою, чи, говорячи виразнійше, доки ціла колишня «самобутність культури», не виявить ся як знак, що колишні економічні і культурні відносини не дійшли були ще до тої степени культури, котра сплодила нову ідею, а котру-то так «самобутно» скарикатуризовано.

*) Часто протиставить ся революції — еволюцію. Се не є слушно. Еволюція цілком не перечить революції і на відворот. Противно, революція доповнює лише еволюцію, се лише закінчене еволюції, остаточна єї санкція — характеристична криза, що закінчує собою певну еволюційну добу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ховій — боротьба нових ідей з старими, нового світогляду з старим. Все те ярко відбиваєть ся в науці, штуці і релігії. З'являють ся нові суспільні, політичні і фільозофічні системи. Але, все треба на те вважати, що таке переконанє, що існуючі суспільні і політичні відносини суть не розумні і несправедливі, що колишне розумне стало тепер дурним, а добре — злим, є лише доказом, що серед даних метод продукції і форм виміни зайшли такі переміни, що з ними не можуть уже погодити ся суспільні і політичні відносини, що відповідали давним економічним відносинам. Нові суспільні, політичні і фільозофічні системи суть лише теоретичним висловом нових фактичних відносин і нових суспільних потреб, а зглядно — потреб кляси, що виступає до боротьби і репрезентує собою нову суспільність, нову історичну добу.

З хвилею, як суспільність переступила границі первісного комунізму, дальший розвиток єї суспільно-політичного житя переходив три головні фази. Ті три фази характеризують ся певними властивими їм методами продукції, і всім тим трем методам продукції відповідають три головні форми політичного устрою: старинна держава, що опирала ся на невільництві, середновічна (феодальна), що опирала ся на піддантві і новожитна (буржуазийна), що опираєть ся на наємній праці. Кождочасна держава є, як уже сказано було висше, орґанізацією кляс економічно пануючих, витвореною в цілі дер-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

жаня в залежности від них кляс визискуваних, — отже і в усіх тих трех формах державних устроїв, керма державними справами, вплив на державні справи як і користуванє державними правами, було і є залежним від степени заможности одиниці, члена держави. Бачимо се в старинних державах — не виймаючи Атени і Рим — де суспільне становище і політична сила одиниці опирали ся на стані єї маєтку; те саме бачимо і в середновічній державі, де суспільне становище і політична сила опирали ся на скількости посіданя землі; те саме в кінци бачимо під видом виборчого цензусу (при відповіднім ще до того розділі виборчих округів і самій формі виборів) і в новочасних державах репрезентацийних.

Другим завданєм держави, як орґанізації економічно пануючої кляси, є вдержувати працюючі, визискувані кляси в формі визиску, відповідаючій вимогам витвореним даним способом предукції, — отже: старинні держави були передовсім державами властителів невільників в цілі держаня невільників в неволи (форма визиску, відповідаюча тодішним продуктивним силам); держава феодальна — державою шляхти, в цілі держаня в піддянстві панщизняних хлопів; новочасна — репрезентацийна, державою капіталістів, в цілі держаня в наймитівській формі визиску (формі відповідаючій новочасній капіталістичній продукції) — пролєтарів.

Новочасна держава буржуазийна була випли-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вом нових економічних відносин, що звільна почали витворювати ся в лоні економічних відносин старих, на котрих опе́рло ся пановане шляхти і відповідаючий їм правно-політичний державний устрій, в формі т. зв. держави феодальної. Ті нові відносини, викликані новими методами продукції, т. зв. капіталістичною продукцією, не могли вже ніяк погодити ся з тодішнім порядком феодальним, з його льокальними і становими привілеями, цеховими вязами і взаїмними вязами осіб. Тодішна форма правно-політичного укладу була вже для них за тісна, вони єї переросли, вона вже їх стісняла. Тож і під їх безнастанним і що-раз зростаючим напором мусіла остаточно — тріснути. Є то час звісних політичних переворотів. Рівномірно, як капіталізм, розвиваючи ся заточував усе ширші і ширші круги свого панованя, посуваючи ся з Заходу на Схід, рівномірно з тим і наступали в поодиноких державах політичні революції. Вже в XVII в. відбула ся така революція в Анґлії (1649 р.), в XVIII в. у Франції (1789 р.), в нинішнім XIX в., маємо революції в Німеччині, Австрії, Італії а починаючи від 70 рр. і в Росії. Отже, буржуазія, як представник нових метод продукції, розбила давні феодальні порядки і побудувала на їх руїнах нові — державу буржуазийну, репрезентацийно-конституцийну, що саме відповідала новим суспільно-економічним інтересам. Доперва в такій політичній формі могла вповні розвинути ся капіта-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лістична господарка. І під проводом буржуазії розвинула ся вона дійсно до нечуваних розмірів, доказала правдивих чудес.

Але подібно, як колись ті нові продуктивні сили попали в конфлікт з феодальними порядками, так само ті сили, скоро дійшли до певної степени розвитку, починають попадати в конфлікт і з буржуазийними порядками, вже не в силі вмістити ся і в таких правно-політичних рамках, в які вклала їх колись буржуазія. Продуктивні сили переросли вже ті рамки — ті рамки починають їх уже стісняти. Найяркійшим свідоцтвом сего, безнастанні торговельно-промислові крізи. В кождій крізі суспільність розпадаєть ся під тягаром єї власних продуктивних сил і продуктів і «стоїть безсильною перед тою абсурдною суперечністю, що продуценти не мають що консумовати, бо бракує консументів» (Енґельс). І от, чому і з'являєть ся знова конечність усунути і ті буржуазийні форми уживаня і користуваня продуктивними силами і заступити їх новими. Якіж вони? — На місци приватної власности на засобах продукції — суспільна власність, на місци анархії в продукції — свідома, плянова орґанізація продукції. Є то перша, основна вимога, щоби запобігти безнастанному нищеню і марнотравленю продуктивних сил і продуктів, що в крізах доходить своєї кульмінінацийної точки, не менше, перша вимога для дальшого неперервного а все зростаючого розвитку продуктивних сил, а тим са-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мим і безмежного розвитку самої продукції. Що більше: перша основна вимога для забезпеченя цілій суспільности, кождій одиниці можности не лише екзистенції матеріяльно вповні вистарчаючої і то з кождим днем зростаючої, але і основна вимога для забезпеченя кождій одиниці — повного розвитку всіх єї фізичних і духових сил.

Однак з усуспільненєм продукцийних засобів упадає і поділ суспільности на кляси. Поділ суспільности на кляси був, як уже сказано, конечним випливом слабо розвинених продукцийних знарядів і витвореної в наслідок сего приватної власности на продукцийних знарядях. Має отже для себе певне історичне оправданє. Але то оправданє можливе лише на певний протяг часу — доти, доки продуктивні сили суть єще дійсно так слабі, що присвоюванє продукцийних знарядів і продуктів, як і політична власть пануючої економічно кляси, є не лише конечним але і пожиточним — розуміють ся, настільки, наскільки се вливає на економічний і інтелєктуальний розвиток даної суспільности. Поки видатність праці є ще настільки слаба, що мало-що лишає вільного часу понад час конечно потрібний до випродукованя засобів до житя, поки той вільний час є ще настільки малий, що віддаючи ся фізичній праці, годі вже віддавати ся иншим занятям, поти тяжка праця і визиск одних є конечною умовою для досконаленя другах. Без того не могли би розвивати ся ані

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

наука, ані штука, взагалі жадні відомости, з котрих менше-більше всі користають *). Але коли продуктивні сили доходять до такої висоти, що не лише, що суть в стані забезпечити цілій суспільности достаточний добробут; коли приватна власність на засобах продукції є вже запорою для дальшого економічного і культурного розвитку суспільности, — а що більше: коли продуктивні сили переростають уже на стільки сили одиниці, що дальше кермованє ними мусить підлягати що-раз більше наглядови цілої суспільности і що-раз більше мусять бути віддавані під власть цілої суспільности, — коли остаточно приватна власність на засобах продукції доходить уже до своєї власної неґації, — тоді існованє кляс і політичне пановапє одної кляси над другою, стає вже не тільки не потрібним, але і шкідливим і неможливим, стає — анахронізмом. — На тій стадії розвитку стоять власне нинішні продуктивні сили. Отже існованє кляс і пановапє одної кляси над другою переходить також в анахронізм. Той самий

*) Через те і не повинно би нікого дивувати, що прим. такий велетень духа як Аристотель оправдує невільництво і уважає його за річ цілком слушну і природну. Але з другого боку, се є доказом, як тісно звязаний спосіб мисленя і думки з економічними відносинами даної суспільности. Кожній історичній добі відповідає певний спосіб мисленя. Той спосіб мисленя може бути суперечний, може видати ся і дивним способови мисленя, розуміню річий другої доби, але все опираєть ся він і відповідає економічним відносинам своєї доби і ними оправдуєть ся.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

машиновий промисл, що зіпхнув колишнього робітника до становища простого слуги машини, той самий промисл зіпхнув і капіталісту до ролі пятого колеса у возі. На се ясно вказують акційні товариства і такі економічні інституції як картелі *), трости і т. п. Акції і облігації,

---

*) Ті новочасні економічні інституції були випливом, з одного боку, що-раз більшої концентрації капіталів, конечної при нинішній вільній конкуренції — сій першій вимозі розвитку капіталістичної господарки, а з другого — наслідком що-раз сильнійшої потреби реґуляції продукції. Та, якіж наслідки вийшли з сего для поодиноких капіталістів? «Метаморфоза картелів вменшила значінє поодинокого капіталісти. Повний надій вступив він на много обіцюючу дорогу коаліції; як-же багато змінило ся від того часу? Пропала його самостійність і незалежність! Його підприємство, се тільки філія картельової спілки, котра що-раз тіснійше і тіснійше привязує його до себе, зливає його інтереси з інтересами решти спільників, а від журби про них його звільняє. Ціле військо урядників під командою директоріяту веде тепер процес продукції і заряджує капіталом підприємства, в котрім потонуло, по утраті всякої індивідуальної ціхи, і його підприємство. Оден живчик бє в тисячних сполученях обєднаної господарки; одна сила уділяєть ся цілій машинерії, оден приказ порушає величезну масу капіталів, які витворила невпинна праця. І поодинокий підприємець є вже тепер урядником або пенсіонарем картелю. Він не є вже протаґоністом на економічній сцені: він мусить скинути котурн і маску і вдоволити ся тим, що може вступити до хору, котрого руки супроводять акцію, але єї не рішають.» (Schoenlank: Die Kartelle. Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik, herausgegeben von Dr. H. Braun. 3 Bd., 1890, стор. 513.) А які наслідки з картелів для суспільної господарки взагалі? «Не дасть ся заперечити, що картельовий рух в многих точках стикаєть ся з

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

то є титули власности, переходять з рук до рук без яких небудь наслідків для підприємства і змінюють нераз на біржі в протягу одного дня кількох властителів. Капіталісти стають уже цілком звичайними паразитами суспільности. Їх ціла діяльність зводить ся вже лише до чим раз більшого загарбуваня капіталів...

Колись, як феодальні рицарі мешкали ще серед своїх підданих і васалів і займали ся в часі спокою судівництвом, а в часі нападів чужих ішли боронити границі краю, колись ті рицарі були клясою пожиточною і потрібною. Але з часом, як в краю настав деякий спокій, а міста підсилили ся вже настільки, що самі могли себе боронити, тоді рицарство стратило вже свій колишний пожиточний характер. Воно і

соціялізмом, а властиво, підготовляє терен для соціялізму. Просвічені підприємці вповні свідомі того, що ідемо на зустріч соціялізмови, а властиво, що вже майже належимо до него, бо нинішна суспільність не є вже атомістичною, вона спочиває радше на основі спільного заряду і то вже не в розуміню капіталістичнім. Се вже не є капіталізм, коли промислові установи, для одноцільної господарки, стоять під спільною управою і коли ціла галузь промислу являєть ся вже як одна зложена цілість; хиба тоді було би се капіталістичним підприємством, колиби якийсь капітал, в цілях визиску і без огляду на дотеперішний стан поодиноких підприємств і на добро занятих при них висших і низших праць людських, закупив цілу галузь промислу на приватну власність і обняв в одиноке посіданє». (A. Steinmann-Bucher: Wesen und Bedeutung der gewerblichen Kartelle. — Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. 1891, XV Jahrg. II Heft, ст. 183).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

покинуло своїх підданих і почало громадити ся на королівських і князівських дворах, почало віддаляти ся від суспільности, аж в кінци відчужило ся від неї і стало остаточно ѣї паразитом. Отже — зникло. Так само маєть ся річ і з нинішною клясою буржуазийною. В своїм часі відограла і вона важну ролю в культурнім розвитку суспільности. Сконцентрувала давні, слабі продуктивні сили і розвинула їх до такої незвичайної висоти, яку нині й бачимо. Але, скоро довела їх до такої незвичайної висоти — стала вже непотрібною, а що більше, як се вже ми і бачили — і шкідливою. Опираючи свою екзистенцію на приватній власности, стала ся запорою в дальшім культурнім розвитку суспільности. Тож так, як колись феодальна шляхта, скоро перестала бути пожиточною для суспільности і відчужила ся від неї — зійшла з лиця сего світа, так само і буржуазія, скоро стала безужиточною, чужою і шкідливою для нинішної суспільности, так само і вона остаточно мусить зійти з лиця сего світа... Є се лише питанєм часу, так само, як питанєм часу було се в минулім столітю і для феодальної шляхти.

Але з поділу суспільности на кляси, витворила ся, як звісно, держава. Отже, з упадком кляс — упадає і держава. З хвилею, як устає поділ суспільности на кляси, як устає можність існованя такої кляси, котра свою екзистенцію опирала би на визиску другої кляси, з тою хвилею, держава як держава — як орґанізація

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

економічно пануючої кляси, витворена в цілях запевненя тій клясі єї становища і спокійного визиску працюючих кляс — стає анахронізмом. Скоро зі знесенєм клясових антаґонізмів, клясового панованя і безоглядної, при нинішній анархії продукції, боротьби одиниць за існованє, зникнуть і ті випливаючі з них усякі злочинства і колізії, — тоді і інституція, призначена держати певний «лад» в тій боротьбі всіх проти всіх — держава, тратить цілком рацію свого існованя. Єї перший виступ, в котрім вона дійсно представить ся як правдивий репрезентант усеї суспільности, коли перейме, в імени суспільности, на державну власність, усі продукційні засоби, буде заразом і єї останним виступом. Що раз менше і менше буде тоді потреба втручувати ся державній власти в суспільні відносини, і держава, не маючи вже сего, що покликало єї до житя, що могло давати їй рацію існованя, поволи замре, загине... Зате на єї місце виступить нова суспільна інституція, з цілком відмінним характером, з далеко більшою територіяльною розтяглістю, що сягати буде далеко поза границі нинішних національних держав, отже інституція не національна, а інтернаціональна — міжнародна, — інституція, котрої завданєм буде не пановане над людьми, а міжнародне веденє продукції — пановане над річами.

Застановім ся над тим близше. Інтерна-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ціональна інституція! — Чому се так, чому як-раз інтернаціональна? Се одно. А друге: як може відбити ся се на нинішних націях, як економічних і політичних одиницях, а також, який вплив може зробити се на саму національну ідею, котра ворушить ще так нинішну суспільність і так розпалює уми? Адже не можливо, щоби при витворюваню такої інтернаціональної інституції, що обіймала би собою всі нації, збивала би немов їх усі разом до купи, а при завмираню нинішних національних держав, котрі так сприяють виріжнюваню одної нації від другої і підтримують національні відрубности — неможливо, щоби і нації і само поняте національности лишили ся такими, якими вони нині представляють ся, непорушеними, щоб і вони не підпали якимсь змінам. Які ж ті можливі зміни?

Пічнім від сего другого питаня. Що дало початок національній ідеї? Хто був єї двигачем? Як, взагалі, витворювали ся нинішні нації?

Як вже сказано перше, національна ідея, в сути річи, ідея буржуазийна. Буржуазія і народність, то плід, що виріс на однім і тім самім ґрунті, розвиток одної впливав на другу і на відворот, а роля, яку відогравала національна ідея, відповідає ролі, яку відогравала буржуазія. Тому вже при самім перетворюваню давних феодальних держав в держави буржуазийні заходила зміна не лише що до правно-політичного устрою

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

держав, але і що до їх територіяльної розтяглости. Національна держава, се характеристичне знамя новочасних, буржуазийних держав.

Характеристичним знаменем феодалізму — противно тому як тепер — було розбитє нинішних націй на кілька політичних, майже в нічім незалежних від себе, політичних орґанізмів — політичний партикуляризм. Вправді від часу до часу єднають ся такі поодинокі політичні орґанізми з собою і творять нераз досить великі держави, прим. держави: велико-франконська, «німецька», австрийська, «польська», росийська. Але ті держави цілком не носять на собі характеру національного, а й самий звязок тих поодиноких політичних дрібнот є дуже слабий. Ті держави були викликані не внутрішними потребами, вони не були безпосередним випливом самого внутрішного житя поодиноких провінцій, що складали ся на таку державу, а лише випливом — зовнішних причин, наслідком потреби спільної оборони перед нападами чужих кочових племен. Коли поконали їх, чи відперли, розривав ся той узол, що єднав поодинокі території в одну відпорну силу, і партикуляризм виступав знова на верх. Так прим. велико-франконська держава витворила ся наслідком безнастанної погрози еспанських Арабів з одного боку, а з другого — наслідком безнастанних нападів Норман, Гунів і безнастанного напору Славян. З їх поконанєм — франконська держава

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розпадаєть ся. Під напором Угрів сполучуєть опісля східна часть давної франконської державы в державу німецьку. З поконанєм Угрів розпадаєть ся і німецька держава. Пізнійші напади турецької сили витворили на Заході — австрийську державу, на Півночи — польську, а з відірванєм від Польщі, найбільше виставленої на ті напади, Украіни — державу росийську. З упадком турецької сили розриваєть ся той звязок, що лучив поодинокі провінції в два великі політичні орґанізми — австрийський і росийський і ті обі державы вступають також в розкладову фазу. Тільки ж — на Заході між тим розвинув ся капіталізм, що посуваючи ся на Схід, защіпив ся і в тих двох державах. Отже і заходить уже ту певна ріжниця що до характеру сего розкладового процесу Австрії і Росії. Коли на Заході давні державы розпадали ся на провінції, то ту під впливом капіталізму і народин, завдяки власне сему капіталізмови — націй, розкладовий процес прибирає вже характер не вузко-провінціональний а — національний.

Ті всі політичні конґльомерати ріжних племен, звязані лише одним інтересом, викликаним із вні, в своїм нутрі, помимо того, розпарцельовані були дальше на дрібні частини, політично відрубні, і жили собі своїм відрубним житєм, майже нічим не звязані з собою. Одну політичну цілість представляли вони лише на вні. В нутрі, кожда осада чи місто чи остаточно

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

провінція, продукуючи сама все, чого вимагали потреби мешканців, цілком собі вистарчаючи, становили кожде для себе економічну одиницю, незалежну від решти світа. І тій-то відрубности економічній, відповідала відрубність політична, політичний партикуляризм.

Розумієть ся, при такім стані річий, не могло бути бесіди про якусь національну єдність і національну мову. Противно, таке розкавалкованє племен на ріжні відрубні економічні і політичні одиниці, було як-раз відповідним ґрунтом, на котрім могли витворювати ся ріжні діялєкти, які чим-раз більше віддаляли ся від себе, так, що колись, зразу цілком майже і подібні до себе, змогли пізнійше дати ґрунт новим, вже цілком відрубним, самостійним мовам національним. Національна ідея, національна єдність і національна мова почали витворювати ся доперва пізнійше. Стало ся се тоді, коли міста взяли верх над селом, а більша продуктивність праці, з розвитком техніки, розширила круг інтересів міщанської кляси далеко поза родинні міста і найблизшу околицю.

Зразу і самі міста становили ще окрему, відмежовану від решти світа рогачками і цлами, замкнену в собі економічну одиницю. Як в селах так і в початковій добі розвитку міст, круг економічних інтересів обмежував ся лише на територію обняту самою міською громадою. Ту, по містах, на таке тісне відмежовуванє, впливало ще і обмежуванє самої продукції ріжними

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

цеховими приписами. Але се довго не тривало. Збільшена продуктивність праці викликана новими технічними уліпшенями і новими видайнійшими продукційними методами, як мануфактура, а дальше, відкритє величезних золотодайних заморських ринків, почали поволи розсаджувати ті цехові обмеженя, а круг інтересів міщан почали розширяти на що-раз дальші і дальші території. Обіг товарів і виміна прибирають чим-раз ширші розміри — на світову арену виступає нова кляса великих купців, що своїм оком обіймає вже далекі-далекі виднокруги. — Давне заскаралупльованє міщан в тіснім кружку комуни починає зникати. З'являєть ся потреба якоїсь ширшої економічної території, з відповідною одноцільною орґанізацією політичною, опертою вже на ґрунті сих нових економічних інтересів... І от на такім доперва ґрунті і починає прозябати національна ідея, думки про національну єдність. Понятє вітчини розширяєть ся. Та вітчина, що колись-то, при давній, примітивній, натуральній господарці, при котрій кожде ґаздівство вповні собі вистарчало, було рівночасно і продуцентом і консументом — ограничала ся на вітцівську хату, вітцівське обійстє; вітчина, що з розширенєм поділу праці в самій громаді, а ще дальше, на село і місто — розширила ся вже на цілу громаду чи сільську чи міську, — та вітчина, тепер, коли місто взяло верх над селом, а круг інтересів міщанства, з розвитком техніки, почав що-раз

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

більше розширювати ся і простягати ся на чимраз дальші території, та колишня вузька вітчина розширяєть ся тепер далеко поза міста і поодинокі провінції і обіймає вже широку і велику територію, замешкалу людністю, зближеною до себе спільними звичаями, одежею, говором і т. п.

Рівночасно починає витворювати ся спільна національна мова. Бесіда міщан стає бесідою купців і учених, випихає з письма інтернаціональний церковний язик і сама починає виступати яко спільна цілій нації мова — мова національна. Ріжниці діялєктичні затирають ся. — Рівночасно починає витворювати ся і національна література, національна штука...

Нові економічні потреби домагають ся тепер відповідної орґанізації політичної, о новій територіяльній розтяглости. І цікаве бачимо явище. Ціла вязанка до-недавна цілком чужих собі міст, а дальше і провінції, до-тепер незалежні, з ріжними законами і формами правління, з найріжнороднійшими цловими системами — зливають ся в оден нарід, в одну національну державу, з одним урядом на горі, одним для цілої нації законодавством, обварованї одним національним цловим кордоном, оперті на одній оружній силі, і то силі, до котрої втягаєть ся вже не оден стан, не одна кляса а — ціла нація... Повстає новий тип держав, новочасна держава, буржуазийна, держава — національна.

Національна держава, зорґанізованє нації в

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

одну політичну єдність, чим дальше, з розвитком капіталістичної продукції, стає вже желізною конечністю. Давнійше, кожде село, а опісля місто і провінція, коли продукували все у себе, в дома, становили відрубну, замкнену в собі і вистарчаючу собі економічну одиницю, отже і уможливляли політичний партикуляризм. Але тепер, коли з розвитком господарки капіталістичної, продукція починає що-раз більше спеціялізувати ся, а поодинокі галузи продукції централізувати ся лише в певних місцевостях, як прим. продукція вугля в одній місцевости, желіза в другій, вовни — знова в иншій, в иншій знова збіжа, цукру і т. д., тепер, при такій спеціялізації продукції, а рівночасно залежности одної провінції від другої, давна економічна і політична незалежність міст, чи провінцій, є вже неможливою річею. Ніякий із тих промислових центрів не міг би існувати, хочби й як короткий час, коли зірвав би той взаїмний звязок з другими центрами. Отже і тій-то взаїмній залежности, єдности економічній, мусить відповідати єдність політична.

Як звісно, ще не всі европейські нації зорґанізували ся в національні держави. Маємо ще такі прим. держави як Австрія і Росія, — держави не національні, зложені з ріжних націй. Але і знаємо, чого вони були наслідком. Та й знаємо, що і вони находять ся вже в розкладовій фазі. В Австрії, ся справа стала вже основою всеї внутрішної австрийської політики, в

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Росії — лише завдяки абсолютистичній формі правління, а почасти не так ще розвиненому, як прим. в Австрії, капіталізмови, еманципаційна боротьба націй, що входять до неї, не могла проявити ся в яркішій формі. Але ту, як і там, основою тої політичної еманципації є і буде — капіталізм, а єї висловником — буржуазія. В Австрії — є се еманципаційна боротьба «славянської» буржуазії з під визиску капіталу німецького, в Росії — боротьба «великоруської» буржуазії з під переваги капіталу польського, а дальше, що мусить наступити і то вже незадовго — еманципаційна боротьба української буржуазії з під визиску і переваги капіталу польського і «великоруського» *).

*) Що до еманципаційної боротьби «великоруської» буржуазії з під економічної переваги буржуазії польської — спеціально, то ту ся справа на разі сильно затемнюеть ся «великоруським» урядом, котрий ідентифікують звичайно з «великоруською» нацією. Через те може видати ся неможливим а навить і абсурдним таке твердженє, що сю еманципаційну боротьбу прийдеть ся перевести не гнобленій нації польскій, а «пануючій» нації «великоруській», не польскій буржуазії від «великоруської», а на відворот — «великоруській» від польської. Дальше, сю еманципаційну боротьбу затемнює також і боротьба польської буржуазії найзавзятійша в цілій Росії, проти росийського абсолютизму, сконцентрованого в нинішній пануючій династії походженя «великоруського». В кінци, затемнює сю справу, і то може найсильнійше, нинішна русифікаційна політика росийського правительства і брутальне гнобленє католицизму в «Королівстві польськім». Се викликує, цілком слушно, серед польскої суспільности велике огірченє і сильні протести. І се огірченє проявляєть ся нераз в такій острій

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так отже капіталістична господарка знищила давний середновічний політичний партикуля-

---

формі, що дійсно може видавати ся, особливо за границею Росії, немов би справді польська суспільність бажала відірвати ся від Росії. Але се може так видавати ся лише тому, що про той революційний рух судить ся не після його внутрішних мотивів, а після зовнішних, хвилевих його проявів. Однак се огірченє і протести і взагалі цілий революційний рух польської суспільности в Росії має свій головний корінь не в якихсь політичних замірах сепаратистичних, і звернений він, в ґрунті річи, не проти нинішної політичної єдности Росії, а — проти нинішного російського абсолютизму і його русифікаційної політики. Ту, в тім російськім абсолютизмі і в його русифікаційній політиці лежить головний корінь нинішного революційного руху польської суспільности в Росії. — Тож і в міру сего, як російське правительство пересвідчить ся остаточно, що його русифікаційна політика не то що не доводить до цілі, але противно, віддаляє лише від него польску суспільність, і в наслідок сего пічне що-раз слабше застосовувати єї до неї, — в міру сего, буде прояснювати ся також що-раз більше і характер революційного руху польскої суспільности. А з виборенєм конституції в Росії, коли вже цілком упаде ся русифікаційна політика і гнобленє католицизму, а з тим і те сильне роздратованє польської суспільности, котре ще так затемнює нині фактичний стан річий в Росії; коли польська суспільність добуде ще, на рівні з другими народностями, що замешкують Росію, і політичну свободу, — тоді виявить ся вже цілком ясно характер того руху. Тоді і наступить політика — не така, о якій снить ся нині галицьким «москальоїдам», і звернеть ся вона в напрямі не такім, в якім вони бажали би єї вихнути, а в напрямі, який відповідати буде фактичному станови річий в Росії, в напрямі — який вкажуть польській суспільности в Росії економічні інтереси і культурні потреби Польщі. А ті потреби і інтереси російської Польщі

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ризм і створила тай й тепер ще творить нові політичні орґанізми — національні держави. Але ті держави, хоч з разу були сильним товчком в економічнім і культурнім розвитку европейської суспільности, то на певнім степени розвитку продуктивних сил, стають уже запорою в єї дальшім культурнім розвитку. Капіталістична продукція пре остаточно з що-раз більшою силою вже до иншої єдности, не національної, котру колись сама покликала до житя, а єдности вищого ряду — інтернаціональної, міжнародної.

При незвичайнім розвитку нинішних продуктивних сил консумція внутрішного ринку є вже надто слаба і внутрішний ринок уже не вистарчає. Держави мусять оглядати ся за що-раз-то новими ринками — заграничними. Супроти сеї конечности внутрішний ринок починає тратити свою дотеперішну вагу. Але здобуванє нових ринків не відбуваєть ся в так скорім темпі, як іде розвиток продуктивних сил. Що більше, користуванє ними можливе лише до певного часу. Колись цілий Схід був для Заходу великим ринком. Та був ним не довго. Схід уцивілізував ся під впливом Заходу на образ і подобіє Заходу і завів у себе свій власний великий промисл, який в міру розвитку, сам почав шукати за новими ринками і сам почав конкуру-

---

домагати ся будуть не відірваня Польщі від Росії, а противно — задержаня Польщі при Росії, — задержаня взагалі нинішної політичної одноцілости Росії.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вати з Заходом. А ще перед тим, поки західний промисл пробрав ся на Схід — кинув ся він був на далекі заморські краї. Але і ту не чого иншого діждав ся. По певнім часі ті заморські кольонії, подібно як Схід — відірвали ся від метрополії. Вже з кінцем минулого віку відірвала ся від Анґлії північна Америка (З'єдинені Держави). В нинішнім віці стало ся те саме в середній і полудневій Америці — з еспанськими кольоніями, що зорґанізували ся аж в 17 відрубні, независимі держави. За ними пішла Бразилія. В Африці, помимо сильного опору Анґлії, повстали і тепер ще повстають нові незалежні республіки. Таку саму тенденцію бачимо і у решти анґлійських кольоній — в Канаді і в Австралії, а в кінци і в Індіях... Европейські держави старають ся тепер хоч в части покрити ті страти і кидають ся на решту ще не здобутих територій в Африці і в Азії. Але, чи ж ті евентуальні кольонії мали би бути якимось виїмком від того загально обовязуючого нині всі краї закону, що наказує кождому краєви, в котрім капіталізм дійшов уже до певної степени розвитку, покласти доконечно для забезпеченя його дальшого розвитку державно-політичні границі? Чи ж з поступом цивілізації і імміґрації, не зродять ся там також такі самі сепаратистичні тенденції, які бачимо у решти кольоній?

Щож виходить із сего? — Конечність нових

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ринків, викликана незвичайним розвитком продуктивних сил, з одного боку, а з другого — рівночасне утрачуване ринків старих, при надто повільнім здобуваню на їх місце нових ринків, — викликує хронічний інтернаціональний надмір продукції, а з тим інтернаціональне банкроцтво — банкроцтво на цілій лінії... Вся цивілізована суспільність починає дусити ся в своїм власнім надмірі, продукційні засоби і самі продукти що-раз більше марнують ся — неужиті, а маси робітників, також не ужиті — нидіють марно. Гіперпродукція на цілій лінії — багацтва, котре лежить мертве, і — нужди, на котру нема при нинішних відносинах ніякої заради... І от, в чім і лежить та нагляча конечність введеня в житє нової інтернаціональної інституції, котрої завданєм було би інтернаціональне веденє і регульованє продукції.

До сего пре ще одно: взаїмна економічна залежість усіх новочасних держав, помимо їх політичних відрубностий. Ніяка держава не є вже нині вповні відрубною, незалежною економічною територією. В наших очах відбуваєть ся трансльокація міжнародного промислу: фабрики скуплюють ся поволи в краях, де добувають ся сирі матеріяли, як прим. бавовна, котра що-раз більше починає перероблювати ся в Індіях і в північній Америці. Звідси розходить ся вона по цілім світі і що-раз більше починає підривати бавовняний промисл Анґлії, котра до-не-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

давна держала в своїх руках монополь сеї галузи продукції. Відзивають ся голоси, щоби анґлійські бавовняні фабриканти перенесли свої машини до Америки і там перероблювали бавовну. Через те відпали би їм кошти транспорту і зміцніла би їх конкуренційна сила. — В часі горожанської війни З'єдинених Держав північної Америки (1861—65 рр.), прийшов, в наслідок перерви продукції бавовни в полудневих (невільничих) державах, звісний великий бавовняний крах у Франції і в Анґлії. Цілі маси французьких і анґлійських ткачів опинили ся тоді нараз на бруку. Але рівночасно се причинило ся до управи бавовни в Єгипті, а то знова — зруйнувало феллагів, і фінанси Єгипти дістали ся в жертву Ротшильдам і комп. — А вже найяркійше, найнаглядніше виступає та взаїмна економічна зависимість усеї цивілізованої суспільности — в продукції збіжа, в сім першім основнім товарі людської екзистенції взагалі. Продукція збіжа Америки, Індії і Австралії просто знищила европейську продукцію збіжа. Европа стоїть перед такою альтернативою, що або закинути їй у себе продукцію збіжа, або замкнути ся цловим кордоном перед заморським збіжем. Ся друга евентуальність є однак неможливою. Се викликало би такий голод серед найширших кругів суспільности, такий крах і банкроцтво европейського промислу, що перед ними всі дотеперішні голоди і крахи показали би ся дитячою забавкою.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так отже до хронічного інтернаціонального надміру продукції долучаєть ся ще що-раз більша і більша взаїмна економічна залежність нинішних держав. І ті оба чинники домагають ся що-раз острійше інтернаціональної, міжнародної орґанізації і реґуляції продукції, на місце нинішної анархії продукції і нинішних національних держав.

Але при тій що-раз-то зростаючій залежности а в кінци економічній єдности всеї людської суспільности мусить остаточно витворити ся також і нова, висша єдність роду людського — інтернаціональна, котра запанує над нинішною єдністю національною.

Се все не є жадною утопією. Вже нині бачимо симптоми, що вказують на ту будучу вишу орґанізацію людської суспільности. Держави починають що-раз більше лучити ся з собою, на разі в формі торговельних трактатів, в що-раз більші економічні одиниці, що стало ся такою житєвою конечністю, що нарушенє тих звязків загрожує безнастанно міжнародною війною... З другого боку, інституції економічні приватні, до-тепер національні, починають лучити ся в інституції інтернаціональні, — національні до-тепер картелі, зливають ся в інтернаціональні картелі. — Рівнобіжно з тим інтерниціональним полагоджуванєм справ економічних відбуваєть також і інтернаціональне полагоджуванє справ,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що входять в сферу духову — в дорозі інтернаціональних з'їздів, конґресів і т. д. — Нинішна цивілізована суспільність стоїть на переломі двох культур — капіталістичної і соціялістичної. Вислів сего перелому — клясова борба пролєтаріяту з буржуазією. До тої денаціоналізації економічної і культурної долучаєть ся ще і скріпляє єї — інтернаціональна боротьба пролєтаріяту з інтернаціональним гнетом капіталізму і його представником буржуазією.

В кінци і самі нації денаціоналізують ся. Національні признаки, що характеризували дотепер націю і відріжняли одну націю від другої, що-раз більше починають затирати ся і ціла цивілізована суспільність що-раз більше починає асимілювати ся, зливати ся в оден антропольоґічно-культурний тип. Головна підстава національної відрубности — спільне походжене, нині, після тих всяких вандрівок племен, після тої безнастанної кровосумішки одних племен з другими, а при так улежшеній нині комунікації, при котрій так улекшене переселюване з місця на місце, з одного краю до другого цілих мас цивілізованої людности, — та головна підстава національної відрубности нині вже не існує. Покликувати ся на єї, як на характеристику нації, не має вже нині найменшого сенсу. Хтож може сказати напевно про себе, яка в нім кров пливе? Що за ріжнородність в зрості і будові орґанізму поодиноких членів

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нації! Яка ріжнобарвність тіла, очий, волося! — ріжниці, яких не подибуємо ніде у тих суспільностях, котрі, як прим. «варварські» і «півдикі», не підпали ще кровосумішці з иншими племенами, котрих дійсно лучить спільне походженє і на котрім-то спільнім походженю оперла ся їх ціла економічна і суспільна орґанізація, в формі т. зв. родового устрою.

Подібно маєть ся річ і з иншими характеристичними національними ознаками. Національні звичаї що-раз більше, з культурним розвитком нації, уступають місце звичаям інтернаціональним — цивілізованого світа. Так само і національний стрій... Одна ще кляса задержала якось в більшій мірі ті національні признаки — мужики. Мужики, як кляса осіла, нерухлива, далека від культурних центрів, змогли якось довше задержати у себе ті національні «святощі», — хоч і тут, помимо того, ті «святощі» починають вже що-раз більше затрачувати ся. Всі ж инші кляси потратили вже їх цілком, приняли нові, відповіднійші новим потребам — інтернаціональні. Та, знова, мужики доживають уже свої останні дні... отже з ними і ті національні святощі.

Лишаєть ся ще національна мова. Справді, національна мова то ще майже одинока характеристична признака національної відрубности. Але, чиж і ту не подибуємо вже певних симптомів, що вказують на те, що остаточно і вона буде мусіла уступити місце якійсь одній інтернаціональній мові? Нині, при боротьбі поодино-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ких націй за політичну незалежність від других націй і при напружених політичних відносинах між самими державними націями, витворюванє якоїсь інтернаціональної мови є ще сильно утруднене. Той політичний антаґонізм, що піддержує антаґонізм національний, піддержує також і існованє національних мов. Через те і користуванє інтернаціональними здобутками новочасної культури, о скілько се залежить від мови як засобу, можливе лише через виучуванє мов чужих. Знанє кількох чужих мов уважаєть ся тому також за першу вимогу до титулу «інтеліґентного» чоловіка. Але, чи така конечність вибивати ся з тісних рамок національної мови і що-раз більше набиранє ваги мов чужих не ослабляє ваги мови національної? Та чи з другого боку, таке виучуванє чужих мов не утруднює будь-що-будь кождому користати вповні зі здобутків нинішної світової культури? — Перед кількома роками оголошено т. зв. volapük. Ся мова, як витвір штучний, цілком природно, не приняла ся. Але чиж сам факт, сама поява такої інтернаціональної мови — чиж се вже не знак часу?

Політичні боротьби, що підтримують національні мови, а що більше, підтримують і національний фанатизм, не позволяють на те, щоби поодинокі нації згодили ся вже нині на якусь із нинішних живих мов, як на спільну мову усім націям. Але з хвилею, як устануть ті політичні боротьби, як упадуть політичні гра-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ниці поодиноких націй, як взагалі устане національний антаґонізм — при чим раз більшій економічній залежности і культурних взаємінах цивілізованої суспільности, а дальше, як зникне і та осіла, нерухлива кляса мужиків, котра все ще є немов живим свідоцтвом існованя націй взагалі а національної мови — спеціяльно, — при тих так улекшених нині, а все що-раз більше улекшуваних засобах комунікацийних, при безперестаннім переселюваню цілих мас людности з місця на місце, при безнастаннім змішуваню націй і стираню національних мов, — чи можливо, щоби змогли на все вдержати ся нинішні національні мови? Чиж не є се цілком природним і конечним, що з того перемішуваня націй і національних мов мусить остаточно витворити ся, коли не якась уже нова інтернаціональна мова, то принаймій, одна з теперішних мов, по певнім змодифікованю і всякненю в себе форм чи зворотів та слів мов инших — видвигнеть ся сама на інтернаціональну мову?

Були колись часи реліґійного фанатизму — пройшли, по нім наступили часи фанатизму національного. Але як реліґія, стративши під впливом науки свою внутрішну вартість, уступила місце новій «реліґії» — науці, і придержуєть ся нині лише в своїй зверхній формі — лише завдяки своїй історичній традиції, перейшла в простий формальний звичай — що і так чим-раз більше починає залишати ся, задержала ся як яка історична памятка — котру

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і так що-раз більше починаєть ся забувати, — так і національні мови, колись, уступаючи місце мові інтернаціональній, поволи звужувати ся будуть до мови домашної, яка в відношеню до інтернаціональної мови стояти буде як прим. діялєкти до мови національної, аж в кінци, зійшовши до милих хоч і без жадної практичної вартости памяток минувшини, залишать ся, а остаточно — просто таки і забудуть ся...

XII.

Кінчу. Матеріяльна руїна, економічний упадок, розпад «основи руської нації» в Галичині — мужиків, їх еміґрація, причини сеї еміґрації — от і тло, на котрім прийшло ся мені з'образити стан суспільно-економічних і полічних відносин серед української суспільности — в теперішній порі, ґрунт, на котрий прийшло ся мені оперти ся в визначеню головної витичної лінії розвитку тих відносин — на будуче. Відслонюючи будучність, яка жде українську націю, бажав я вирвати українську суспільність з тої безрадности і апатії, в яку вона тепер попала, — а розсліджуючи теперішний стан суспільних, економічних і політичних відносин, серед яких приходить ся їй жити, і вказуючи на дорогу, по котрій піде дальший розвиток тих відносин, вказати їй і ясну м е т у єї загальній всеукраїнській роботі і покласти нову основу, новим, відповідаючим тій меті, програмам єї найблизшої практичної роботи.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Коли я застановляв ся над матеріяльною руїною мужицької кляси в Галичині і над таким сумним проявом єї житя, як еміґрація, квестія будучности української нації насувала ся менї впрочім сама під руку. Матеріяльна руїна мужицької кляси, є, як се я старав ся виказати, явищем цілком природним і конечним. Мужик, ставши членом новочасної капіталістичної держави, звязаний тисячними вузлами з кругоротом товарової, грошевої, капіталістичної продукції, змушений рад-не-рад перемінити свою давну господарку натуральну, господарку на власні потреби, на господарку товарову, господарку для ринку, підпадаючи безнастанно на тім світовім ринку конкуренційній боротьбі з великою господаркою — мусить упасти; мусить і кинути ту землю, що його до-тепер живила і остаточно — оглянути ся за новими засобами до житя... Розуміеть ся — не в селі. Ту вже їх не знайде. Давне число рук, потрібне до управи «панських» ланів, на котрих перше міг був собі дещо заробити на прожиток, тепер заступили вже машини. І лише мала, дуже мала частина тої голодної маси спролєтаризованих мужиків зможе ще знайти ту для себе заробіток... Але і в місті ні. Хоч центром усего новочасного житя і є місто, з його великим фабричним промислом, то є ним — не в нас, в Галичині. Правда, каніталізм станув уже досить сильною ногою в Галичині, зруйнував давну середновічну господарку, так сільську як і

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

міську, але не витворив в краю фабричного промислу — того великанського товчка, що попихає все вперед, а тим самим і не зродив тих великих фабричних міст, що змогли би приняти до себе сю бездомну масу сільських пролєтарів. Замісць власної, краєвої фабричної продукції, дав нам чужі, заграничні продукти. Галичина — то не якийсь самостійний політичний орґанізм з власною політичною адміністрацією, котрою можна би підперти краєвий промисл і охоронити його перед чужою заграничною конкуренцією. Галичина, се липе «коронний край» Австрії. Звязана в оден політичний орґанізм з Австрією, де промисл в єї західній части а особливо в Відни, дійшов уже до великих розмірів, не в силі вона, в наслідок пануючого нині в Австрії політичного централізму, покласти такої тами, щоби змогла здержати нею моґучу хвилю надмірної продукції віденських фабрик, а через те, не забезпечена перед єї сильними ударами, не в силі розвинути і у себе свого власного промислу і видвигнути галицькі міста на великі промислові, фабричні центра; отже і не в силі дати захист і тим вивласненим, викиненим брутальною силою капіталізму, з прадідної землі — мужикам, змушеним шукати хліба поза межами села. Тож де їм діти ся? — Село їх прогнало а місто не приймає... Мужик втікає з краю.

Коли однак приглядав ся я внутрішним політичним відносинам Австрії, через котрі і спараліжована вся продуктивна сила, і взагалі ціле

National Parliamentary Library of Ukraine www.npu.org

економічне і культурне житє Галичини, прийшло ся мені ствердити, що остаточно і сама Австрія находить ся в не дуже-то завиднім стані. Нерівномірний економічний розвиток поодиноких австрийських провінцій викликав серед австрийської суспільности сильні розбіжні тенденції, пхнув австрийську державу на похилу дорогу неминучого упадку... З хвилею, як капіталізм став пануючим в Австрії, а економічний добробут, як і взагалі культурний розвиток єї поодиноких провінцій, почав тісно вязати ся з політичною автономією тих провінцій — Австрія стратила рацію свого існованя. З настанєм конституції в Росії прийде і єї остаточний упадок, «розбір»... Так виступають ту вже дві держави: австрийська і росийська, — держави, між котрими і поділений — український народ. Такі важні політичні події не можуть не вплинути і на його судьбу... Якаж та судьба? От, се власне і старав ся я ту представити. О скілько се мені вдало ся, нехай уже судить хто хоче. Ту ще зазначу лише одно, що в цілій тій справі старав ся я — і се міг кождий доглянути — стояти на становищи можливо найобєктивнійшім, на становищи безсторонного обсерватора. Маючи перед собою прості факти старав ся я лише злучити їх в певний причиново-льогічний звязок і вивести з них остаточні (о скілько се нині можливо) консеквенції.

Лишаєть ся мені тепер, на-кінець, подати ще в кількох словах, як на мою думку, коли маєть ся

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

перед очима все ту сказане, повинна би поставити ся українська суспільність в теперішній хвилі до української справи, якої політики і політичної тактики повинна би ужити тепер з огляду на будучність, що жде українську націю — українська суспільність, а принаймій та єї частина, для котрої справа будучности української нації не є байдужною і котра на ту справу так дивить ся, як я се ту виложив.

Ту нема над чим довго розводити ся. Що до російської України, то ту перше діло — виборенє конституції в Росії. На се повинна бути звернена передовсім уся сила і енергія. Однак в ділій тій роботі не повинна українська суспільність в Росії відлучувати ся від решти революційної Росії, — разом з усею революційною суспільністю російською повинна вона лучити ся в спільнім все-російськім ділі, вся російська суспільність повинна собі в тім допомагати. — Але попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих уже Українців будити серед української суспільности в Росії, о скілько се лише можливо, і думки про політичну самостійність України. Та справа і так, скорше чи пізнійше, мусить вийти на дневний порядок, але чим скорше та думка прийметь ся серед української суспільности, тим лекшою буде і боротьба за неї. Се дуже бага-

National Parliamentary Library of Ukraine www.npl.org

то буде залежати від того, як поставить себе Україна в даній хвилі, при вибореню конституції в Росії, в справі, яка зараз стане на дневнім порядку — в справі реорґанізації внутріш-ного устрою Росії. Від становища, яке займуть тоді Українці і від результатів, які вони зможуть тоді добути, будуть саме і залежати лекші чи тяжші умовини дальшої боротьби за політичну самостійність України.

Але ту зате, то нове завданє, вимагає вже і нового способу діланя. Уся робота в тім напрямі не повинна ограничати ся до самого лише простого вказуваня на національну відрубність українського народу, — національна відрубність, сама про себе, ту ще не рішає, — але опирати ся повинна передовсім на виводженю на світ і вказуваню на ті суперечности економічні, які заходять між поодинокими територіями в Росії, що витворили ся в наслідок запановання в Росії капіталізму, а головно, на вказуваню на ті економічні суперечности, які заходять між Україною та рештою Росії і на наслідки, які виходять із сего для культурного розвитку України. В такій формі повинна вести ся пропаґанда думки про політичну самостійність України між українською суспільністю. Тоді і сама національна українська ідея представить ся в иншім світлі в очах кождого Українця і инакше зачне на неї дивити

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ся і єї розуміти українська суспільність. Українська ідея набере вже тоді якийсь реальний зміст. А тоді і буде вже могла перейти зі сфери сальонових розмов в сферу поважних і серійозних дискусій... Тож не на національну, а на економічну відрубність треба ту головно вказувати.

Щож до Галичини, то і ту не багато лишаєть ся вже сказати. Вистарчить лише пригадати собі все сказане про неї при кінци розд. V і розд. VI. Все зводить ся там до двох річий: до боротьби з нинішним австрийським централізмом і до зміни виборчої ординації до сойму і до парляменту. Отже передовсім треба розпочати антицентралістичну політику і задля того підпирати всі ті австрийські народности, що вже розпочали таку антицентралістичну політику, а друге: треба взяти ся з цілою енергією за справу реформи нинішних виборчих ординацій до сойму і до парляменту в напрямі загальних і безпосередних виборів.

От се ті дві справи, котрі повинні стояти, на тепер, між першими точками практичної політичної програми української суспільности в Галичині — «Русинів»; се також і ті точки, на котрі повинна спирати ся і спільна політична акція галицьких Українців з Поляками, — з тими, для котрих нинішний австрийський централізм і нинішні виборчі ординації стали також справами, котрі вони мусять поборювати, — ті Поляки се: дрібна сільська і міська польська

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

буржуазія і польські робітники, — і тих Українців, для котрих справа будучности української нації взагалі, а галицької а зглядно австрийської України спеціяльно, не є байдужною. Розуміеть ся, сеї спільної політичної акції «Русинів» із польською буржуазією і польськими робітниками не треба уважати зараз, як якийсь завдаток на згоду, що, мовляв, колись обняти має оба «братні» народи, цілі нації — українську і польську, в їх взаїмних відносинах. Не треба забувати, що економічний розвиток Галичини веде не до згоди між Українцями і Поляками, а як-раз противно, до великої і то що-раз більше зростаючої незгоди (див. кінець VII. розд.), до боротьби, що під оглядом політичним уже і тепер висловила ся попри инше, в жаданю, — поділу Галичини під оглядом політично-адміністративним, на дві національні частини — українську і польську. Та, ся боротьба, в будучности — правда, не так то й дуже далекій — між Українцями і Поляками, не повинна тепер здержувати польську буржуазію, т. є польських міщан і хлопів, та польських робітників, лучити ся з «Русинами» в боротьбі з австрийським централізом і з нинішними виборчими ординаціями до парляменту і до сойму. Адже від упадку централізму і від зміни нинішних виборчих ординації залежить і їх сила, їх побіда над польською шляхтою і їх більше знос-на екзистенція.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Але, хтож се ті «Русини», що підіймуть ся тої боротьби з нинішним централізмом і з теперішними виборчими ординаціями? Чи москальофіли чи народовці? — Ні одні, ні другі. Ні в одних, ні в других нема сил на те, брак і відповідної відваги, брак і відповідної політичної освіти. Вправді, щодо зміни виборчих ординацій, то з обох сторін поставлено в соймі відповідні внесеня, алеж, се не вийшло з їх ініціятиви, а впрочім — на самім внесеню майже і скінчило ся. А се цілком за мало. За тим треба кинути ся з сильною і горячою аґітацією на села, — а то вже ні одна ні друга партія не зважила ся зробити. Все скінчило ся на формальнім і льояльнім внесеню в соймі і на кількох надто вже млавих вічах. На більше не стало їм ні відваги, ні сил. — Сю акцію взяла на себе радикальна партія, вся аґітація по селах розпочала ся за єї ініціятивою і під єї проводом. Вона то зворушила села, вона і почала щораз більше загортати до себе мужиків. І партії москальофільська і народовська почали тратити серед них чим-раз більше на значіню і повазі; а за тим — і на значіню і повазі в краю. І ніяка політична партія в краю і ніяке правительство не бачить уже більше потреби числити ся довше з ними.

Москальофільська партія доживає впрочім і так свої останні дні, — безсильна і немічна вже настілько, що яка небудь самостійна політична акція з єї сторони стає вже неможливою. Ціле

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

grôs партії — сеж старі, безсильні, здеморалізовані і апатичні попи, — се партія вимираюча... А як від часу до часу і дасть ся ще почути з посеред неї який голос і завважити який рух, то все те таке вже слабе, нужденне і штучне, що навіть не звертає на себе загальнійшої уваги. Се останні слабі подриги — умираючого тіла*)...

І народовцям не довге пановане. Вже висше було сказано, що народовці, як партія буржуазийна, упали, упали тому, бо не мали відповідної їх буржуазийним змаганям політичної опори. Від часу, як подали ся на сторону знародовщеного попівства, виступають вони вже, не як представники своїх буржуазийних інтересів, а як представники інтересів попівських... Але інтереси попівські, спільні обом частинам попівства — народовській і москальофільській. Отже, боротьба між одною та другою «партією», коли перестала бути боротьбою клясовою, перстала бути і боротьбою політичною. З хвилею, як народовці перейшли на сторону знародовщеного попівства, як інтерес

*) Ознакою тої смертельної аґонії в якій находить ся москальофільська патрія, є також і та загальна безнадійність москальофілів щодо «будучности Руси». «Пропала Русь» ... подібні вислови, то характеристичне у кождої умираючої а пануючої колись партії чи кляси, що в своїм вузькім партийнім мозґу, не може уявити собі «світ» в иншім виді, як лише в такім, в котрім вона була пануючою, в котрім вона уважала ся загально за «представника» нації, чи взагалі суспільности. З її смертю, здаєть ся їй, що приходить вже кінець і цілому світови.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

клясовий згл. становий тої частини попів, оден і той самий з інтересами другої їх частини — москальофільської, з тою хвилею, боротьба між народовцями та москальофілами перестала бути боротьбою політичною і обі партії стратили свій давний політичний характер. Ріжниці, які зістали ще між ними, обмежили ся вже виключно до ріжниць в погляді що-до питаня національного, — обі давнійше політичні партії, перемінили ся в партії національні (в вузшім значіню) і боротьба між ними прибрала знова академічний характер: чи український нарід самостійний чи ні? Але — і та боротьба сходить уже з дневного порядку, — москальофільська партія догаряє, ослабла вже на стілько, що не в силі вести дальше боротьбу. Отже і боротьба про національне питанє в нутрі самої української суспільности, тратить уже своє актуальне значінє, стає безпредметовою. А коли так, то і партія народовська, як партія не то вже політична, але хоч би і вузько-національна стає також безпередметовою... Останнє, що могло ще єднати єї в оден окремий табор, що могло їй служити предметом, докола котрого могла вести ся єї партийна боротьба: квестія національної самостійности українського народу, то останнє вже відпадає, сходить з дневного порядку. Отже і народовська партія рівнож мусить зійти з дневного порядку. З кимже бо і бороти ся їй? З москальофілами? — Москальофіли не мають вже сили до боротьби, се партія збанкрутована фі-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зично і морально. З радикалами? І з ними не можлива боротьба, вони-ж в поглядах національних — також Українці. Народовська партія стає анахронізмом.

Алеж і радикальна партія доживає вже свої дні... Вже висше було сказано (кінець VII розд.), що радикальна партія, то вислів того суспільно-економічного процесу, який відбуваєть ся тепер серед мужицької кляси, — процесу, що і розломив до-недавна одноцілу мужицьку клясу на дві кляси — посідаючих, «ґрунтових» господарів і непосідаючих — робітників. Поки той розлам серед мужицької кляси не виявляв ся ще надто ярко на вні, і мужицька кляса представляла на зверх одну менше-більше клясу з одними, менше-більше спільними інтересами, поти радикальна партія представляла також одну політичну партийну орґанізацію і репрезентувала собою інтереси менше-більше «всеї» мужицької, «хлопської» кляси. Але, коли сей процес розвинув ся до тої степени, що розділ серед мужицької кляси почав що-раз маркантнійше виявляти ся на зверх і що-раз сильнійше почав домагати ся відрубних партийних заступництв інтересів розріжненої кляси, то і що-раз сильнійше почав той розділ відбивати ся і на радикальній партії, — ріжниці поглядів, що виявляли ріжниці інтересів розбитої мужицької кляси, почали в партії що-раз сильнійше з собою стирати ся, аж в кінци і довели партію до розбитя. І партія розпала ся. Повстали нові

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

партийні політичні орґанізації: національно-демократична і соціяльно-демократична.

Так якже тепер з огляду на се, з огляду на сю політично-партийну трансформацію української суспільности в Галичині, стоїть справа з ідеєю політичної незалежности українського народу, справа — боротьби за сю ідею?

Перша партія, що ідеал політичної самостійности українського народу поклала за одну з головних цілий своїх змагань, була партія радикальна. Се і не диво, коли зважить ся людий, що належали до тої партії і ті економічні принципи і культурні змаганя які вони поклали в основу програми тої партії. Адже здійсненє тих економічних постулятів і культурних ідеалів, неможливе без політичної самостійности. Українни. Алеж та партія упала. Чиж з нею мала би упасти і ідея політичної незалежности України? — Ні. Власне ті нові партийні орґанізації, що повстали на місци розбитої радикальної партії, витворили ся за ініціятивою людий, що вийшли з радикальної партії, — вони то і перенесли з собою до тих нових орґанізацій ідею політичної незалежности України і сю ідею поклали між головні, начільні постуляти їх політичних змагань. Ідея політичної самостійности українського народу придбала нові круги приклонників: українську-галицьку «інтеліґенцію» і український-галицький пролєтаріят.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ДОДАТОК

Листуване

ЮЛІЯНА БАЧИНСЬКОГО

з

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВОМ

з приводу

УКРАЇНИ IRREDENT-И

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вступна увага до першого видання Листуваня 1900 р.

Коли я приступав до другого видання «України irredent-и», хотів був відповісти в «Переднім слові» на уваги і закиди, які були поміщені в часописах і журналах з нагоди її першого видання. Приглянувшись однак їм я від сего відступив. Показало ся, що ті замітки, здебільшого, так загально висловлені, що я просто не знав, від чого мені властиво починати би і на чім кінчити, та — се заняло би стільки місця, що сама відповідь дорівнала би на певно розмірови самої «України irredent-и». Тож з поміж усіх тих рецензій вибрав я лише одну: М. Драгоманова, котру він мені прислав приватно в листі, а котру я в 1897 р. віддав був М. Павликови до оголошеня в «Житю і Слові»*). Ту рецензію вибрав я тому, що в ній вказав Драгоманів докладно в чім зі мною не годить ся, чим поставив мене в далеко вигіднійше становище,

---

*) Із переписки М. П. Драгоманова. Подає М. Павлик. «Житє і Слово» — Вістник літератури, політики і науки. Львів 1897, книжка III і IV.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як инші рецензенти, — а друге, що писав її — власне Драгоманів, для великої частини мислячої української громади авторитет в українських справах. Тож його уваги і закиди мають ту для мене більшу вагу і значінє.

Моє листуванє з Драгомановом, що почало ся між нами з приводу «України irredent-и», не обмежило ся однак на самій лише «Україні irredent-i». В однім із своїх листів доторкнув ся Драгоманів також і радикальної партії, що у той час (1894 р.) переходила малу крізу, тож мені прийшло ся також і про неї писати. Правда, сю частину листуваня я міг би ту опустити, як се й зробив М. Павлик, публікуючи моє листуванє з Драгомановом в «Житю і Слові», — але я сего не роблю, а то з огляду на стан, в якім знаходить ся тепер радикальна партія. Радикальна партія знаходить ся в стані упадку, і не далекий уже час, коли про неї згадувати ся буде як про — вправді світлий момент в політичнім житю галицької України, але, про момент, котрий б у в, та — котрий вже не є. Тож се, що оголошую тепер про радикальну партію, оголошую як історичний документ, як причинок до історії політичного руху галицької України з 90-тих рр. сего століття, а спеціяльно як причинок — до історії радикального руху.

Моє листуванє з Драгомановом почало ся тим, що я післав йому рукопис «України irredent-и» і просив його, щоби він подав про неї свою думку. Драгоманів се зробив, і то в дуже вигід-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ній для мене формі, бо вказав просто на місця, з котрими не годить ся і подав зараз до того свої уваги. Се дуже улегчило мені відповідь — я знав принаймій, на що маю відповідати.

Для ліпшої орієнтації в листах Драгоманова додам ту ще одно: свій II-ий лист написав він у відповідь на мою картку, яку я йому вислав, одержавши від него манускрипт «України irredent-и», однак без жадної від него дописки. Я не знав, як собі се толкувати: чи Драгоманів взагалі нічо не хотів відписати мені на «Україну irredent-у», чи може його лист затратив ся десь в дорозі. Та, поки прийшла від Драгоманова відповідь на сю мою другу картку, я дістав вже його I-ий лист, котрий він вислав окремо від манускрипту — з огляду на почтові приписи. В тім другім листі він і роспитуєть ся про радикальну партію: про непорозуміня між «молодшими» і «старшими», про з'їзд партії, що мав тоді відбути ся у Львові та про инші подібні партийні справи.

Свої листи писав Драгоманів своїм правописом, т. зв. «драгоманівкою». Я передаю їх ту в загально тепер у нас принятім правописі. Оріґінал правопису листів Драгоманова поданий М. Павликом в « Житю і Слові» в книжці IV — 1897 р.

Що-до мого листу, який я відписав Драгоманову на його уваги на «Україну irredent-у», то мушу ту відразу зазначити, що пишучи його, цілком не сподівав ся я, що колись прийдеть

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ся мені оголосити його друком. Тому і не зладжений він так, у формі і укладі, як се я був би зробив, коли був би призначив його до друку. Друге: писав я його серед дуже не вигідних для мене обставин. Я відбував тоді одноречну військову службу в Ігляві на Моравї, а ще до того в трактї писаня перенесено мене до Пешту, де і прийшло ся мені його кінчити. Невигоди і брак свобідного часу вплинули також на те, що моя відповідь випала не цілком так, як то я був би собі бажав. Ту також, серед тої метушні, в якій прийшло ся мені тоді жити, затратив ся ще десь і III-ий лист Драгоманова і остання картка з його I-го листу. Однак III-тий лист не відносив ся до предмету, задля котрого завело ся між мною а Драгомановом листуванє, а з затраченої картки I-го листу, котра впрочім була записана лише на одній стороні, усе, що відносило ся до «Украïни irredent-и», наведене дослівно в моїй відповіди.

Мій лист до Драгоманова передаю дослівно (в «Житю і Слові» поданий лише витяг, і то лише з того, що відносило ся до «Украïни irredent-и»), опускаю лише ті місця, що дотикають моїх чисто особистих справ.

Ю. Бачинський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1-ИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА.

6/18 Юля, 94. Софія.

Шановний земляче.

Получив оце Ваш лист і манускрипт, та не в вигодний час, бо мушу збиратись у дорогу, в Париж і перед виїздом порядковати всякі речі і кінчати оффіціяльні записки і т. д. Через те можу навіть перечитати Ваш манускрипт лишень у Франції, на спокої. Тепер лишень з нетерпеливости характеру прочитав початок манускрипту і пригадав, що було в «Народі» і скажу Вам мою думку на скоро. Ваша праця інтересна, бо зачипа з нових боків важні квестії, але хибує доктринерством певної школи. Ви знаєте, я не згоджуюсь з фільозофією історії і політики виключно економічною, бо вважаю єї за свого роду метафізику, а житє людське за занадто складне, щоб його пояснять лишень одним елєментом. Але я нічого не маю проти і однобічної доктрини, коли вона веде до досліду нових фактів. На лихо марксісти, або ліпше енґельсісти рідко коли досліджують що, а просто a priori чертять історичні і політичні фіґури, часто зовсім фантастичні. Так робите і Ви. Я не буду спо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ритись з Вами о виводи, а покажу Вам факти Ваші, по моєму зовсім не вірні.

Так ґерманізація в Австрії проводилась дуще при абсолютизмі, ніж при конституції буржуазній. Найзавзятші ґерманізатори і централісти при конституції — се німці богемські. Угри мають автономію, але промишленність у них зовсім не вища богемської. Основа автономії Угрів — аристократія, а не буржуазія. Ви невірно звете феодалізм і абсолютизм середновічними. Абсолютизм річ нова, — XVI — XVIII ст. і вже до революції підрізував феодалізм. А з другого боку і лібералізм по части син феодалізму, і річ середновічна. Анґлія, Нідерлянди, Швайцарія вдержали середневічний лібералізм, — не піддались новому абсолютизму, — і попхнули зріст новішого лібералізму.

Еманципація хлопів — лежала в основі всіх руських рухів з XVI ст. В 1848 р. найбільший гнобитель русинів були — польські пани. — Народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противно, лишень тепер піднимають ся, хоч і паскудними способами. Ніде не видно середньої господарки у гал. русинів, а лишень дрібну та пролєтаріят. Тож мало шансів має вирости капіталізм русинський. — Ніякої ріжниці економічної між Гал. польською і руською не видно. — Націоналісти старіще всяких буржуазій. В новій Европі вони себе вже почували в XI ст. — В XVI ст. централізованою почина ставати Франція, а Нідерлян-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ди не знають ніякої централізації, Анґлія ж зостає ся адміністративно централізованою, — коли політично централізовала ся вона вже в X ст. — Перечислюючи держави промислово буржуазні на стор. 71 *). Ви забули мабуть чи не головніщі, — Нідерлянди і Венецію, котрі під Вашу теорію не підходять. Культура німецька зовсім не упала в XVII ст. проти середних віків, як і в середні віки зовсім не стояла вище французької, або нідерляндської.

Національність італіянська і в XVII ст. зовсім не упадала, як і німецька, — а лишень проти більш централізованої Франції і Іспанії на час Італія і Германія стали мілітарно слабіщими. — В середні віки політична роздрібність Італії і Германії були ще більші, ніж в XVII ст. Розвал Туреччини нічого не має спільного з капіталізмом. Не піддались Туркам зразу чорногорці й майноти, котрі про буржуазію і капітали не чули. Гайдуки + Австрія почали увільніня Сербії, а клефти + Росія — греків. Руминські бояри завше мали чимало автономії од Турції, а військо росийське єї вбільшувало до незалежности. Хорватів од Сербів ділить не економія, а релиґія. — Австрія в XIX ст. не розкладаєть ся, а більше централізуєть ся. Угорщина завше була осібна од инших держав габсбурських і підпала під спільну ферулу лишень

*) Ся цифра, як і дальші, вказують сторони третого видання «України irredent-и». В ориґіналі подані сторони манускрипту. Ю. Б.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1849—1867 р. Та й то забезпечивши собі стару автономію в 1867 р., Угорщина мусіла прийняти делеґації, котрих перше не знала.

Поправте сі явні фактичні помилки, — і тоді погляньте, що стане з Вашою доктриною. А далі я Вам напишу про дальші чертежі Ваші.

Простіть уривочність листу. — Мій адрес в Парижі... В Відні буду 2 дні...

Ваш

М. Драгоманов.

Продовжаю свої замітки.

стор. 82. При еманципації крестян в Росії зовсім не хотіли виробити пролєтаріят, — противно! Він став вироблятись по б. ч. *) дякуючи лихій системі фінансовій абсолютної держави. Ліберальна партія завше змагалась його спинити. Та партія в Р. зовсім не буржуазно-капіталістична. Єї основа — середнє сільське панство (земці) і університетські «ріжночинці». Правдиві капіталісти в місцях **) і «глитаї» (велр.†) кулаки) в селах — за царя і поліцію (84). —

Альзас більше, ніж Константинополь корінь тепер. мілітаризму в Европі (85).

Германія (капіталістична) не може не вважати

*) по більшій части. Ю. Б.

**) містах (городах). Ю. Б.

†) великоруське. Ю. Б.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Австрію своїм авангґардом на Бал.*) Півострові (85).

В Ваших поділах Росії на 3 части зовсім щезли Литва, Біло-Русь, Остзейські країни. Сама Великоросія економічно ділить ся по кр. мірі на 4 части: фабрична (центр), лісова (північ), мінеральна (Урал) і хліборобська (південь), з котрих остатньої інтереси сходять ся з восточно українськими (87).

Теза про тожсамість продукції всіх Ваших 3 частин Росії мусить бути перевірена статистикою, а надто взглядно України (87).

Чому Ви звете українську частину Харківською? Національні традиції польські (сепаратистичні) не згоджують ся з фабричними інтересами. Не можна сказати, щоб тепер буржуазія польська не хотіла одриватись од Росії (88—93).

(95) Ви забули Черниг. ґуб. «Малоросію» з Київськ., Полт. і Харк. ґуб. видумали німецькі атляси. Не Одеса порт Великоросії, а Петербурґ і Рига; — а Лібава спільний порт части Велик. і Укр.

Довгий уступ од 97 до 158 стор. — loci topici енгельсізму, котрі будучи спорні по суті, безмірно вдовжують статю. — Посередині фактичні невірности: напр. яка се революція в Анґлії в 1694 р.? До того революції Анґл. XVII ст. були ділом не стілько буржуазії, скілько дженtрі, і були, як сказав Маколєй, консервативні (за

*) Балканським. Ю. Б.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

середневічні парлям. порядки против нового абсолютизму). Рух до всебританської федерації тепер переважа сепаратизм англ. кольоній.

Остатні Ваші уваги після широко-абстрактних зарисів соціяльно-демократичних, уривчаті і часто неясні. Напр. думки про регуляцію гал. еміграції*) не вяжуть ся з соц. демокр. програмою і перспективою. Не сказано, що буде робити політично самостояча Україна? Боронити себе од Польщі і Великорусі цлом? Як се звяжеть ся з процессом інтернаціоналізації? Куди дінеть ся сподівана гал. р. буржуазія, коли політ. ролю в Галичині спосібні відіграти лишень гал. радикали, — то б то інтеліґентний пролєтаріят і, по Вашому, одстале, середневічне мужицтво?

Кінця листу нема. В моїй відповіди Драгоманову находять ся ще слідуючі дослівно наведені цитати з затраченої картки листу Драгоманова:

Маніфест Комуністичний обертаєть ся в застарілу схоластику, подібно свому орігіналу — брошурі абб. Сея про Третий Стан; в практиці самі німецькі і французькі комуністи ідуть проти неї.

Дальше:

Мені просто здаєть ся, що славянські соціялісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всего 50 сант. і увільняє від праці — думати своєю головою.

---

*) Ту частину кінцеву про еміґрацію галицьких селян я в другім і третім виданю «Укр. іст.» опустив. Ю. Б.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Накінець у відповіди знаходжу ще таке:

Ви раді би бачити спільне і згідне діланє цілої суспільности без «всяких диктатур партійних і клясових» —

виходить отже з того, що Драгоманів мусів згадувати ще щось і про диктатури партийні і клясові.

Поза се нічого більше не пригадую собі з пропавшого кінця листу Драгоманова, і мені здаєть ся, що й нічого більше важного там не було. Картка записана була — на скільки собі пригадую — на одній лише стороні (малого листового формату) та й то не цілком. Лист кінчив ся звичайними формулками і поданєм адреси. Ю. Б.

2-ИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА.

28 Юля, 1894. Schottenring, H. de France. Wien.

Високоповажаний Добродію.

Карточку Вашу получив серед зборів у дорогу, то й одповідаю Вам лишень з першого етапу. Тим часом Ви, певно, вспокоїлись — бо получили мій лист. Я не вложив його вкупі з Вашим манускриптом, — бо послав останний не посилкою, а під бандеролем (чиж в Австрії цего нема?). Посилки — річ морочна, а надто в наших диких сторонах, та й дорозша, — тож Weltpostverein і завів бандерольні пакети для манускриптів, як і для печатного.

А не вклав я листу свого, бо се заборонено правилами поштовими. — Таким способом всі Ваші конєктури і ображіння падають. — Лихо моє буде лишень, коли мій лист згубив ся, —

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

бо прийдеть ся усе почати знову. А я Вам написав свої уваги по пунктам, або ліпше по сторонам.

Не маю майже ніяких звісток про Ваш з'їзд. Лишень П-к *) писав, що ред. Нар. **) з торішними сецесійоністами не виробилась. Я і торік не міг зрозуміти принципіяльної основи незгоди, а тепер ще менше. Як би там не було, — а на 1895 р. Народ мусить упасти. Я втомлений, П-к теж. А замінити П-ка я не бачу, хто б міг.

П-к має свої хиби і як редактор (дуже послабля неплатникам), дуже часто пише примітки редакції за надто формальні, — або ліпше писав і т. д., але йому треба подякувати за те, що «Народ» не заліз ні в одно з болот, котрі траплялись по дорозі за останні 4 роки, в котрі влазили найбільше віденці: ні в соц. дем., на польській запарі, котра повела б наших людей лишень на службу Полякам, а зовсім не соціялізму і нашому народу, — ні в дружбу з Добрянським, ні в депеші до народовців з поводу рескрипта нам. †) проти попів, ні в романчуківську угоду. До того П-ка на Україні знають і довіряють єму...

З рештою я думаю, що упадок Нар. і Хліб. ††) може вийти навіть на користь справі, — пробудивши «сором» — в «нашій партії», —

*) Павлик. Ю. Б.
**) редакція «Народа». Ю. Б.
†) намісника (гр. Баденього). Ю. Б,
††) «Хлібороба». Ю. Б.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в котрій, по правді сказавши, дуже мало праці, почуття обовязків, самими на себе принятих, а дуже багато дрібної гризотні і особистих претенсій. — Якось то буде. Я сегодні ввечері, або завтра виїзджаю з відсі — в Париж... То коли ласка Ваша, пишіть туди.

Ваш прихильник

М. Драгоманов.

МОЯ ВІДПОВІДЬ НА 1-ИЙ і 2-ИЙ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА.

Іґлява (Морава), 22/XI 1894.

Високоповажаний Добродію!

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

Ваші уваги на мою працю, не можу назвати слушними, і тому, поки що, обстаю таки при своїм. Се хочу Вам коротко умотивувати.

І так: не можу згодити ся з Вашим твердженєм, ніби то основою нинішної автономії Угорщини була аристократія а не буржуазія. Признаю ся, що я не є спеціялістом в історії Угорщини, але оскільки вона мені відома, то все уважаю нинішню автономію Угорщини — ділом угорської буржуазії. Та автономія є наслідком революції 1848 р., котрої втіленя — буржуа Кошут і його товариші. Репрезентантами нинішної Угорщини — ліберали (з їх ріжними відтінками)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— спадкоємці Кошута. Головний центр економічного і політичного житя Угорщини — палата послів, а не маґнатів, правительство — члени партії ліберальної, висаджене з поміж палати послів. Не перечу, що в революції 1848 р. брала участь також і якась частина маґнатів. Алеж із сего не виходить, щоби задля них революція мала прибирати зараз характер маґнацький — аристократичний. В французькій революції брала також живу участь якась частина французької шляхти, та ніхто не важить ся назвати єї через те — шляхоцькою. Адже се річ знана і всюди вона появляєть ся: в хвилі суспільного перевороту переходить якась частина пануючої кляси, що здужала збагнути духа часу, в ряди нової кляси, котра добиваєть ся в силу свого економічного і суспільного значіня першорядного становища і в політичнім житю суспільности. Ті однак з поміж шляхти, хоч з походженя належать ще до старої кляси, призначеної історичним житєм на вимертє, то своїми думками належать вже до кляси нової, і як такі, належать уже і до нової історичної доби. Коли схочемо оцінювати їх діяльність, то мусимо уважати їх за людий уже нової доби, ту їх місце. Буває й так, що та частина шляхти стає мостом, через котрий переходить керма політичного житя з кляси дотепер пануючої, до кляси відтепер призначеної історичним житєм до панованя. Се прим. було і в Угорщині. Але се не повинно нікого заводити в оцінці істоти річи.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Та переходова фаза політичного житя, то немов приготовляючий курс, в котрій нова кляса приучуєть ся, чи радше доучуєть ся того, чого їй бракувало, — в ній вона скріпляєть ся, щоби остаточно виступити самій, без опіки «старших», і заняти приналежне їй першорядне місце, яке їй судило ся історичним розвитком.

Пишете, що «Угорщина завше була осібна від инших держав габсбурських і підпадала під спільну ферулу лишень в 1849—1867 рр. Та й то, забезпечивши собі стару автономію в 1867 р., Угорщина мусіла приняти делеґації, котрих перше не знала». Значить: Ви уважаєте, що нинішна автономія Угорщини гірша від автономії передреволюцийної. Мені здаєть ся противно, — не так-то дуже світлою була та автономія Угорщини перед революцією. Адже, оскільки мені відомо, Угорщина дістала своє окреме міністерство (з виїмком, здаєть ся, фінансів і війни) в 1847 р., значить в часі, коли Угорщина почала рухати ся, чого наслідком було власне утворенє окремого угорського міністерства. По революції наступила реакція (що є річею цілком звичайною), — наслідки революції показали ся допервa в 1867 р. Угорщина зістала окремою державою, дістала окремий парлямент, окреме правительство, власне законодавство, власну державну адміністрацію, власну краєву оборону. З Австрією злучена вона політикою заграничною і силою воєнною, котру разом з своєю власною може в данім разі ужити також для оборони своїх інтересів і задля

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

котрої займає вона разом з Австрією перворядне стансвище між европейськими державами. Чи ся автономія Угорщини буржуазийної, пореволюцийної менча від автономії шляхоцько-передреволюцийної? Я рад би поставити таке питанне якому небудь Угрови (з виїмком може якого маґната), а ручу, що він ніколи не поміняв би нинішної автономії за давнійшу. Впрочім, не кажу, щоби і нинішна автономія вдоволяла вже цілком Угрів. Чим-раз більше росте між ними невдоволенє з дуалізму. Можливе, що Угри зміцнять ся незадовго настільки, що і без Австрії будуть могли устояти ся і самі своєю власною воєнною силою будуть могли боронити свої інтереси. Всеж однак, нинішна автономія, хоч і не повна, є таки більша від давнійшої, — єї основа не аристократія а буржуазія, і є ділом не аристократії а буржуазії. Се впрочім видно при всяких спірних справах, що входять в питанє автономії — як поводить ся при них аристократія а буржуазія. (Розуміють ся, не говорю ту про автономію Угорщини середновічної, феодальної, Угорщини прим. св. Стефана, — та автономія має цілком инший характер).

Що до Австрії, то і ту не можу згодити ся з Вашою думкою, що, мовляв, «Австрія тепер не роскладаєть ся, а більше централізуєть ся». Вже таке нинішне вилученє Угорщини з під державної одноцілости Австрії є ознакою децентралізації Австрії. А нинішний рух в Чехах і у полудневих Славян є-ж ніщо инше, як лише

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дальший тяг одного і того самого процесу. Нинішні рухи в Австрії суть одного і того самого характеру, що давнійший рух в Угорщині, котрий виборов нинішну автономію Угорщини і здецентралізував цілу давну державну управу Австрії. Нині не стоїть уже Відень сам оден, як давнійше, як центр державний, але у всім мусів поділити ся з Пештом. Що проти такої децентралізацийної тенденції усі централістичні елєменти, головно Німці, скуплюють свої сили і з побільшеною енергією беруть ся дусити ті децентралістичні рухи — се цілком природно. А що вони в тій цілі лучать ся з так противною їм шляхтою, се знова не дивно. Одні і другі бачать в них погрозу їхнім інтересам. Та що ту важне? — отсе, що власне така злука Німців-ліберальів з так ворожою їм дотепер шляхтою, є найліпшим доказом, як сильно захитаний нинішний централізм, ся основа інтересів і житя Німців-ліберальів, і яких моральних жертв вимагало се від представників централізму — Німців-ліберальів, щоби вдержати ще на якийсь час той централізм. Та, коли при допомозі шляхти ліберали дістали ся на верховодяче становище в державі, то се цілком не вказує на те, ніби-то з тим скріпила ся ідея централізму в Австрії і Австрія входила в фазу ще більшої централізації. Противно, коли зважити, якими способами Німці-ліберали заняли нинішне становище в Австрії, чого се було наслідком і як поводять ся вони на тім становищи, то покажеть ся, що

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

се лише останні зусилля централізму (через те може нераз досить ярко і остро маніфестують ся — се однак не повинно затемнювати дійсний стан річи), та що незадовго прийдеть ся йому силою самого внутріш-
ного розвитку Австрії остаточно таки лопнути. Се бачать навіть і самі Німці і їх прихвостень шляхта, тож і їх головне завданє — визискати поки час все, що дасть ся лишень визискати.

Ваша увага, що «ґерманізація в Австрії проводила ся дужче при абсолютизмі, ніж при конституції буржуазній» — цілком слушна, і я в своїй праці нічо противного тому не сказав. Але признаю, перечитавши тепер відповідний уступ в манускрипті, бачу, що сказане там мною є досить неясне. Хоч кажу, що «національна боротьба, в сім ширшім значіню, т. є оперта вже явно на інтересах економічних, з відповідаючими їм політичними змаганями, припадає доперва на конституцийний період історії Австрії», коли перед тим «зразу виявляла ся вона лише в формі вузко-національній — язиковій, в т. зв. боротьбі проти ґерманізму», — то признаю, що дотичний уступ зле уложений і може справді насунути Вашу увагу. З того, що я там написав, може виходити, що «гнет національний народностий славянських в школах, урядах і в товариськім житю...», розпочав ся доперва з добою конституцийною, — а се є неправда. Я й справлю се місце.

Закидуєте мені, що мішаю абсолютизм з фео-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дáлізмом. Сего я не роблю. Добре розумію ріжницї між абсолютизмом а ф̑еодалізмом. Коли-ж говорю про ф̑еодалізм в абсолютистичнiй Австрії, то говорю про в і д н о с и н и ф̑еодальні, які ще панували в абсолютистичнiй Австрії, пр. панщина, сей послідний вияв ф̑еодальних відносин.

Що «Угри мають автономію, але промишленість у них не висша богемської», — се нічо дивного, коли зважить ся, що колискою австрийського промислу є (попри низшу Австрію) Чехія, край, висунений найбільше на Захід, отже край, що скорше мусів підпасти европейському капіталізмови і скорше мусів розвинути у себе новочасний промисл, як Угорщина — край висунений найдальше на Схід. Отже промисл Чехії давнiйший від промислу Угорщини, тож і дужчий. Угорщина почала розвивати ся поважно допер-ва недавно, добившись автономії. — Щодо промислу Чехії, спеціяльно, то ту промисл був зразу в руках німецьких, німецької буржуазії. Але розвиваючи ся (більше в західній части) захоплював з конечністю і східну часть і безнастанно вплив̑ав і на людність чеську, викликував посеред неї відповідні суспільні перевороти, а втягнувши в себе чеську людність витворив серед неї і чеську буржуазію, котра остаточно і счехізувала німецьку буржуазію в східній Чехії (чи радше навернула назад на чеське лоно понімечену чеську буржуазію) — замешкалiй масово чеською людністю, зчехізувала німецький промисл в східній Чехії, позискав-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ши його представників — Німців, назад до себе. Тому-то, думаю, так високо і скоро розвинув ся між чеською суспільністю новочасний промисл. (Є се той економічно-національний процес, якого я сподію ся і у нас, в Галичині. Та про се вже дальше).

Кажете, що «націоналісти старійше всяких буржуазій. В новій Европі вони себе вже почувають в XI ст.» Я про се нічо не знаю. Знаю тільки, що тоді було лише сильне почутє о д н о племінности, і що тоді про ніяку націю не було бесіди. Нація почала витворювати ся доперва пізнійше і то на основі не племінній, на основі приналежности до одного і того самого племени, а на основі радше територіяльній, і то вже після змішаня кількох племен в одно суспільне тіло, — тай то доперва в часах розвитку міст. Національна єдність є, так сказати би, ширшою від давної племінної, бо містить в собі вже кілька племен. Давні в о р о ж і і чужі собі племена чи частини племен зливають ся з часом в одно суспільне тіло і при даних умовинах творять націю і національну мову — мішанину давних мов (чи діялєктів) племінних, — як також з другої сторони, і самі племена ділять ся і з часом з одного такого племени витворюєть ся кілька ворожих одна одній націй. Тому уважаю, не можна говорити про національности французьку, анґлійську, німецьку, еспанську і т. д. в X чи XI чи й XII вв., коли знаємо, що в тих часах були лише племена: романське,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кельтицьке, славянське, ґерманське (з його ріжними поділами на норман, ґотів, ґризів, анґльосасів), з котрих доперва пізнійше, після певної, в ріжнім процентовім відношеню, мішанини одних з другими, витворили ся нації — французька, анґлійська, еспанська, німецька і т. д. — (При сій нагоді позволю собі зробити малу замітку що-до Ваших «Хартій вільности». Мене сильно здивувало, коли я, читаючи Ваші «Хартії вільности» в «Житю і Слові», натрафив при описі політичного устрою давної Анґлії на якісь національні ради. Vitenagemont — то на мою думку жадна рада національна, — се рада, до котрої належала мала ґрупка висших достойників духовних і світських, королівських прибічників, а не вся людність, або принаймій депутати людности; була се рада зложена з «мудрих» людей з окруженя короля, котрі однак з народом (populus, а не natio!) нічого такого спільного не мали. Була се радше королівська рада а не національна. Ніде нема там навіть згадки про якусь natio, навіть там, де можна би вже від біди ужити того слова, а то — коли vitenagemont відбував ся «в присутности народу», коли треба було «обявити народови постанову, приняту королем з його радцями». Навіть і ту не означаєть ся формула «в присутности народу» або «в загальнім зборі народу»: cum praesentia nationis, або nationis generalitate, а лише c. pr. populationis, populi generalitate! Про жадну націю не говорить ся, а лише про

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

населенє, про націю нема й згадки). — Колиж однак дійсно, як кажете, націоналісти почувають себе вже в XI ст. — то се лише може свідчити про ґеніяльність тих окремих одиниць, що змогли на кілька віків на перед збагнути витворенє з посеред людности між котрою жили — націй; не можна однак ту національну свідомість кількох одиниць розтягати на загал людности і твердити, що мовляв, «націоналізм старший всяких буржуазій». Задля тих кількох осіб не можна перечити тому, що націоналізм в ґрунті річи таки ідея пізнійша, новочасна, і що свою ролю вона почала відогравати доперва в новійших часах. Не можна з огляду на них перечити тому, що ґрунтом, на котрім та ідея приняла ся і розвивала ся, суть міста, і що з них доперва, рівночасно як міщанство що-раз більше почало зростати в силу і ставати основою суспільно-політичного житя, розійшла ся на висші кляси — шляхту і династії, а з другого боку — на хлопів і пролєтарів.

Питаєте мене дальше, чому я, подаючи начерк витворювання сучасних держав дорогою централізації, котрих основою міста, поминув Нідерлянди і Венецію — котрі, як кажете, «під мою теорію не підходять», а з котрих Нідерлянди, як додаєте, «не знають жадної централізації». Що до сего останнього, то відповім, що Нідерляндії годі було централізувати ся, в той час, коли вона доперва добивала ся незалежности, і опісля, коли Франція, сама вже сцен-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тралізувавши ся, дбала про те, щоби Нідерлянди не «централізували ся», і коли апробовано вестфальським миром роздробленє Німеччини і заручено Францією і Швецією німецьким князям їх посіданє. Кудиж було тоді розширювати ся германським Нідерляндцям, і що було їм централізувати? Вони самі для себе були центром, і як звісно, завдяки свому ґеоґрафічному положенню — сильним центром. — Що я Венецію пропустив, то зробив се не для того, будьто би вона не підходила під мою теорію, а просто тому, що вона не входить в обсяг того питаня, котре я розглядаю, т. є витворюванє новочасних національних держав. Єї місце, не в добі витворювання новочасних держав національних, а в добі попередній, добі партикуляризму міст. Нема нині жадної національної держави венецької, а лише національна держава італійська, до котрої і належить Венеція. Отже, про ту італійську державу випадало мені говорити і про ту державу я й говорю. Впрочім, хоч би се й не було так, то оден факт, не заперечує ще «моєї теорії», се може бути виїмком від загального твердженя, про котре ту мені головно і ходить, — виїмком, в наслідок певних виїмкових відносин.

Я не кажу, що культура німецька і італійська упала в XVII в. супроти середних віків, а кажу лише, що «в наслідок торговельних відносин в XVI в. наступає застій в економічнім житю Німечини і Італії, значінє буржуазії що-раз більше починає упадати, — наступає політичний

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

партикуляризм. З кінцем XVIII в. бачимо Німеччину роздроблену на не менче як сто незалежних наслідних монархій...» і т. д. Отже, я ту підчеркую XVIII в., коли саме упадок німецької культури в порівнаню до французької був дійсно досить значний. На XVII однак вік зазначую не упадок а лише застій. Ніде також не кажу, будьто в середні віки німецька культура стояла вище від французької. Виразно пишу, що «Італія, полуднева Франція і Німеччина, що стояли до тепер, до XVI в. на чолі економічного і культурного житя Европи, уступають місце, з винайденєм морської дороги до Індії і полудневої Африки, і з відкритєм Америки — Португалії, Еспанії, Франції північній і Анґлії.»

Кажете, що політична еманципація балканських народностий не була ділом балканської буржуазії а сторонних держав — Росії і Австрії з одної сторони, а гайдуків, клєфтів і т. п., котрі про буржуазію і капітали нічого не чули — з другої. Не перечу, що Росія і Австрія відіграли ту велику ролю, але коли вони приложили ту свою руку, то приложили до чогось, до руху, котрий уже там сам, без них був зродився; вони лише могли той рух підпомагати, бо був в їх інтересі. А який характер мав той рух, се видно з того, яка кляса з хвилею політичної еманципації виступила там як Staatsregierende і який характер прибрала там внутрішна політика. До того цілого руху могли багато

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

причинити ся також спомини давнини, котрі могли вплинути до него ширші маси, прим. хлопів, — буржуазія все знає добре використати такі річи. Між иншим прим. висуває колишню автономію, — хоча вона з новою не має нічого спільного, хиба що-до зверхної форми, та й та також досить уже змінена, — самий однак зміст, цілком уже инший — инша кляса стає основою держави, инші інтереси руководять політикою, инші ідеали присвічують суспільности, коротко, суть то автономії двох ріжних епох: новочасної і феодальної, отже і ріжні щодо свого змісту, характеру а дуже часто і щодо територіяльної розтяглости. Звичайно не розтягають ся вони на цілі нації, як тепер (говорю се загально), а радше суть подроблені на кілька політичних одиниць, відповідно давному феодальному економічному партикуляризмови. До тих-то давних автономій старає ть ся нині буржуазія навязати свою боротьбу за політичну самостійність, — є се не злий спосіб; алеж та нова автономія а стара, то не одно і то саме, ту виступають уже инші люди, инші інтереси і инші завдання як давнійше. — Се все що я ту говорю, не відносить ся спеціяльно до одних лише народностий балканських, але і до угорської, чеської, польської і т. д., в загалі до всіх европейських націй, — і є се загальна риса. Можуть бути подекуди певні вихиленя, збоченя, не всюди вони мусять іти такою простою дорогою, всеж однак напрям, тенденція суспільно-політичного розвитку, та са-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ма. — Що до балканських народностий спеціяльно, то ту можу ще додати, що хоч там нема ще так сильної і до послідної стадії розвиненої кляси середної — буржуазії, ані таких великих капіталів як в західній Европі а хоч би і в середній, то не виходить ще з того, щоби на Балкані не було жадної буржуазії і жадних капіталів. Було одно і друге, тілько не так розвинене як на Заході — звідки береть ся звичайно мірка на буржуазію. — А що та ще слаба буржуазія змогла здобути скорше політичну самостійність, як не одна сильнійша буржуазія инших націй, то се завдячує вона корисним обставинам, котрі їм в їх боротьбі помогли. Сама Австрія чи Россія з клєфтами і гайдуками того не зробила, як і не витворила нараз відповідних людей і партії (з цілком новочасним характером), котрим довело ся управляти новими державами на лад — буржуазийний. Правда, та молода буржуазія не змогла проявити всіх своїх характеристичних буржуазийних прикмет в часі соєї боротьби за політичну самостійність, так, як се бачимо у буржуазій инших націй, що добивають ся політичної самостійности, — алеж вона сама, як і та боротьба тривала відносно коротший час. Та за те тепер, віддає вже з процентом то, чого перед тим не могла була дати.

Щодо Вашої уваги, що «Хорватів від Сербів ділить не економія, а релігія», — за те сперечати ся не буду. Я тамошних відносин не знаю; і коли я згадав про Хорватів і Сербів, то більше

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тому, що хотів подати їх як примір, що спільність мови у двох народів не означає ще і їх національної єдности. Через те й згадуючи про них не подав я се в однім ряді з иншими націями, що здобули або добивають ся політичної самостійности, а лише на долині, під текстом (в увазі), як добавка до того, що сказав про Ірляндію і про З'єдинені Держави Америки, котрі помимо того, що уживають анґлійської мови, то однак не суть під оглядом національним Анґлійцями і не хотять належати разом з Анґлією до одного політичного орґанізму. — В тій увазі сказав я, що в відносинах Хорватів до Сербів грають більшу ролю «відносини історичні і інтереси економічні», як спільна обом тим націям м о в а. Може бути що се не правда, а що протнвно — релиґія грає ту найбільшу ролю, — кажу, що відносин тамошних не знаю. Я готов тому ту увагу пропустити чи змінити. Алеж все таки видаєть ся мені се дивним, щоби нині в краях, будь-що-будь таки вже не варварських, в краях, котрі зачисляють ся до ґрупи країв цивілізованих, щоби в тих краях могла відограватн таку велику ролю релиґія. Був би се дивний унікат в цивілізованім світі. Чи не буде ту таки релиґія чинником другорядним, наслідковим, а перворядним, основним — відмінні обставини історичні, серед яких доводило ся жити Сербам і Хорватам, обставини, котрі могли викликати відмінні інтереси економічні і ріжниці релиґійні. Чи не є ту релиґія радше н а с л і д-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ком чогось иншого, а не причиною, і коли ту релігія відограваєе якусь більшу як де инде ролю, то чи не завдячує вона се тій причині, котра ще тепер існує і через те і піддержує ті ріжниці і значінє релігії? Чи не відограваєе ту релігія ролі «видимого знаку, невидимої», не так ще всім свідомої иншої ріжниці — може економічної? На разі не беру ся ще сего рішати.

На моє твердженє, що «Русини» в 1848 р. тому не могли взяти участи в революції буржуазийній, бо складали ся ще тоді лише з самих попів і хлопів, а не було ще «руської» буржуазії (через те також і пізнійше, коли почали витворювати ся буржуазийні народовці а з ними і троха живійший, ліберальнійший рух, — той рух мусів упасти, бо самі народовці були ще надто слабі, щоби могли були самі його піддержати і добити ся ним того чого хотіли, і мусіли опирати ся на хлопах), Ви відповідаєте коротко: «еманципація хлопів, лежала в основі всіх руських рухів з XVI в.» Така увага, уважаю, цілком не намісци. Щож з того, що хлопи бороли ся за свою еманципацію в XVI в.? Було колись, та минуло. Впрочім не тілько одні «руські» хлопи були такі «ліберальні», були ними також і инші, прим. німецькі. Та щож з того? Чиж тому, що колись хлопи були такими, чиж тому й тепер вони такими мусять бути? Чиж мусять вони і тепер бути основою всяких ліберальнійших рухів, не говорячи вже, поступових революцій? Колись і попи були «лібералами» а навіть і революціонерами. Чиж

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

виходить з того, що вони і тепер такими мусять бути? Ми бачимо цілком що инше. В сім віці хлопи репрезентували як-раз елемент контрреволюційний, і то помимо того, що ті революційні рухи, проти котрих вони виступали а в найліпшім разі держали ся на боці, як-раз заявляли ся за еманципацією хлопів! Впрочім і тепер ще російський абсолютизм держить ся так довго і благоденствує завдяки — хлопам. Що щось було колись революційне, не виходить ще з того, щоби воно і тепер мало таким бути. Колись довговікова свобода могла, цілком природно, витворити з хлопів елемент революційний, — але й цілком природно, що довговікова неволя могла витворити з них і елемент підданчий, контрреволюційний.

В оборону «руської» політики 1848 р., котру я називаю реакційною і негідною, Ви кажете, що «в 1848 р. найбільший гнобитель русинів, були польські пани». Я се признаю. Але і Ви признасьте мені, що ті польські пани зорганізували ся були тоді в «Stowarzyszenie Ziemiańskie», котрого члени разом з представниками «Русинів», членами «Народної руської Ради», засідали в Beirath-і Стадіона і творили контрреволюційний комітет проти революції польської буржуазії, котра зажадала знесеня того, що найбільше гнобило «Русинів» — панщини; признасьте, що ті пани (я відріжняю від них дрібних дідичів, що лучили ся тоді з міською буржуазією і разом з нею творили одну револю-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

цийну силу — подібно, як се діяло ся і тепер єще дієть ся в Росії, де та кляса є головною підпорою лібералізму), признасьте, що ті пани як-раз не хотіли згодити ся на жаданє революцийної польської буржуазії — знести панщину, через що дали ся випередити австрийському правительству, котре побачивши, що остаточно панщина таки буде мусіла бути знесеною, поспішло ся і само знесло єї (як се деморалізуючо вплинуло на політичне вихованє цілої галицької суспільности, а в першій лінії на маси хлопів, се ясно; ся деморалізація ще тепер дає ть ся на кождім кроці відчувати). Отже й признасьте в кінци, що коли, помимо того, що буржуазія зажадала знесеня панщини, через що вона є сим головним мотором, що остаточно єї знесено, значить того, що найбільше гнобило «Русинів», а коли помимо того ті «Русини», котрих найбільшими гнобителями були польські пани, разом з тими панами виступали проти тої буржуазії, то боронити тих «Русинів» є цілком не слушним і не потрібним. Польська буржуазія перша опімнула ся за хлопів, отже й за широку масу «Русинів», і єї то в першій лінії заслуга, що панщину знесено, що знесено ті найтяжші кайдани хлопів.

Кажете, що «народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противно, лишень тепер піднімають ся, хоч і паскудними способами». Я також те саме кажу. Виразно говорю, що народовці стали тепер

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

«пануючою партією між Русинами». Коли однак згадую про їх політичний упадок, то не в тім значіню, будь-то би вони стратили вже всяке значінє і силу між «Русинами». Противно, ясно зазначую, що як-раз тепер висунули ся вони на верховодяче становище між «Русинами», — тільки завдячують вони се не своїм колишним ідеалам буржуазийним, свому демократизмови і ліберализмови, що так від разу виріжнив їх колись-то від консервативних москальофілів, а лише як-раз тому, що жертвували ті свої колишні ідеали і пішли на службу консервативному клєрикализмови. От в тім то значіню написав я (і як мені здаєть ся, цілком ясно), що народовці упали, упали — як колишні представники буржуазийних (либеральних, демократичних, постулатових) ідеалів, ідеалів, котрі їм до їх суспільного становища найбільше відповідали. Сей їх лібералізм, розумієть ся, був єще досить неясний, невироблений, як і в загалі їх клясова свідомість була ще дуже слаба. Але все таки, їх уся діяльність мала на собі сильний знак буржуазийний; вони хоч і не свідомо, не розуміючи і не пізнаючи ще себе, все в тім дусі ділали. Се кождий, хто лише схоче близше приглянути ся їх першій публичній діяльности, може легко доглянути.

Ваше твердженє, що «ніде не видно середної господарки у галицьких русинів а лишень дрібну та пролєтаріят», опираєть ся на цілком мильній інформації. Ті інформації здаєть ся подали

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вам Франко і Павлик, — та на мою думку — їх інформації щодо сего (як впрочім і в инших справах) не конче вже мусять бути вірні. Ім, що поза кілька сіл, а в найліпшім разі поза одно вузьке господарське пасмо східної Галичини (пасмо до того цілком не міродайне) ніде більше не показували ся, і коли приглядали ся мужикам, приглядали ся їм не так з інтересу економічного, а більше етноґрафічного чи радше фолькльорного, цілком легко, такі річи, як витворюванє на руїнах одної частини мужиків, нової суспільної кляси — середної, при рівночасно великій пролєтаризації решти мужиків, могли не попасти під око. Мужики убожіють так скоро і їх нужда заняла такі широкі простори, що сей бік економічного житя мужицької кляси дуже легко міг Франкови і Павликови, при їх великім співчутю і заінтересованю хлопською нуждою, заслонити його другий бік — витворюванє з тої нужди одної частини, і то більшої, мужиків, добробуту їх другої частини. Вони так заняли ся хлопською нуждою, що стратили з очий другу частину мужиків (тим більше, що вона ще відносно надто мала і знаходить ся доперва в процесі повставаня) і приняли більшість за загал, частину (хоч і переважаючу) за цілість. Та коли би вони були приглядали ся ріжним сторонам східної Галичини, та до того приступали до мужиків з інтересом більше економічним, а приступаючи до них в тій цілі, не звертали своєї уваги лише на одну сторону

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

економічного життя мужиків — на їх пролєтаризацію, на нужду мужиків, то їх погляди що-до мужицької кляси були би троха инші. Я находжу ся власне в таких обставинах, що, маючи сталє мешканє у Львові, все коли приходить ся мені виїзжати на ферії чи на свята, змушений виїзжати на село, в ріжні сторони, чи до родини чи до знакомих людей, — так, що майже цілу східну Галичину я й пізнав. А не займаючи ся спеціяльно фолькльором, я звертав більшу увагу, коли перебував в селі, на економічну сторону сільських відносин, і хоч бачив нужду селян, то дивив ся на неї не відірвано від инших економічно-суспільних явищ. І приглядаючи ся їм прийшов я якраз до висновку, що у нас по селах панує не виключно лише дрібна господарка, але витворюєть ся і господарка — середна, як також з другої сторони — безземельний пролєтаріят. Той економічний процес відбув ся найпомітнійше на Поділю. Там нема майже ні одного села в котрім не було би не то кількох, але кількайцять господарів, котрих ґаздівства опирають ся на 50 і понад 100 моргів поля. Суть господарі, котрі і купують більші фільварки (з таким одним я сам знакомий). Той процес, що правда, відбуваєть ся ще звільна, — причиною сему — брак міського промислу. Біднійші мужики не мають близько коло себе якихось инших засобів до житя, тож сильно ще держать ся свого кусника землі. Але і ту лише до певної міри. Мужик остаточно таки мусить кинути землю, —

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

хотяй би в примусовий спосіб. Та чи ту з'являється конечно зараз Жид? На Поділю Жид починає що-раз менче відогравати свою давну ролю, — його місце займають сільські богачі, котрі остаточно, як се вже в богатьох селах стало ся, відбирають йому всі його засоби до життя і в кінци викидають його з села. З відки-ж беруть ся ті 50 морґові богачі? — В однім селі, де моя по батькови родина (також з тої середної кляси) в Скалацькім повіті, наділ землі по знесеню панщини виносив 12 морґів, 24 і 36. З відки-ж могли взяти ся там нині господарі 40, 70, 80 морґові а оден між ними 120 морґовий? З домінікальної землі не відпало до них ні одного малого морґа. Подібно прим. в однім селі коло Рави Руської (в Сокальщині, вже не на Поділю) — наділ землі виносив 6, 12 і 24 морґів. З відкиж взяли ся там 40-морґові господарі? З домінікальної землі також нічого до них не прибуло. На ті питаня дуже легко відповісти, коли придивимо ся, де подівають ся землі вивласнених дрібних господарів. Можливі ту дві евентуальности: або забирають їх пани-дідичі, або хтось инший в селі. Отже, щодо першого, то до нині не знаю такого випадку, щоби пани скуповували хлопські ґрунта. Се не є навіть в їх інтересі, та в певній мірі се навіть і заборонено. Заборонено прилучати рустикальні землі до домінікальних. Коли отже хотів би пан купити собі якусь малу парцельку, то став би властителем все таки землі — рустикальної. Чи се корисно для него?

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як властителеви землі домінікальної прислугують йому всі ті громадські права, які прислугують кождому другому громадянинови, та як властителеви землі рустикальної припадають йому ще й усі обовязки які тяжать на кождім властителю землі рустикальної, обовязки, від котрих земля домінікальна, отже і єї властитель, в значній мірі звільнені. Які отже міг би мати пан користи зі скупованя землі рустикальної? З виїмком того, що дасть йому сама та мізерна своїм обсягом земля, користий більше не має, а противно лише нові обовязки. Зате прав ніяких нових не набуває, бо всі громадські права прислугують йому і без рустикальної землі. Тому-то і некорисно скуповувати панам рустикальні землі від хлопів. Коли-ж вони набувають які землі, то землі домінікальні, від банкрутуючих панів, що і з господарських обчислень, маючи на увазі широкі обшари ґрунтів, для них далеко кориснійше. Земе́ль-же вивласних дрібних господарів не скуповують вони, і ті зістають ся — між властителями земель рустикальних, і то, як вказують подані мною висше приміри обшарів мужицьких господарств, дістають ся до властителів середної рільної (мужицької) кляси. — Той економічний процес між мужицькою клясою, о скілько зміг я зауважати, посунув ся найдальше на Поділю. Хто знає, чи тим і не дасть ся пояснити ту появу, що на Поділю, де находимо найбільше число (в східній Галичині) мужиків-богачів, є і найбільше мужиків-бідаків і про-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лєтарів, що там і появила ся перед двома роками така сильна еміграція. — Се, що я ту сказав, відносить ся до середної господарки в Галичині, так як вона тепер представляєть ся. Питанє лише, чи вона й на будуче має умовини розвитку. Отже щодо сего, то буде мати більше як тепер. Я вже згадав про те, що дрібний господар, тому, що не має коло себе, поза рілею, майже ніяких инших засобів до житя, мусить о скільки можна довго держати ся свого кусника землі і дуже нерадо його позбуваєть ся. Все те змінить ся коли в Галичині пічне розвивати ся великий промисл. Що се наступить, то видно з голосів, які там в Галичині тепер в наслідок сегорічної вистави*) у кождого на устах: про потребу великого промислу, його конечність в Галичині, і з ентузіязму до него між галицькою суспільністю. Ще поки я виїхав з Галичини чув я про заснованє кількох нових акційних підприємств, — пропонували ще нові, ентузіязм для великого промислу з кождим днем ріс. З другої сторони, що-раз голоснійше дають ся чути голоси про потребу витвореня середної кляси мужицької — як конечна вимога розвитку рільної господарки і сільського промислу, як і самого промислу міського. В який спосіб мало би се наступити, се ріжно толкують. Проф. Пілят (директор Статистичного Бюра при Краєвім

*) Згадка про галицьку рільничо-промислову виставу у Львові в 1894 р. (Нова дописка. Ю. Б.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Виділі, посол і оден з авторитетів соймової більшости в економічних справах Галичини) на своїх викладах на університеті «Про економічні відносини в Галичині» пропонував оперти сю справу на неподільности ґаздівств 12—80 моргових. Скоро яке ґаздівство розширить ся до 12 моргів, втягаєть ся його до кляси середної посілости — і не позволяєть ся його ділити.

Так отже, витворюване середної сільської кляси в Галичині на будуче, можна сподівати ся, буде мати більше сприятливих умовин як дотепер. — Але які се буде мати наслідки для «Русинів»? Розвиток середної сільської господарки між »руськими» мужиками з одної сторони, і розвиток міського промислу а з ним грошева спекуляція, з другої, — мусить остаточно витворити «руську» буржуазію (вже тепер що-раз більше накликують «руські» ґазети «Русинів», щоби більше віддавали ся інтересам промисловим і торговельним, а не як до тепер виключно ґахови урядничому; щоби замісць посилати своїх дітий до ґімназій посилали їх до шкіл промислових і до шкіл реальних і т. д.). Що з сего вийде? От власне те, що я в своїй праці говорю, а що Ви — не признаючи того ґакту, що між «руськими» мужиками витворюєть ся середна кляса — заперечуєте. — До тих національно-політичних змагань «руської» буржуазії — котра в наслідок витворювання середної кляси між «руськими» мужиками, і в наслідок розвитку великого міського промислу в Галичині мусить витворити ся,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— отже до тих національно-політичних змагань «руської» буржуазії, про котрі я дальше в своїй праці пишу, прилучить ся ще і економічна суперечність між польською а «руською» буржуазією. Ви пишете: «ніякої ріжниці економічної між Галичиною польською а руською не видно». Я не кажу ніде, що видно. Виразно пишу, що доперва будуть витворювати ся. Щож до теперішности, то лише зазначую суперечність між Галичиною цілою та розвиненими висше з огляду економічного західними коронними краями Австрії. Але що незадовго виявить ся суперечність між польською і «руською» Галичиною, на се вказує хоч би нинішна економічна політика соймової більшости — Поляків, котрі на кождім кроці протеґують Західну Галичину (що впрочім і не диво, бо все ту іде в певні польські руки, коли тимчасом в Східній Галичині — на двоє баба ворожила), на се вказує також хоч би й сегорічна львівська вистава, де ярко відзначаєть ся Західна Галичина від Східної, де майже все чим може похвалити ся Галичина і що має якусь реальну вартість, походить — з Західної Галичини.

Ваші уваги що-до мого погляду на політичні партії в Росії, про їх значінє і силу, я готов признати слушними. Я, що живу поза Росією, і ніколи там не був, признаю, можу мати дуже легко фалшиві в тій справі погляди. Але не про політичні партії мені розходить ся. Розходить ся мені про те, чи конституція в Росії буде чи

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ні? Дальше, не розходить ся мені й про те, к о т р а з існуючих політичних партій виборе конституцію в Росії, але, чи котра з тих партій виборе конституцію. В кінци, розходить ся мені не так про те, як презентуєть ся т е п е р Росія, як Росія абсолютистична, а про те, як запрезентуєть ся вона в б у д у ч н о с т и, як Росія к о н с т и т у ц и й н а. Все, що я говорив про політичні партії, говорив для умотивованя конечности конституцийного режіму в Росії в недалекій будучности. Чи мотивованє те випало вірно з дійсним станом річи — можливо що ні. Але хоч би й так, то все таки думаю, що то, що я хотів доказати — конечність конституцийного режіму в Росії — помимо того, що доказ я зле перевів, само в собі є правдиве і конечне. Не можливо, щоби нинішний абсолютизм в Росії міг довго удержати ся; він остаточно мусить, в наслідок тих чи инших причин, упасти. Здаєть ся мені, що Ви на се годите ся. Отже, зістаєть ся питанє головне: що станеть ся з к о н с т и т у ц и й н о ю Росією? — Що до політичного поділу Росії на три що найменче части, відповідно трем відрубним економічним (і національним) територіям, то сей поділ утворив ся в моїй голові на підставі часописий і журналів росийських (польських і «великоруських»), які я мав у Львові і з котрих користав. Не багато їх мав. З польських: варшавські — «Przegląd tygodniowy», «Głos», і «Prawda», з «великоруських» — «Русская Мысль» і «Сѣверный Вѣстникъ». Особливо

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

користав я з польських, в котрих суть дуже цікаві кореспонденції з ріжних сторін Росії і з них досить добре можна інформувати ся про господарський і культурний стан поодиноких місцевостий. Більше, признаю ся, не мав я нічо під рукою і з більше жерел я не користав. Думаю, що Ви за те не полаєте мене дуже, коли зважите, як тяжко ту в Галичині дістати що небудь з чого можна би близше довідати ся про економію Росії, галузи науки, котра для моєї праці була найбільше потрібною.

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

Так отже, мав я досить скупий матеріял щодо Росії. Чи висновки, які я з того матеріялу, що мав під рукою, зробив — правдиві, не знаю. Однак думаю, що ті висновки, хоч би були і фалшиві, мають також добру і важну сторону, бо можуть звернути увагу на річи, котрі ще, як мені здаєть ся, ніде не були порушувані, та й ще порушувані з тої сторони, як я се зробив. Назви територій — варшавська для Польщи, московська для «Великоруси», а харківська для України, взяв я зі статі Марусина: «Фабрично-заводскій трудъ въ Россіи» («Сѣверный Вѣстникъ», 1891, Октябрь і Ноябрь).

Питаєте «що буде робити політично-самостійна Україна? Чи буде боронити себе від Польщі і Великорусі цілом, і як вяжеть ся се з принципом інтернаціоналізації?» Отже, що до першого, то буде робити то, що робить кожда самостійна дер-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

жава. Як для єї економічних і культурних вимог потрібно буде їй відграничити ся від Польщі і «Великорусі» цлом, то відграничить ся (що до мене, то думаю, що так зробить), а не буде се потрібне і вона зможе в який инший спосіб оборонювати свої інтереси, то не буде відграничувати ся цлом. Головне що тоді зискає Україна, то се, що економічна політика буде стосувати ся виключно до єї інтересів, котрих буде могла поперти своєю армією, а не як тепер, коли економічна політика Росії має на оці ріжні краї з ріжними інтересами, мусить вона іти часто в жертву, як слабша, тим другим краям. Також і з погляду чисто культурного буде могла тоді Україна о много скорше і сильнійше розвивати ся як тепер, без тих ріжних перепон які їй раз-враз ставить чуже правительство, котре все підозріває Україну, недовіряє їй і дуже обережно єї підпомагає (в випадках де вже мусить з загально-державних інтересів підпомогти). Коротко: буде мати око звернене все на себе і єї ціль буде лежати у неї, а єї ціла діяльність не буде параліжована сусідами, котрим вона тепер піддана. Україна буде мати тоді свої фінанси, свою армію, свою торговлю і свій промисл, усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішну, — буде панею в своїм домі, буде розпоряджати ся в нім так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючи ся на инших і не спинювана в тій роботі чужими. — Щож до сего, як погодити відграничуване цлом від

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Польщи і «Великорусі» з принципом інтернаціоналізації, то я ту не виджу нічого суперечного з тим, як я представив сей процес інтернаціоналізації. По перше, виразно кажу, що сей процес допервa відбуваєть ся і відбуваєть ся в найбільше економічно розвинених націях, друге, що є рівномірний з економічним вирівнюванєм поодиноких націй, націй, котрі через те переходять уже фазу політичного відграничуваня, по трете, коли захоплює він і менче розвинені економічно краї, то захоплює лише з тих сторін, з котрих се вже можливо, а не відносить ся до інтересів чисто економічних, отже і політичних, бо з сего погляду ті інтереси вимагають ще «самостійности». І коли ті краї добивають ся економічної і політичної самостійности, то не тому, щоби відірвати ся від решти культурного світа, а лише — коли дивити ся на сей цілий процес зі становища так сказати би фільозофічного — добивають ся самостійности на те, щоби власне ліпше розвинути ся, набрати більше сили і відповідно приготовити ся до того культурного стану, до якого змагаєть ся нині людськість, і щоби також заняти в свій час приналежне і гідне їм місце в тій будучій всесвітній людській родині. Впрочім, відграничуванє цлом не тріває віки, і Україна, навіть уже інтернаціоналізуючи ся, може безпечно на який оден десяток літ окрити цлом слабі, нерозвинені частини свого орґанізму і охоронювати їх перед надто ще острою для них «ат-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мосферою» зовнішною, котрої вони, до якогось часу не окриті, не витримали би, виставлені на єї впливи лише змарніли би. І тому цілком не перечу собі, коли скажу, що Україна з одної сторони буде інтернаціоналізувати ся, хоч з другої сторони буде окладати себе, де се буде потрібно, на якийсь час цлами. Цло, то лише хвилева зарада, засіб до цілі, а не ціль.

Щодо Вашої уваги на анґлійську революцію XVII в., про котру Ви кажете, що се була не стілько революція буржуазії скілько джентрі, то на те позволю собі поставити питанє: що се була тоді та джентрі? В відповідь на се, наведу слова E. Bouthmy. Зразу була се кляса сільська, але не шляхта; та вже «в XVI в. роїть ся вона від нових людий; всі свідоцтва се зазначують. Суть то купці, міські урядники, адвокати а навіть збогачені ремісники, свіжі властителі земельних дібр або донатарії дібр видертих переважно від церкви... Враз з ними виходять на сцену «gentelman» і «фармер», промисловці і спекулянти. Той властитель, котрий справджує, чи його воли суть відповідні на заріз, та «lady», котра сама продає масло на сусіднім торзі або видержавлює польованє в маєтку — суть представниками нового віку. Стара суспільність зразу дивуєть ся і сердить ся на їх поведінку і звичаї, але трохи пізнійше сама починає їх наслідувати. Від тепер усталюєть ся засада, що заможність є найвиссшим добром, і власть мірить ся, гідности укладають ся після доходу. Є то вже Анґлія ново-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

часна» *). Отже так говорить Bouthmy о джентрі з XVI вже віку. Думаю, що той єї характер — буржуазийний в XVII в. ще сильнійше себе виявив і що вона ще більше стала новочасною — буржуазийною. — Щодо Вашого питаня, яка се революція в Анґлії в 1694 р., то ту зайшла лише помилка в уставленю двох останних цифр; через помилку замісць 4 і 9, написав я 9 і 4.

Пешт, 4/XII 1894.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Кажете, що проект реґуляції галицької еміґрації не вяжеть ся з соціяльно-демократичною програмою і єї перспективою **). Я думаю, що ту програма і перспектива соціяльно-демократична ні-причім. Справа стоїть так, що еміграція раз-враз відбуваєть ся і, помимо перепон, які їй ставили (два роки тому) і тепер ще подекуди ставлять, раз-враз збільшуєть ся і що-разто нові захоплює околиці. Всякі заходи єї здержати, показують ся донічого,— раз, що стоять ту (по части) в дорозі державні закони, котрі збороняють здержувати охочих до еміґрації, а друге, що навіть там, де адміністрацийні власти,

*) E. Bouthmy: Rozwój ustroju i stosunków politycznych Anglii. Z francuzkiego przełożył J. L. Popławski. Warszawa 1893. Ст. 88—89.

**) Ту кінцеву часть — про еміґрацію і реґуляцію еміґрації, я, в другім і третім виданю «України irredent-и», як се вже було згадане — опустив. Ю. Б.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

іґноруючи ті закони, беруть ся ставити тій еміґрації деякі перепони, еміґранти все таки уміють їх обійти і остаточно все таки опинюють ся за границею держави. Отже є ту факт, котрий відбуваєть ся немов з стихійною силою і нічо його не здержує. З тим треба числити ся. Колиж я з огляду на те кажу, що треба взяти ся за єї реґуляцію, то лише в тій цілі, щоби вирвати еміґрантів з рук аґентів або несовісних людий, котрим вони попадають ся, полишені самим собі, в дорозі. Я знаю, що еміґрація є явищем злим, — бо відбирає краєви найенерґічнійші одиниці, але що-ж на то робити? Поки не придбаєть ся еміґрантам в краю якихось засобів до житя, поти треба згодити ся на еміґрацію, як на malum necessarium. Впрочім, щодо соціяльно-демократичних перспектив, то не знаю, чи еміґрація так дуже їм противить ся. Еміґрація все відогравала важну ролю в культурнім розвитку людськости і много причинила ся до него. Поминаю вже ролю, яку відогравали в історії людської культури старинні кольонії, а вкажу лише на еміґрацію новійших часів, на скольонізованє европейськими еміґрантами північної Америки або Австралії. Чи людська культура не зискала, і то багато, через кольонізацію тих країв? — і чи, навіть з погляду на інтереси соціяльної демократії, чи рух соціяльно-демократичний стратив що через еміґрацію европейських робітників до Америки або Австралії? Я думаю, що противно. В старім краю ті робітницькі маси, що пересе-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лили ся чи до Америки, чи до Австралії, були би лише змарнували ся, зниділи (чи то в наслідок взаїмної конкуренції, чи в наслідок суспільно-політичних відносин, які ще панують в Европі, а в котрих ще сильну ролю відограють чинники натури історичної, що лише здержують вільний розвиток суспільних і політичних відносин, — а також в наслідок слабої ще в своїм часі орґанізації робітницьких мас). В новім зате краю ті еміґранти посунули робітницьку справу крок наперед і рознесли соціяльно-демократичні ідеали по цілім світі. Нині европейські робітники ставлять навіть Австралію як доказ на оправданє своїх жадань.

Уступ про соціяльну демократію, єї постуляти і єї теорію, котрі, як кажете «спорні по сути річи, безмірно вдовжують статю», написав я тому, що прийшло ся мені говорити про українську соціяльну демократію і про єї історичну ролю, а по друге — з огляду на галицьких Українців, котрі при нагоді виборчої реформи що-раз більше починають зацікавлювати ся соціяльно-демократичним рухом. «Руська» суспільність бажає виборчої реформи — найенерґійнійше однак домагаєть ся єї соціяльна демократія. Так ся «руська» суспільність починає, коли не симпатизувати з нею, то принаймій набирати до неї певної прихильности. Та з другої сторони, вона не має про соціяльно-демократичні ідеали найменчого понятя, а як стараєть ся виробити собі яке понятє про них, то доходить до просто диких

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

понять. Отже з огляду на те, як і через те, що прийшло ся писати мені в моїй праці про українську соціяльну демократію, я уважав за конечне написати дещо українській суспільности про соціяльну демократію, єї постуляти, та в загальнім нарисі, про єї основні теоретичні засади.

Щодо того, що та соціяльно-демократична теорія по сути річи спірна, — то про се хочби і рад, не можу вже ту розписувати ся — раз, що се заняло би вже надто много місця, а по друге, що і не знаю звідки починати би. Я мусів би перше знати, що на Вашу думку є в ній спірне. Та, в кінци, нехай буде, що та ціла теорія спірна. Але, чи-ж се значить, що вона вже фалшива? Думаю, що ні. Остаточно може показати ся, що вона таки слушна. Колиж так, то повна рація писати про неї, тим більше, що вона стала основою такого сильного політичного руху, що стрясає собою цілу «цівілізовану» суспільність і змушує єї при кождій суспільно-політичній справі оглядати ся на него, і хоч не радо, стосувати ся до його жадань і брати ся за реформу нинішних суспільно-економічних відносин. Се є безперечне, і се одно вистачить, щоби писати про той рух, про його теоретичні засади, і се одно вказує, що ту мусить бути много правди, і що більше має за собою правди, як всі инші, банкротуючі на річ соціяльної демократії, соціялістичні гуртки.

Дивуєте ся, що я «не вбачаю, що Комуністич-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ний Маніфест обертаєть ся в застарілу схоластику, подібно свому ориґіналу — брошурі абб. Сея про Третий Стан, і що в практиці самі німецькі і французькі комуністи ідуть проти неї». Що-до першого, то мушу сказати, що як в Комуністичнім Маніфесті сильне відграничуванє робітницької кляси, так і в брошурі Сея, сильне відграничуванє кляси третої, має на свою добу незвичайно важне значінє. Без того справа еманципації кляс буржуазийної і робітницької не була би так різко стала не дневнім порядку і не могла би переводити ся в такім темпі, як се було. Все те завдячують ті обі кляси власне такому яркому відграничуваню своєї клясової відрубности, — і було би се просто великою політичною нетактичністю з їх сторони, коли би вони були інакше ставили сю справу. Сила нинішних робітників тільки через те так зросла, що так сильне у них почутє клясової відрубности, котре не дає їм піймати ся на гарні слова про «суспільну гармонію» і «згідність інтересів» усіх кляс. Коли чому завдячують робітники те, що пануючі кляси остаточно бачуть ся змушені взяти ся за реформу нинішних суспільних і економічних відносин, то завдячують се лише свому клясовому почутю і своїй орґанізації, опертій на тім клясовім почутю. Як уважаю, Вам не подобаєть ся власне таке відграничуванє кляс, — Ви раді би бачити спільне і згідне діланє цілої суспільности без «всяких диктатур партийних і клясових». Та сего бажає також соціяльна демо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кратія, та й я бажаю. Але щож з того? Поки ще не знесені кляси, поки ще існують кляси і партії, поти мусить бути і пановане кляс і партій і диктатура кляс і партій. І з тим треба числити ся. Поки нинішна суспільність поділена на дві кляси головні — посідаючих і непосідаючих, і поки існує боротьба тих кляс, поти треба признавати що вони суть і треба визнавати ті ѳорми боротьби в яких вона відбуваєть ся і ті засоби при помочи котрих та боротьба наразі мусить відбувати ся. А головним знарядєм в тій боротьбі для непосідаючої кляси — сильне клясове почутє, ярке відграничуване себе від кляси посідаючої і сильна партийна здисциплінованість. Тим знарядєм вона найбільше здобула. Всі нинішні реѳорми, які переводять ся на користь робітників, суть наслідком ужитя того знарядя. Колись, як кляс не буде, проголошувати клясову боротьбу і т. п. було би смішним і дурним, так, як було би смішним і дурним голосити нині ѳразу Сея. А одначе той боєвий оклик Сея, в своїм часі, незвичайно поміг буржуазії в єї еманципацийній боротьбі, і хоч нині — де буржуазія стала пануючою, а шляхта de facto зляла ся з буржуазією і збуржуазніла — не має вже раціі, і протиставленє його шляхті було би не розумним, — то в своїм часі було се і практичне і оправдане і політично мудрим.

Щодо другого, що самі німецькі і ѳранцузькі комуністи в практиці ідуть проти Маніѳесту (я ту розумію проти його теоретичної части), то про

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

се я нічо не знаю. І коли се дійсно так є, то я рад би про се що не-будь почути.

Кінчите лист словами: «Мені просто здаєть ся, що славянські соціялісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всего 50 сант. і увільняє від праці — думати своєю головою». В тих словах я добачаю дві думки: одна, що Ви делікатно хочете закинути мені сліпе придержуване теоріям Маркса, чи як Ви поправляєте ся «енґельсізмови» (сей цілий уступ про соціялізм стосуєте просто до мене), а друга, що Ви вірите чи визнаєте якийсь «славянський» соціялізм. Отже що до першого, то скажу Вам: я хоч і не переціню свого мозгу і ніколи його не переціновав, то з другої сторони, ніколи його і не іґнорував і ніколи не уважав себе так слабоумним, щоби не важив ся всякі теорії, котрі захоплювали мою думку — самому їх розбирати і о них свій суд видавати. Коли теорії Маркса і Енґельса більше припадають до мене як чиї инші і я їх придержую ся, то не тому, що про ті теорії можна довідати ся з брошури «за 50 сант.», і не тому, щоб я лінував ся подумати про ріжні справи своєю головою. Придержую ся їх, бо суть вони для мене більше переконуючі як всякі инші, і при їх помочи, в їх освітленю далеко яркійше представляють ся мені всякі питаня і далеко більше суть вони мені зрозумілі, як в освітленю инших. Впрочім, що до того, чи я так сліпо придержую ся чогось, то думаю, може послужити як примір моє відношенє до Вас

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

або Франка. Помимо того, що з самого разу, коли лише почав інтересувати ся світом, мав майже всі Ваші письма (як і Франка) під рукою і їх читав, і помимо, що таке велике набрав до Вас поважанє (цілком щиро се говорю), а помимо того, ніколи не був я вповні прихильником Ваших думок; і коли почав приглядати ся теоріям Маркса, далеко скорше і сильнійше припав до них, як до Ваших. А прецінь, як би я мав так легко піддавати ся чужим вплывам і спускати ся на чужу голову і іти лише за ціною брошури, то повинен би був скорше прилягти до Ваших думок — бож з ними я скорше стрінув ся, вони пояснювали мені від разу справи, котрі мене найбільше інтересували (справи «руські») і діставали ся мені далеко дешевше як за 50 сант., бо не раз і цілком дармо. А прецінь я таки при них не зістав. Видно, що ту мусіла грати певну ролю і «своя голова». Колиж не створив я собі нової теорії, а приняв иншу — чужу, то в тім, нехай уже й буде слаба сторона моєї голови, коли не здужала стати ще більше «своєю».

З тих останних Ваших слів вношу також, що Ви визнаєте якийсь окремий «славянський» соціялізм. На то позволю собі поставити такі питаня: 1) чим-то так ріжнять ся від Заходу ті славянські краї, в котрих розвинув ся вже сильнійше капіталізм, пр. Чехія, Морава, Шлеск, Конґресівка і др.? 2) Що має в собі такого характеристичного славянське племя, що мусить видати з себе аж якийсь инший соціялізм? 3) Чим характеризуєть

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ся той «славянський» соціялізм? На мою думку, капіталізм веде за собою в суспільних і політичних відносинах усюди однакові наслідки, а коли суть які ріжниці між капіталізмом в краях славянських а неславянських, то лише quantitativ-ні, а не qualitativ-ні, і коли можуть бути які ріжниці в соціялістичнім русі, то також лише quantitativ-ні, що-до розміру і темпа, а не qualitativ-ні, що-до самої його сути. Ті ріжниці викликані лише ріжницею в степени розвитку капіталізму в поодиноких славянських краях. — Впрочім, такий спеціяльний «славянський» соціялізм дуже нагадує мені колишний «німецький» соціялізм з половини нинішного віку. Треба признати, що тодішні відносини в Німеччині дуже подобали на нинішні відносини в деяких краях славянських. Але й треба признати, що нині з того «німецькогo» соціялізму, як і з тих давних німецьких відносин і сліду нема, а є собі лише звичайний інтернаціональний соціялізм, як і звичайні інтернаціональні капіталістичні відносини.

Отсе була би моя відповідь на Ваші уваги, які Ви зволили зробити моїй праці. Поминаю вже менче важні закиди, котрі, думаю, Ви були би і не зробили, коли були би прочитали вперед цілу працю, а опісля взяли ся до уваг. Се думаю тому так, бо суть то закиди на ті уступи, котрі я опісля в дальшім тягу праці близше обговорюю і пояснюю, а Ви при сім не подаєте вже від себе ніяких уваг (в деяких місцях говорю навіть цілком згідно з Вами). — І так

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

я міг би на тім скінчити. Та, позволю собі на кінець подати Вам ще одно: хотів би Вам подати ціль, яку я мав перед собою, коли писав «Україну irredent-у». Отже — розходило ся мені передовсім подати вже раз «Русинам» і взагалі — Українцям якийсь загальний огляд нинішних суспільно-політичних відносин України (австрийської і російської) і подати їм в головнім нарисі якийсь погляд на єї будучність. Тепер, при такім політичнім розстрою серед галицьких Українців, уважав я, що такий огляд конечний і потрібний. З кождим днем що-раз більше обіймає Галичан якась апатія і індиферентизм до всего що українське і — безвиглядність на будуче. Як се руйнуюче і деморалізуюче, се ясне. Як випало представленє сеї справи — се річ критики. Я принаймій подав предмет до критики і то предмет дуже важний для Українців, бо питанє — їх будучности. Припускаю, що моя праця може і не витримає критики, — я буду вдоволений, коли в наслідок дискусії, яка повинна з єї приводу розвести ся, вона причинить ся до вияснення української справи і побудить вже раз Українців до серійознійшого думаня про себе. — Попри ту головну справу, хотів я подати українській публиці ще дещо і зі справ натури трохи загальнійшої, що показало ся конечним при обговорюваню головної річи, а що впрочім було, як уважаю і конечним, хочби вже задля важности тих справ. Так прим. про соціялізм. Чи той соціялізм, котрий я представив, соціялізм

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

т. зв. науковий, марксівський, устоїть ся чи ні — се вже друга річ. Поки-що він тепер став найсильнійше на дневнім порядку і найсильнійше захоплює уми і найсильнійше впливає на суспільно-політичні відносини. Нехай буде, що марксівська теорія фалшива, та нехай вже раз і довідають ся про неї Українці, нехай вже раз мають про неї яке понятє. Так само й що до методи, якої я ужив в своїй праці, т. зв. матеріялістичної історіозофії (марксівської). Нехай буде, що й вона фалшива, та нехай же і про неї довідають ся вже раз Українці. До сего часу вони не знають єще жадної методи. Се також так довше не може бути. За рік я оголошу свою працю друком. Напишіть тоді, коли ласка, пару слів про неї. Обговорюючи єї, представте свою методу. Нехай зітруть ся тоді вони обі з собою перед очима української публіки, нехай Українці довідають ся дещо про них, — бо час вже таки дещо їм про се довідати ся і супроти них вміти якось найти ся. Може тоді пішла би трохи інакше всяка робота.

Отсе, що до цілі, яку я мав перед собою, коли писав мою працю. Як випала сама праця, се вже, як щойно я сказав, не моя річ, се — річ критики.

Що-до радикального «з'їзду» 15 липня у Львові, то уважаю, що тепер, по чотирох місяцях, розписувати ся про него докладно, вже не по-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

треба. До нині мусіли Ви вже дістати докладне справоздане про него від Павлика. Я хиба можу сказати Вам дещо загально про него, — яке він зробив на мене вражінє. Отже представив ся він мені не як з'їзд радикальної партії, а, як з'їзд виділу «Народної Волі» — у Львові, — от так, замісць, щоби мав відбути своє засіданє в Коломиї він відбув собі його у Львові. Всі точки дискусії сам уложив, сам референував, сам дискутував, сам і про все рішав. Для паради лише запросив собі кількох нових людий, укінчених ґімназіястів, цілком не обзнакомлених єще зі справами радикальної партії, хиба — щоби перед ними пописати ся. Як заявив Франко, то сей «з'їзд» мав бути скликаний спеціяльно для порозуміня »старших» з «молодшими», — та тяжко о тім що на серійо говорити, коли з «молодих» ніхто не був про него, принаймій на кілька днів наперед, повідомлений. Я лише, дякуючи тому, що був тоді у Львові, довідав ся про него раптом на — оден день наперед! — 14 липня, і то случайно. Случайно приїхав був тоді до Львова Охримович по своїх братів (тоді власне скінчив ся курс в ґімназіях), та при своїх справунках, які мав залагодити в місті, ледви зміг прийти, довідавши ся про з'їзд, на годину, — зараз і відійшов, щоби кінчити свої справунки, бо слідуючого дня мусів назад відїжджати на село. Розуміють ся, про якесь «порозуміне» не могло бути й мови. Ми бажали з'їзду і хотіли ясно і докладно представити ріжниці, які нас ділять від

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Павлика, Франка і Тов., — та треба було ліпше з'їзд зааранжувати. Візваний Франком, подав я лише коротко що нас ріжнить і на тім річ скінчено. А ріжниці ті: ми бажаємо, щоби партія була анти-панською, коли тимчасом «старші» зробили з неї партію анти-попівську; бажаємо, щоби мужикам вказувати на визиск їх праці на панських ланах і орґанізувати їх до боротьби з панами, а вони вказують їм на визиск їх попами і орґанізують їх до боротьби проти попів. О іроніє! — проти попів, що раптом обдерут хлопа раз на яких 2—3 роки при похоронах або весілях, — коли пан здирає їх що дня, в літі на своїх ланах, платячи за цілоденну працю 25—30 кр. а в зимі в стодолах і т. п. 12 кр. Не перечимо, що і попи досить і за раз обдерут хлопа, але-ж се просто дуже дурне і не совісне лише їх одних бачити. Цілком не хочемо, щоби перестати бороти ся з попами, алеж не хочемо, щоби лишати цілком на боці боротьбу з панами. — Се нас найбільше дразнить! Дальше: хочемо, щоби ціла боротьба з панами опирала ся на широкім клясовім підкладі, на вказуваню мужикам на суперечности їх інтересів з інтересами панів (я уважаю, та се уважають і Павлик і Франко, всіх мужиків, котрі задля свого економічного стану можуть входити до радикальної партії, за пролєтарів, — бож той кусник землі, який вони мають, не робить їх економічно нічим вишим від звичайного пролєтара, — весь дохід з тої землі іде на податок, що став для

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

них властиво оплатою за титул «посідача землі»). Хочемо, щоби радикальна партія вийшла вже раз з того зачарованого кола «моченя конопель», «латаня дір в мості» і т. д. Та щож, Франко каже, що домаганє латаня дір в мості, то вже і є клясова боротьба! — Певно, і ми не гадаємо обминати ті справи і їх ігнорувати, але-ж се одно, то вже надто скупо, на се одно і не треба було закладати радикальної партії. Адже всіма тими справами займали ся і народовці, і тепер, як і давнійше, підносять їх в соймі посли — нерадикальні. Хочемо щоби партія, оперши свою діяльність на ґрунті клясовім (та щож, коли Франко каже, що така політика, то — політика ненависти!!...) і звернувши очи хлопів на їх найбільших політичних ворогів — панів, стала сама більше політичною і більше зростала в силу і значінє. Не знаю оскільки я маю в тім рації, але думаю, що коли би радикальна партія взяла ся представляти мужикам передовсім се, як визискують їх пани, і взяла ся за орґанізованє між ними страйків і почала висувати перед мужиками на перший плян визиск їх панами, то і ціла політична акція радикалів між мужиками могла би бути далеко успішнійшою і сила партії зросла би і набрала би більшого значіня в краю, як до-тепер. Думаю се тому так, бо хлоп, зненавидівши панів і зрозумівши ясно своє відношенє супроти них, цілком інакше відносив би ся тоді до них при виборах до повітових рад, до сойму і парля-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

менту, і не дав би з так легким серцем свій голос на пана, як се робить тепер. До-тепер ніхто не важить ся йому й пискнути словом проти панів; на всіх кидають ся перед мужиками, тільки не на панів. А коли вже й важить ся хто що на них сказати, то так делікатно і обережно (щоби, мовляв, не розвязав комісар зборів!... Соціялістам також зразу розвязували збори — а одначе в кінци таки мусіли дати їм спокій!), що хлоп цілком не є з того мудрим, та й то не просто за такі справи, що безпосередно відносять ся до хлопів, а більше прим. про такі справи, як те, що пани ведуть в соймі і парляменті політику панську і т. п. А пречінь пани переводять в соймах панську політику тому, бо хлоп їх вибирає до сойму, а хлоп вибирає їх до сойму, бо ніхто не вказав йому на ті безпосередні і щоденні ріжниці інтересів, які ділять його від панів. То, що пани панують в соймі, то не так легко порушить мужиків. На них відбиває ть ся се, та панська політика, парляментарна — посередно, — сей рід визиску, так сказати би трохи для них за абстрактний, тож і не хапає їх так за серце. А інакше впливало би се на них і ліпше порозуміли би вони той висший, політичний визиск панів, коли би мужикам представило ся перше той визиск щоденний, безпосередний, ту щоденну панську «політику». Та, щож, коли ніхто сего не робить, — а політична партія радикальна, котра передовсім повинна би за се взяти ся, занята тепер попами — тим,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тепер уже політичним зером; і Франко, як голова політичного радикального Товариства «Народна Воля», відбирає голос селянинови Бородайкевичови, коли той на радикальнім вічу хоче говорити про ліси і пасовиска... І се мають бути представники радикальної партії!... Я не знаю, з якої рації називають себе «старші» соціялістами і з якої рації уважають вони радикальну партію за партію соціялістичну. Хиба тому, що в максимальній части програми виписано «науковий соціялізм»? Я думаю, що вони ліпше зробили би, коли би вимазали то слово і вже раз признали ся до того, чим вони суть в дійсности, а не туманили себе тай других, тай не затемнювали перед другими понятя наукового соціялізму. Та в тім то і біда, що їм стидно не називати ся соціялістами.

Щодо страйків, то закинув мені Франко, що я ту справу дуже легко собі представляю. Се так не є. Я знаю, що таке не переводить ся в однім дни. Алеж, коли Франко і Павлик хвалять ся, що потрафили вже перевести найтяжшу роботу між мужиками — відтягнути мужиків від попів і звернути їх проти попів — і то в 3 роках, то думаю, що можна би вже взяти ся тепер і за другу, «легшу» вже роботу, і звернути хлопів проти панів.

От, що нас ділить, нас «молодих» від «старших». На то каже Франко: «Отже як бачу, то ту нема між нами ніяких ріжниць принціпіяльних, а лише... то суть лише особисті ріж-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ниці». — Ну, на такі слова, устає вже всяка дискусія.

Щодо «Народа», то тепер, коли «Народ» перестав уже бути орґаном партії, — то про него також нема що ту багато говорити. Ми не маємо вже до него ніяких претенсій. Перше — що иншого. Перше, відносили ся ми до него з певними бажанями і жаданями. Та нас зіґноровано. Нехай і так. Ту хиба можу Вам подати наші думки про «Народ» вже як людий цілком собі приватних, що відносять ся до «Народа» цілком так, як до других ґазет, прим. до «Kurjera lwowsko-го», «Reform-и», «Czas-у», «Дѣла» і т. д. і судять їх з того погляду, о скільки відповідають вони своєю роботою цілям, які собі поставили. Отже щодо «Народа», то, як мені здаєть ся, «Народ» має бути (і мав ним бути також і перед тим) політичним орґаном для політичної освіти української суспільности — галицької і росийської. Чи є він ним в дійсности? Ні, хиба може в незвичайно мікроскопійній части. Що йому бракує — то передовсім статий про загально-австрийську політику і статий про спеціяльно галицьку, — і то статий трактованих більше теоретично. І так, нема там статий, котрі пояснювали би «руській» публиці, що се таке прим. та нинішна коаліція австрийська *), з відки вона взяла ся, що має означати; що се таке ті коаліційні партії, що знайшли ся

*) Згадка про «коаліційне« правительство Віндішґреца, по упадку Таффого. (Нова дописка Ю. Б.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нараз разом в купі помимо таких ріжниць між ними, і чому вони як-раз тепер знайшли ся, — чи було се наслідком проєкту виборчої реформи, чи грало ту може ще й що инше ролю, і коли се було наслідком проєкту виборчої реформи, то що стало би ся було тоді з тими партіями, коли би вони не були звалили тої реформи? — дальше: які остаточно були би наслідки сего для самої Австрії? От такі статі, того рода. А зі статий, що відносили би ся до галицької політики, спеціяльно: прим. що означає нинішний Бадені? Що означає нинішне «Koło polskie» і що се такого та «лівиця польська»? Що се такого та «демократія» польська? Що се таке Романчук, Барвінський, Олесницький? Що такого Сильвестер?*) Що означає його політика, чого він хоче? Що се нинішні «руські» попи, чим були перше, а чим починають бути тепер? Кого з них репрезентує Сильвестер? і т. д. і т. д. Такі статі. Поминаю вже питанє національно-«руське», чи взагалі українське з погляду політичного. Як се від редакції «Народа» далеке, найліпший примір, що панове редактори не заінтересували ся нею навіть після того, як прочитали мою «Україну irredent-y». Я не жадаю, щоби вони зараз єї апробували, алеж нехай би самі почали щось про те думати і зі свого боку пояснювали сю справу. А час би вже взяти ся до сего. — В кінци, брак в «Народі» розвідок еконо-

*) Згадка про кардинала Сембратовича. (Нова дописка. Ю. Б.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мічних, що відносили би ся до Галичини, котрих так рада побачити в «Народі» «руська» публика, а котрі редакція «Народа» обовязана подавати в «Народі», бож радикали перші вказали так рішучо на відносини економічні.

Щож за те є в «Народі? — Павлик зі своїм ремелюванєм дрібниць, котрі лише сьмішать партію в очах української публики, і статі Ваші, котрі, хоч як вартні, та велика їх частина не повинна би знаходити ся в «Народі», а в якімсь иншім часописі, чи там «Бібліотеці».

Се щодо «Народа». Тепер, розуміють ся, нам до «Народа» — нічо. Перше, ми інтересували ся ним і хотіли, щоби він став правдивим політичним орґаном партії і виповняв відповідно своє завданє. Та, редакція своїм поступованєм відіпхнула нас від него, а коли остаточно на заклик добродія К. *) ми подали (минулого року, в липні) умови під якими могли би працювати в «Народі» — нас з'іґноровано. Ми ставили лише такі вимоги, котрі запевнювали би нам, що вийдемо з під абсолютної руки Павлика і що будемо могли викладати свобідно свої думки, так, як се вільно Павликови, Франкови та иншим. Вільно висловлювати ся їм свобідно, нехай же-ж і нам було би се вільно! Се було навіть обовязком Павлика допускати до «Народа» противні йому думки членів партії, тому власне, що партія ще

---

*) Миколи Ковалевського з Київа — політичного довіренника між Київською Громадою а Драгомановом. (Нова дописка. Ю. Б.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

молода, доперва виробляєть ся, і що навіть з огляду на се, сама Редакція оголосила, що приймає в стовпці «Народа» статі в відмінними щодо практичної діяльности поглядами, коби лише не противили ся принципови партії — соціялізмови. І ми цілком не забороняли Павликови полємізувати з нашими статями, — його думок ми нічим не спиняли, боронили ся лише від него, щоби він нам думок наших не сковував. Ми поставили ті вимоги, бо не хотіли піддавати ся на ласку і неласку Павлика і лишати йому право рішати, що гідне друку, а що ні, — до сего ми не уважали його відповідним. — Довідав ся я, що Павлик порозумівав ся з кількома з моїх товаришів і просив їх на співробітників «Народа». Не знаю на чім се скінчило ся («Народа» не бачу вже другий місяць, а з тими товаришами не кореспондую, бо не знаю де обертають ся і яка до них адреса), на всякий випадок я певний, що кождий до котрого лише Павлик обернув ся, поставив йому знова ті самі умови і застеріг собі повну свободу в висловлюваню своїх думок в часописі.

Нарікає Павлик і Тов., що «молоді» богато напсували партії. Я рад би докладнійше довідати ся в чім то таке напсували партії ті «молоді»? Поки що, радив би я «старшим« оглянути ся вже раз на себе і подивити ся, чи справді вони вже такі без сказки. «Молоді» не їздили до Кракова і на свою руку не проголошували від радикальної партії нічого такого, чого партія не

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

могла би брати на себе*), — «молоді» не виводили на світ «помиренє руських партій» і не осмішували тою акцією (вони були противні тій акції) партію в очах всеї «руської» публіки...

Багато дало би ся ще про те все писати. Та про все вже годі. І так надто довгий випав лист. На тім отже і скінчу. Може коли иншим разом буду міг близше розповісти Вам про все те, що рад би тепер ще написати. Ту хиба ще щодо порозуміня «молодих» зі «старшими» скажу, що, на мою думку, до такого порозуміня здаєть ся не прийде. Ми надто віддалили ся від себе, і старші чи не хотять, чи не можуть нас розуміти. Все що думаємо і бажаємо робити видаєть ся їм або дурним або дивним або авантурничим і т. д. Чи се дійсно так? — То ще дуже велике питанє. Подібно висловлювали ся колись і старші народовці про роботу колишних народовців «молодих» — нинішних «старших» радикалів... Нехай виведуть собі з сего конклюзію «старші»... Нехай же вони, згадавши свої недавні часи, обережнійше возьмуть ся судити про молодих. То ще велике питанє, чи ті думки «молодих» справді такі дурні, дивні і авантурничі...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Остаю з глибоким поважанєм

Юліян Бачинський.

---

*) Згадка про бесіду Франка на вічу «ludowc-ів» в Кракові, в котрій він боронив звісний своєю реакцийною тенденцією проєкт бувшого міністра ґр. Фалькенгайна про «рентові мужицькі господарства». (Нова дописка. Ю. Б.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

3-ИИ ЛИСТ М. ДРАГОМАНОВА — затратив ся.

В тім листі нарікає Драгоманів, що ледви зміг переглянути мій лист — що його й так вже дуже змучило — задля дрібноти письма і довготи листу. Впрочім він уже дуже слабий. На мій лист відповідати не має як. Лише що-до моєї уваги на його «Хартії вільности», то він не брав слово natio в значіню теперішнім (се мені так здаєть ся, що він так написав — цілий сей лист написаний був в так неможливий до прочитаня спосіб, що я по якім пятім або й десятім слові догадував ся про що властиво і що такого писав Драгоманів. Поодинокі букви були дрібні, як звичайно, та при тім ще незвичайно покручені та нерівно укладені, — здаєть ся, що Драгоманів був уже тоді сильно ослаб і відай трясла ся йому рука). Дальше жалує Драгоманів, що радикальна партія поділила ся на «молодих» і «старших». Коли вже аж так себе люди прозвали, то що до згоди — пиши пропало. В кінци пращаєть ся. Бачить смерть за плечима — в грудях хвилями дусить його так сильно, що він тратить віддих, а нарешті і притомність. Треба збирати ся в дорогу... Сей кінцевий уступ овіяний великим смутком, і зробив був на мене, по його прочитаню, дуже прикре вражінє. З него добував ся жаль за світом, змішаний з якоюсь терпкою резиґнацією. Драгоманів за пару місяців умер....

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Того-ж автора появили ся ще окремо:

ПОДІЛ ГАЛИЧИНИ
Реферат. Львів, 1897 р.

ҐЛЬОССИ
Львів, 1903 р.

ВЗАЇМНІ ВІДНОСИНИ СОЦІЯЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ, УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ, В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
Львів, 1908 р.

ЗРАЗОК ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ НЕСОВІСНОСТИ
Відповідь О. БАУЕРОВИ. Львів, 1912 р.

УКРАЇНСЬКА ІММІҐРАЦІЯ В З'ЄДИНЕНИХ ДЕРЖАВАХ АМЕРИКИ
(з 75 ілюстраціями і двома картами).
Львів, 1914 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org